

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

YIL: 4 (AĞUSTOS 2018) - CİLT: 4 - SAYI: 2

e-ISSN 2458-7672 | Periyot Yılda 3 Sayı | Başlangıç: 2015 | Yayıncı Celal ÖNEY

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

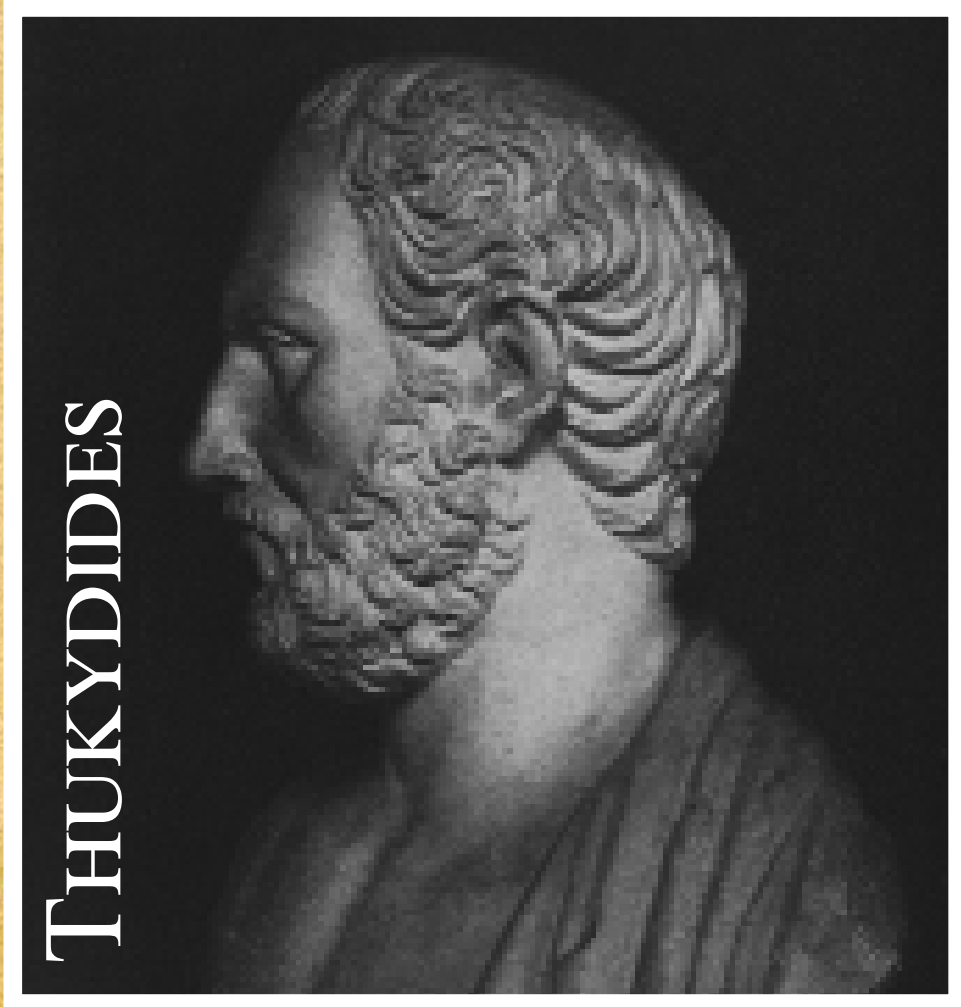
YEAR: 4 (AUGUST 2018) - VOLUME: 4 - ISSUE: 2

e-ISSN 2458-7672 | Period Tri-annual | Founded: 2015 | Publisher Celal ÖNEY

WEB: <http://dergipark.gov.tr/jhf>

İletişim / Contact: tarihgelecek@gmail.com

>> e-ISSN 2458-7672

TARİH VE GELECEK HISTORY AND FUTURE

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmaları değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İLK yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

VOLUME 4, ISSUE 2 – AUGUST 2018
CILT 4, SAYI 2 - AĞUSTOS 2018

Editör

Dr. Öğr. Üyesi Celal Öney

Muş Alparslan Üniversitesi
<http://www.alparslan.edu.tr/>

+9043624949/3611

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: www.dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf

*Not: Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

**Yayın Kurulu Başkanı / Director of
Editorial Board**

Prof. Dr. Abdülatif TÜZER
Muş Alparşlan Üniversitesi / Felsefe Bölümü

Sahibi / Owner

Dr. Celal ÖNEY

Editör / Editor

Dr. Celal ÖNEY

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Mustafa Nuri TÜRKMEN
Batman Üniversitesi / İslami İlimler
Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Prof. Dr. Osman AKANDERE
*Necmettin Erbakan Üniversitesi / Atatürk
İlkeleri ve İnkılap Tarihi*
Prof. Dr. Zaza TSURTSUMİA
Tiflis Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Danko LEOVAC
Sırbistan Belgrad Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Hüseyin ÜRETEN
Adnan Menderes Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Mustafa ALİCAN
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Orlin SABEV
Bulgaristan Bilimler Akademisi
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Zeki ÇEVİK
Balıkesir Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ
Amasya Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üye. Bahattin ÇATMA
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üye. Elçin NECİYEY
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üye. Ercan ÇAĞLAYAN
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü

Dr. Öğrt. Üye. Mehmet ÖZALPER
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üye. Murat ALANOĞLU
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üye. Tekin İDEM
Batman Üniversitesi / Tarih Bölümü

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Fırat Üniversitesi / Tarih Bölümü
Prof. Dr. Tamella ALİYEVA
Muş Alparşlan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Doç. Dr. Fahri YETİM
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER
Gazi Üniversitesi / Tarih Bölümü
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Muş Alparşlan Üniversitesi / Sosyal Bilimler
Dr. Öğrt. Üye. Ahmet Gökçen
Muş Alparşlan Üniversitesi / Sosyoloji Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Canser KARDAŞ
Muş Alparşlan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Efe DURMUŞ
Harran Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğrt. Üyesi Esra ÇIPLAK
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Gülbin FIRAT
Muş Alparşlan Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Sedat KARDAŞ
Muş Alparşlan Üniversitesi / Edebiyat Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Selim ADALI
*Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Tarih
Bölümü*
Dr. Öğr. Üye. Yunus Emre TANSÜ
Gaziantep Üniversitesi / Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üye. Zekeriya TÜRKMEN
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi / Tarih Bölümü

Sekreteryaya / Secretariat

Dr. Celal ÖNEY

İletişim Sorumluları / Correspondents

Dr. Celal ÖNEY

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Dr. Celal ÖNEY

Hakemler - Referees

CİLT 4, SAYI 1 - NİSAN 2018

VOLUME 4, ISSUE 1 – APRIL 2018

Doç. Dr. Asaf Özkan

*Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve
İnkılâp Tarihi Enstitüsü*

Dr. Öğr. Üyesi Faruk Taşkın

*Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Doç. Dr. Figen Atabey

*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Hidayet Kara

*Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Doç. Dr. Mikail Acıpınar

İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Gülbin Fırat

*Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Doç. Dr. Özgür Yıldız

*Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Gülşah Kurt Güveloğlu

*Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İlyas

*Bastman Üniveristesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Murat Alanoğlu

*Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Bahattin Çatma

*Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Murat Orhun

*Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Bilal Tunç

*Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İdem

*Bastman Üniveristesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Büşra Karataşer

*Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi İktisadi
ve İdari Bilimler Fakültesi*

Dr. Öğr. Üyesi Şahabettin Öztürk

*Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Mimarlık ve
Tasarım Fakültesi*

Dr. Öğr. Üyesi Doğan Duman

*Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim
Fakültesi*

Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Özkandaş

*Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Ercan Çağlayan

*Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Muhammed Yücel

*Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü*

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Ünyay Açıkgöz

*Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü*

Dr. Zeynep Nevin Yelçe

Sabancı Üniversitesi, Tarih Bölümü

Tarih ve Gelecek Dergisinin Ağustos 2018 sayısı için emek sarfeden başta hakemlerimiz olmak üzere kıymetli yazarlarımıza teşekkür eder bu sayıda yayınlanan eserlerin alanlarına katkı yapmasını dileyerek yeni sayıda görüşmek dileğiyle.

Editör

Sebilürreşad Dergisinde Hıristiyanlık ve Papalık (1948-1966).....8 <i>Christianity and Papacy in the Journal of Sebilurrehad; (1948-1966)</i>	8
Bekir Zakir ÇOBAN	
Grup, Kimlik ve Aidiyet Üzerine Bir İnceleme: Osmanlı Sarayında İç Oğlanları.....27 <i>Examine About Group, Indentity and Belonging:The Ich Oghlans in Ottoman Palace</i>	27
Batuhan İsmail KIRAN	
İstanbul'da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine .....40 <i>On The Byzantine Churches that Allocated to the Armenians in Istanbul</i>	40
Lale YILMAZ	
II. Dönem Urfa Milletvekillerinden Mehmet Refet (Ülgen) Bey'in Hayatı ve Meclis Faaliyetleri.....55 <i>Life and Parliement Acitivities of Mehmet Refet (Ülgen) Bey Who Was the Second Term Urfa Deputy</i>	55
Tekin İDEM	
Mısırlı İbrahim Paşa Döneminden Birinci Dünya Savaşı Sonlarına Kadar Adana'da İşçilerin Serüveni (1832-1918).....75 <i>Workers' Experience in Adana from Egyptian İbrahim Pasha's Period to the end of the First World War (1832-1918)</i>	75
Osman KARLANGIÇ	
Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınının Gerçek Etkileri .....89 <i>The Real Effects Of The Athenese Epidemic According to the Narratives of Thukydides</i>	89
Olca TURAN	
Mehmet Fazlı Güleç ve İran'da Yaşayan Azeri Türkleri ile İlgili Raporu.....109 <i>Mehmet Fazli Güleç and His Report Regarding Azeri Turks Living in Iran</i>	109
Erol AKCAN	
Kemalist Ulus Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları (Kitap İncelemesi).....126 <i>Kemalist The Nation-State Construction: Education, Culture, Place and Housing Policies (Book Review)</i>	126
Kenan DEMİREL	
Balkan Tarihi (18. ve 19. Yüzyıllar) Cilt: 1 (Kitap İncelemesi).....130 <i>Balkan History (18th and 19th Centuries) Volume I (Book Review)</i>	130
Eren KORKMAZ	

Doç. Dr.
Bekir Zakir ÇOBAN

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilimdalı
Öğretim Üyesi.
bekir.coban@deu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2421-5300>

Eser Geçmişi / Article Past: 7 Haz 2018 / 16 Tem 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.431932>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Sebilürreşad Dergisinde Hıristiyanlık ve Papalık (1948-1966)

*Christianity and Papacy in the Journal of Sebilurreshad
(1948-1966)*

Öz

Bu makalede Türkiye’de İslamcı akımın önemli neşriyatından olan *Sebilürreşad* dergisinde 1948-1966 yılları arasında Hıristiyanlık ve Papalık konusunda yayınlanan yazılar incelenmiştir. Dergiyi tanıtan kısa bir girişten sonra genel olarak hıristiyanlar ve Hıristiyanlık ile ilgili metinler ele alınmış ve bunlar belli başlıklara göre tasnif edilmiştir. Akabinde Vatikan ve Papalıkla ilgili makaleler değerlendirilmiştir. Yazıların Hıristiyan inançlarının eleştirisi; İslam-Hıristiyanlık karşılaştırması; misyonerlik faaliyetleri; güncel siyasetle alakalı konular; Papalığın Türkiye ve İslam dünyası ile ilgili siyaseti gibi temaları içerdiği görülmüştür. Sonuç kısmında ise ilgili yazılarla alakalı genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sebilürreşad, Hıristiyanlık, Papalık, Hıristiyanlık Algısı

Abstract

In this article, it was examined the writings on Christianity and the Papacy in the journal of *Sebilurreshad* which was a key publication of the Islamist tradition in Turkey, between the years 1948-1966. After a brief introduction, articles on Christians and Christianity are handled and classified according to certain titles. Subsequently, articles related to the Vatican and the Papacy were evaluated. The writings we have examined are on criticism of the Christian beliefs, Islam-Christian comparison, Christian missionary activities, issues related to current politics, Papal politics towards Turkey and the Islamic world. In the conclusion a general evaluation has been made.

Keywords: Sebilurreshad, Christianity, Papacy, Percept,opn of Christianity

ATIF: ÇOBAN Bekir Zakir, “Sebilürreşad Dergisinde Hıristiyanlık Ve Papalık (1948-1966)” **Tarih ve Gelecek**, 4/2 (2018), s. (8-26)

CITE: ÇOBAN Bekir Zakir, “Christianity and Papacy in the Journal of Sebilurreshad (1948-1966)” **History and Future**, 4/2 (2018), pp. (8-26)

Giriş: *Sebilürreşad* Dergisi

Sebilürreşad Dergisi 1908 yılında İstanbul'da yayınlanmaya başlayan *Sırât-ı Müstakîm* isimli haftalık gazetenin devamı niteliğindedir. *Sırât-ı Müstakîm*'i kuran isimler Eşref Edip Fergan ve Ebu'l-Ula Zeynelabidin'dir.¹ Mehmet Akif bu gazetenin ilk başyazarı olmuştur.² Belli bir süre alt klişe "Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulûmdan bahis haftalık gazetedir" şeklindedir. 50. sayıdan itibaren bu alt klişeye "Siyasattan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek ictimai ve medeni ahval ve şûn-i İslamiyyeden bahseder" biçiminde bir ilave yapılmıştır. Mart 1912'den itibaren yayın hayatına *Sebilürreşad* adıyla devam eden periyodikte dönemin birçok önemli ismi yazılar kaleme almıştır. Mehmet Akif yanında Manastırlı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Mithat Cemal (Kuntay), Ferit (Kam), Tahirülmevlevi (Olgun), Şemseddin (Günaltay), Şerefettin (Yaltkaya), Ahmet Hamdi (Aksekili), Ömer Rıza (Doğrul), Said Halim Paşa, Elmalılı Hamdi (Yazır), Ali Ekrem (Bolayır) bunlar arasındadır.³

Sebilürreşad dergisinin 1908-1925 yılları arasındaki ilk dönemi, özellikle ittihatçıların baskıcı tavırları nedeniyle, oldukça çalkantılı geçmiştir. Dergi bazı sayılarını farklı isimlerle çıkarmış, birkaç kez kapatılmış, birkaç sayı Ankara, Kastamonu gibi farklı yerlerde çıkarılmış ve 1925'te de Takrir-i Sükûn Kanunu ile tamamen kapatılmıştır. Hatta Eşref Edip dergi ile Şeyh Said ayaklanması arasında icad edilen irtibat nedeniyle İstiklal Mahkemelerinde yargılanmıştır.⁴ Derginin ikinci dönemi diyebileceğimiz zaman dilimi ise 1948-1966 yılları arasındadır. Çalışmamıza konu ettiğimiz devre derginin bu ikinci dönemidir. Konumuzla ilgili makalelerin birçoğunda yazar ismi mevcut olmayıp, makalelerin üslubu ve derginin genel tutumu göz önüne alındığında isim zikredilmeyen bu yazıların Eşref Edip tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

I

Sebilürreşad Dergisinde Genel Olarak Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar

Ele aldığımız dönem içerisinde *Sebilürreşad* dergisinde Hıristiyanlık ve hıristiyanlarla ilgili

- 1 Eşref Edip ve Ebu'l-Ula Mardin hakkında bilgi için bkz. İhsan Işık, "Eşref Edip Fergan", *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Ankara, 2006, Cilt 4, ss. 1346-1347; Cevdet Yavuz, "Ebu'l-Ula Mardin", *DİA*, Cilt 10, s. 363.
- 2 Bkz. M. Orhan Okyay ve M. Ertuğrul Düздаğ, "Mehmed Akif Ersoy", *DİA*, Ankara, 2003, Cilt 28, s. 433.
- 3 *Sebilürreşad* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Suat Mertoğlu, *Sırât-ı Müstakim Mecmuası*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008; Adem Efe, "Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: *Sebilürreşad* (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)", *Marife*, yıl 8, sayı 2 (Güz 2008), ss. 157-180; Adem Efe, "*Sebilürreşad*", *DİA*, Cilt 36, ss. 251-253; Abdullah Ceyhan, *Sırât-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- 4 Bkz. Efe, s. 252; Bu yargılama süreci daha sonraki yıllarda Eşref Edip tarafından yine *Sebilürreşad*'da anlatılmıştır. Bkz. Eşref Edip, "*Sebilürreşad* İstiklal Mahkemelerinde", *Sebilürreşad*, XII, 283, ss. 126-127; Eşref Edip, "*Sebilürreşad* İstiklal Mahkemelerinde", *Sebilürreşad*, XII, 284, ss. 140-141; Eşref Edip, "*Sebilürreşad* İstiklal Mahkemelerinde", *Sebilürreşad*, XII, 285, ss. 154-155; Eşref Edip, "*Sebilürreşad* İstiklal Mahkemelerinde", *Sebilürreşad*, XII, 296, s. 340 (*Sebilürreşad* makalelerine atıflar cilt, sayı, sayfa numaraları şeklindedir. Makalelerin açık künyeleri kaynakçada belirtilmiştir).

hayli yazı neşredilmiştir.⁵ Bunların hemen tamamında vurgulanan husus; mevcut Hıristiyanlığın inançları itibariyle bätül olduğu ve hıristiyanların da Türkiye'nin hayrını istemedikleri ve müs-lümanları hıristiyanlaştırma gayreti içerisinde olduklarıdır. Bu yazılara bazı örnekler üzerinden yakından bakacak olursak ilgili makalelerde temel olarak şu temaların yer aldığı görülmektedir:

i) Doğrudan Hıristiyan Akidelerine ve İncillere Yönelik Yazılar

Dergide Hıristiyanlıkla ilgili en çok dile getirilen iki önemli konu teslis akidesi ve İncillerdir. Bu iki konuya da açıkça apolojik bir bakış açısıyla değinilmektedir. Makalelere göre mevcut Hıristiyanlıktaki teslis inancı ile İslam'ın tevhid akidesi bir birine tamamen aykırıdır.⁶ Mevcut İnciller de Hz. İsa tarafından tebliğ edilmiş kitaplar olmayıp sonradan uydurulmuş metinlerdir. İlgili makalelerin çoğunda Delhi'li Rahmetullah Efendi'nin İzhar-ül Hakk isimli eseri kaynak alınmıştır.⁷ Bu nedenle mevcut İncillerin birçok diğer İncil arasından 325'teki İznik Konsilinde belirlendiği şeklindeki yanlış bilginin aynen tekrar edildiği görülmektedir.⁸ Dergide "Dinler tarihi kaynaklarına göre.." başlıklı, daha akademik bir içerik vadeden makaleler de çıkmıştır. Fakat bu makalelerin de bilinen ve makbul kaynaklardan referanslara sahip olmadığı görülmektedir. Yinelenen tema İncillerin tamamen muharref olduğudur.⁹

İnciller ve teslis akidesi eleştirileri dışında bir makalede ise İsmail Fenni Bey tarafından Türkçeye çevrilen K. Simon'un Dinler İçinde Bir Seyahat isimli kitabına atıfla, Hıristiyanlığın tamamen Hint inançları üzerine kurulmuş bir din olduğu dile getirilmektedir.¹⁰ Hıristiyanlık bağ-lamında eleştirilen bir başka husus ise yılbaşı kutlamalarıdır. Bu meyandaki makalelerde aslında Türkiye'de yılbaşı kutlamalarının yaygınlaşmasından şikayet edilmekle birlikte bu kutlamaların

5 Konuyla ilgili müstakil bir çalışma için bkz. Hümeyra Güteryüz Erken, *1948 Sonrası Sebilürreşad Dergisi'nde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014. *Sebilürreşad*'da öteki dinlerle ilgili bir çalışma için bkz. Hilal Esen, *Sebilürreşad'da Öteki Dinlerle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008. Derginin ilk döneminde (1912-1925) Hıristiyanlık ile ilgili yazılar hakkında bir çalışma için bkz. Aslı Kahraman, *1912-1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi'nde Yayınlanan Hıristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2009.

6 Bkz. "İlim meydan mübahasesi -İncil ve Tevratın mahiyeti hakkında", *Sebilürreşad*, VII, 171, s. 330.

7 Söz konusu eser için bkz. Delhili Rahmetullah Efendi, **İzhar-ül Hakk Tercümesi**, çev. Ömer Fehmi Efendi, Nüzhet Efendi, Sönmez Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1972.

8 Bkz. "Rahmetullah, İncil ve Tevrat'ın mahiyeti- papazlar propaganda yaptıkları incilleri, mukaddes kitaplarını nasıl yalanladılar-", *Sebilürreşad*, I, 21, s. 329; "İncil ve Tevrat'ın mahiyeti", *Sebilürreşad*, I, 21, s. 330; "Rahmetullah, Tevrat ve İncil'in içyüzü -papazların propaganda yaptıkları mukaddes kitapların mahiyeti", *Sebilürreşad*, I, 22, s. 344; "Rahmetullah, İlim Huzurunda Tevrat ve İncilin mahiyeti", *Sebilürreşad*, VII, 172, s. 341. İznik Konsili ile ilgili bu yanlış bilgiye dikkat çeken bir çalışma olarak bkz. Alparslan Yalduz, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 12, Sayı:2, 2003, ss. 286-288. İznik Konsili Kararlarının Yunanca, Latince ve İngilizce karşılaştırmalı neşri için bkz. Norman P. Tanner (ed.), *Decrees of Ecumenical Councils*, Vol. I, Sheed & Ward, Washington DC, 1990, ss. 1-19.

9 Bkz. "İsa ve İncil-tarihi edyan membalarına Göre", *Sebilürreşad*, VII, 168, s. 288.

10 "Hıristiyanlığın iç yüzü -Hıristiyanlık tamamı ile Hindu itikatları üzerine kurulmuştur-", *Sebilürreşad*, VII, 175, s. 388.

Hıristiyan geleneğinde de sağlam bir temeli olmadığı ve Noel kutlamalarının “peygamberlerini çarمیha geren bedbaht hıristiyanların duydukları vicdan azabı”ndan kaynaklandığı ifade edilmektedir.¹¹

ii) Hıristiyanlık ve İslam Arasında Karşılaştırmalar

Hıristiyanlıkla ilgili makalelerde zaman zaman İslamiyet ve Hıristiyanlık karşılaştırması yapılmaktadır. Hıristiyanlıktaki teslis inancı ile İslam’daki tevhid inancı¹², Hıristiyanlıkta ve İslam’da dinî riyaset¹³, İslam dininin Yahudilik ve Hıristiyanlıktan üstünlüğü¹⁴, müslümanların Hz. Meryem’e bakışı¹⁵ bu bağlamda değinilen konulardır. Bu makaleler dışında dergide ayrıca, Amerikalı hıristiyan din adamlarının müslüman alimlere yönelttiği sorular ve bu sorulara dönemin İstanbul Müftüsü Ömer Nasuhi Bilmen’in verdiği cevapları konu alan bir makaleler dizisi de yer almaktadır. Derginin 227 ile 233. sayıları arasında ardışık olarak yayınlanan bu soruların teslis, Hz. İsa ve kutsal ruh gibi konularla ilgili olduğu, bu sorulara Bilmen’in İslam inançları çerçevesinde özet cevaplar verdiği görülmektedir.¹⁶

iii) Hıristiyan Ülkelerdeki Dinî Durum

Dergide hıristiyan ülkelerdeki dinî durumdan ve dikkat çekici bazı gelişmelerden söz edilmekle birlikte bu yazılar içerisinde en çok Amerika ve Fransa’dan bahsedildiği gözlenmektedir. Bunlardan birçoğu zamanın bazı gazetelerinde çıkan haberlere istinaden kaleme alınmıştır veya bu haberlerden geniş iktibaslardan oluşmaktadır. Amerikan ordusunda ve diğer kurumlardaki dindar davranışlar; Amerika’daki inanç ve fikir özgürlüğü; Amerika’da kamusal alanda dinin görünürlüğü ve Amerika’daki din eğitimi bu yazıların temel konuları olmuştur.¹⁷ Fransa ile ilgili yazılarda bu ülkede Fransız Devrimi akabinde din konusunda önemli krizler yaşanmakla beraber dinin hala canlı bir şekilde hayatini sürdürdüğü vurgusu ön plana çıkar.¹⁸ Amerika ve Fransa dışında Hollanda, Sovyetler Birliği, Kore, Nijerya, Meksika gibi ülkelerdeki dinî gelişmelerden de söz edilmektedir. Bu yazılarda hıristiyan ülkelerde dinî hayatın canlılığı ve kiliselerin nüfuzu; Filistin, Kore gibi Hıristiyanlığın hâkim inanç olmadığı yerlerde ise misyonerlik faaliyetleri ve bundan kaynaklanan sorunlar ön plana çıkarılmaktadır.¹⁹

11 “Yılbaşı eğlenceleri, hıristiyan hurafeleri”, *Sebilürreşad*, IX, 213, s. 203.

12 Abdülaziz Çavış, “Teslis akidesine karşı Kur’an’ın hüccetleri”, *Sebilürreşad*, VII, 167, s. 258.

13 Kemal Kuşçu, “Dini riyaset -hıristiyanlıkta ve müslümanlıkta-”, *Sebilürreşad*, X, 233, s. 123.

14 M. Raif Ogan, “İslam Dinindeki Üstünlük”, *Sebilürreşad*, XII, 284, s. 132.

15 “Hazreti Meryem ve Müslümanlar”, *Sebilürreşad*, XII, 292, s. 272.

16 Bkz. “Amerikalıların İslam alimlerine sualleri”, *Sebilürreşad*, IX, 223, s. 261.

17 Bkz. “Amerikalılarda din duygusu”, *Sebilürreşad*, XII, 295, s. 330; “Amerika Haberler Servisi, Amerika’da din”, *Sebilürreşad*, V, 5, s. 106; James Brown, “Amerika’da din ilerliyor mu, geriliyor mu?”, *Sebilürreşad*, VIII, 180, s. 70; Peyami Safa, “Amerika’da din öğretimi”, *Sebilürreşad*, IX, 213, s. 200; Kadircaan Kafı, “Amerika’nın bütün üniversiteleri içinde mabetler vardır”, *Sebilürreşad*, XIII, 303, s. 46; “Amerika’da dini terbiye”, *Sebilürreşad*, XIII, 304, s. 52.

18 Bkz. “Fransa’da bugünkü dini vaziyet I”, *Sebilürreşad*, I, 4, s. 59.

19 Bkz. “Spor Toto ve Kilise”, *Sebilürreşad*, XIII, 318, s. 287; “Hıristiyanlık alemindeki hareketler”, *Sebilürreşad*, IV, 96, s. 381.

iv) İslam'a İhtida Etmiş Olan Hıristiyanlar

Dergide önemli sayıda makale de Hıristiyanlıktan İslam'a ihtida etmiş bazı kişiler ve hıristiyan ülkelerde İslam dinine yönelik teveccühü konu almaktadır. Thomas Clayton adında bir Batılı hıristiyanın, yine Londra'da W. Wagner adında bir hıristiyanın İslam'ı kabul etmesi; hatta çeşitli gazetelere atıfla, bir İngiliz prensesinin (ismi "Dayang Moda" olarak verilmekte) Müslümanlığı seçmiş olduğu haberleri verilmektedir.²⁰ İngiltere başta olmak üzere Batı ülkelerinde İslam dinine yönelik gittikçe artan bir ilgilerin olduğu da belirtilen hususlardandır.²¹

v) İslam'ın Değeri ve Dünyaya Katkıları

Bu başlık altına girebilecek yazılar ise dünya barışında Türkiye ve müslüman devletlerin potansiyel rolü üzerinde durulmakta; Batı'da neşredilen bazı makalelere atıfla Avrupa'nın insanlık mirasını korumada başarılı olamadığı ve bu konuda artık müslüman devletlere görev düştüğü dile getirilmektedir.²² Ayrıca İslam dininin Batı ülkelerinde yeterince bilinmediği ve İslam'ı doğru bir şekilde anlatabilen insanlar yetiştirilirse tüm Avrupa'nın müslüman olacağı iddiası savunulmaktadır.²³

vi) Misyonerlik Faaliyetleri

Sebilürreşad'da Hıristiyanlık konusunda en fazla üzerinde durulan konu misyonerlik faaliyetleridir. Bu faaliyetlerin Türkiye için ciddi bir tehlike arz ettiği, devletin İslamî faaliyetleri engelleyerek misyonerlerin önünü açtığı²⁴, bunun laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı, hıristiyanların Türkiye ve Türkleri hıristiyanlaştırma emeli uğruna her tür çabayı gösterdikleri özellikle vurgulanan hususlardır. Hıristiyan misyonerlerin geliştirdiği taktikler, Türkiye'deki dinsizlerin aslında hıristiyan misyonerliğine hizmet ettiği, misyonerlerin hıristiyanlaştırdığı Türkler, hıristiyan misyoner cemiyetleri ve bunların faaliyetleri, sadece Türkiye'de değil Almanya ve Kıbrıs'taki Türkleri hıristiyanlaştırma gayretleri birçok yazıya konu olmuştur.²⁵

20 Bkz. Thomas Muhammed Clayton, Tercüme Eden: Kilisli Mehmet Kıdeyş, "İslamiyeti neden bağrıma bastım?", *Sebilürreşad*, III, 59, s. 131; "İslamiyeti niçin kabul ettim?", *Sebilürreşad*, V, 111, s. 175; Faysal W. Wagner, Tercüme Eden: Mustafa Bülend, "Niçin Müslüman oldum?" *Sebilürreşad*, VII, 164, s. 223; Abdullah Tercüman, "Müslüman olan bir papazın ifşaati", *Sebilürreşad*, VII, 175, s. 394; İsmet Yalgın, "Müslüman olan İngiliz Prensesi", *Sebilürreşad*, XII, 284, s. 138.

21 Lord Headley, Tercüme Eden: Müderris M. Dâna, "Garpta İslamiyet'e doğru bir uyanış", *Sebilürreşad*, VII, 161, s. 173; "İngilizlerin İslamiyet'e meyli", *Sebilürreşad*, XIII, 304, s. 56.

22 Bkz. Tahir Harimi Balcıoğlu, "Dünya barışında müslüman devletler", *Sebilürreşad*, I, 17, s. 267; "Avrupa'nın müslümanlıktan istimdadi", *Sebilürreşad*, I, 20, s. 320.

23 Bkz. "İslam dinini anlatırsanız bütün Avrupa müslüman olur", *Sebilürreşad*, XV, 357, s. 107.

24 Devlet politikası olarak değilse de bazı devlet adamları anlamında bu endişenin yersiz bir vehim olmadığını gösteren vakalar mevcuttur. Örneğin 1927-1938 yılları arasında İçişleri Bakanlığı yapmış olan Şükrü Kayı'nın, zamanın İtalya Büyükelçisi Galli'ye şöyle dediği nakledilir: "İslam dinini etkisizleştirip Hıristiyanlığın önünü açtığımız için siz Katolikler bize minnettar olmalısınız." Bkz. Leone Algisi, *John the twenty-third*, trans. by Peter Ryde, Newmann Press, London, 1966, s. 109.

25 Bkz. Kemal Kuşçu, "Yeni bir hıristiyanlık propagandası", *Sebilürreşad*, XIV, 349, s. 371;

Misyonerlik bağlamında, Ortodoks bir hıristiyan din adamı olan Tarabya Metropolitisi Yakovus'un *Nurlu Ufuklara Doğru* isimli eseri üzerinde ise özellikle durulmuştur. Öyle ki, dergide Yakovus ve adı geçen eseri ile ilgili 19 yazı çıkmıştır. Bu eserde metropolitin İslam dinine ağır hakaretler ettiği dile getirilmiş ve amacın Türkleri hıristiyanlaştırmak olduğu ifade edilmiştir.²⁶ Bunun dışında yılbaşı kutlamalarının yaygınlaşması ve teşvik edilmesi, Efes'teki Meryemana Evi'ne gösterilen ihtimam ve bazı okullarda Latince derslerinin verilmesi de yine misyonerlerin hıristiyanlaştırma faaliyeti kapsamında değerlendirilmiştir.²⁷

vii) Hıristiyan Olan Türkler

Misyonerlik faaliyetlerine yönelik haberler, uyarılar ve itirazlar yanında dergide hıristiyan olan Türklerle ilgili bazı söylentiler yer almaktadır. Bunlar çoğunlukla basında yer alan haberlerden aktarımlar şeklindedir. Bu haberlerin birinde Kıbrıs'taki, bir başkasında Amerika'daki bir Türk gencinden söz edilmektedir.²⁸ Ahmet Cevdet Paşa'nın torununun rahibe olduğuna yönelik haber de yine bu yazılar arasında yer almıştır.²⁹

viii) Siyasî Konjonktür Bağlamında Hıristiyanlık

Sebilürreşad ve sahibi Eşref Edip Türkiye'de "İslamcılık" olarak nitelenen akıma dahil e-

---

Eşref Edib, "Türkleri hıristiyanlaştırma hareketleri -Türkün imanını yıkmak isteyen kızıl ve kara misyonerler -Bizim dinsizlerin hepsinin dilleri altında birer haç vardır. Bu kızıl misyonerler müslümanlığa karşı kara misyonerlerle beraberdir", *Sebilürreşad*, I, 16, s. 247; Ömer Rıza Doğrul, "Misyonerliğin yeni şekli -Ahmet Emin Yalman'ı aldatan maskeli bir misyoner-", *Sebilürreşad*, I, 18, s. 277; Süleyman Külçe, "Memleketimizde hıristiyanlık propagandaları -Hıristiyanlığı sevdirmek için yapılan propagandalar karşısında lakaytlık", *Sebilürreşad*, I, 19, s. 300; "Amerika'nın hedefi Türkleri hıristiyanlaştırmak mı?", *Sebilürreşad*, II, 26, s. 14; "Kıbrıs müslümanlarını hıristiyanlaştırma faaliyeti -Şimdiye kadar on bini müteccaviz müslüman tanassur ettirildi-", *Sebilürreşad*, II, 38, s. 201; Süleyman Külçe, "İncili okutma propagandası", *Sebilürreşad*, II, 43, s. 387; M. Kıdeyş, "Hıristiyan misyonerlerin hezimetleri", *Sebilürreşad*, III, 73, s. 366; "Misyoner cemiyetleri", *Sebilürreşad*, V, 5, s. 64; "Genç Hıristiyanlar cemiyeti İstanbul'da büyük bir gösteriş hareketi yaptı", *Sebilürreşad*, V, 10, s. 123; "Kendi ellerimizle ayaklarımıza taktığımız zincirler (*Yuhribune Büyutehüm Bieydihim*), *Sebilürreşad*, V, 123, s. 359; "Misyoner teşkilatının Türkiyedeki faaliyeti", *Sebilürreşad*, VI, 136, s. 175; "İncil misyonerleri -1- Müslümanlığı içinden yıkmak için nasıl çalışıyorlar?", *Sebilürreşad*, VIII, 181, s. 92; "Hıristiyanlık propagandası", *Sebilürreşad*, XV, 355, s. 76; "Almanyadaki işçilerimize hıristiyanlık telkini", *Sebilürreşad*, XV, 359, s. 136; "Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe irtica -Müslümanlık aleyhinde muntazam bir plan dâhilinde çalışan mürted şebeke", *Sebilürreşad*, IV, 88, s. 194.

26 Örnek olarak bkz. "Patrik'in cüretkâr metropolitisi -İslamın kitabına ve peygamberine tecavüzler, iftira ve isnatlar, tahkir ve tezyifler-", *Sebilürreşad*, VII, 165, s. 229.

27 Bkz. "Hıristiyan türbeleri", *Sebilürreşad*, V, 5, s. 104; Cevat Rifat Atilhan, "Nasraniyete rücu mu?" *Sebilürreşad*, V, 108, s. 117; "Çocuklar Noe'e alıştırtılıyor", *Sebilürreşad*, X, 236, s. 169; Yusuf Ziya Çağlı, "Yılbaşı münasebetiyle", *Sebilürreşad*, XI, 258, s. 127; "Mekteplerde İncil lisansı mı talim edilecek?", *Sebilürreşad*, IV, 83, s. 124.

28 Bkz. "Kıbrıs'ta bir Türk genci hıristiyan oldu", *Sebilürreşad*, VIII, 176, s. 12; Yeni Sabah, Nezihe Araz, "Amerika'da hıristiyan olmak için annesini ve dini makamları aldatarak müslüman vesikası alan bedbaht Türk genci", *Sebilürreşad*, XII, 293, s. 284.

29 Kemal Kuşçu, "Bir paşanın torunu rahibe olmuş!.. -Bu meş'um hadise bütün müslümanları uyandırmalı, mukabil tedbir almaya, ciddi iş yapmaya sevk etmelidir-", *Sebilürreşad*, XIII, 302, s. 23.

dilmektedir.³⁰ Bizim bu başlık altına alabileceğimiz yazılar bu özelliğin daha belirgin görüldüğü metinler olup daha ziyade iç siyaset, özellikle de laiklik ile alakalıdır ve çoğunlukla laiklik esasının sadece müslümanlara uygulandığından, hıristiyanların ve özellikle de Fener Patrikhanesi'nin bazı faaliyetlerinin açıkça laiklik ilkesine aykırı olduğu halde bunlara devletçe göz yumulduğundan şikayet edilmektedir.³¹ Diyanet İşleri Başkanının Noel yortusuna katılması ve Patrikhane'nin Kıbrıs meselesi ile ilgili Türkiye lehinde davranmaması da eleştirilen hususlar arasındadır.³² Konuyla bağlantılı görülebilecek diğer bazı yazılarda ise Batılılaşma-Hıristiyanlık ilişkisi üzerinde durulmuştur. Burada eleştirilen husus bazılarının Türk modernleşmesini İslam medeniyetini tamamen terk ederek hıristiyan medeniyetine geçmek şeklinde anlamalarıdır.³³

II) *Sebilürreşad* Dergisinde Vatikan ve Papalık

Dergide Vatikan ve Papalıktan doğrudan söz eden toplam dokuz yazı bulunmaktadır. Bunlar 1948 ile 1963 yılları arasında yayınlanmıştır. Söz konusu makalelerin başlıkları ve içerikleri tarihsel sırayla şu şekildedir:

i) “Hem Türk, hem Molla, hem de Papaz: bu adam Haymatloz mu nedir?”³⁴

Makale o dönem yeni çıkmaya başlayan *Hürriyet Gazetesi*'nin sahibi Sedat Simavi imzasıyla yayınlanan bir yazıyı konu almaktadır. *Hürriyet*'te “Papalık sarayında bir Türk reisi ruhanisi” başlığıyla çıkan yazı Simavi'nin Mehmet Ali Molla isimli biriyle yaptığı bir mülakattır. *Sebilürreşad*'daki makalede bu kişiden “mürted papaz” diye bahsedilmekte ve şöyle tavsif edilmektedir:

30 Bkz. Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, Kitabevi Yayınları, Cilt: 3, İstanbul, 1998, ss. 11-111; Caner Arabacı, “Eşref Edib Fergan ve *Sebilürreşad* Üzerine”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık*, (Ed. Yasin Aktay), Cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 96-128; Esther Debus, *Sebilürreşad, Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı bir Araştırma*, çev. Atilla Dirim, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2009. *Sebilürreşad* ve Batılılaşma meselesi ile ilgili bkz. Adnan Gül, “Batılılaşma Sürecinde *Sebilürreşad* Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11 Sayı: 31 (Bahar 2007), ss. 39-54; Adnan Gül, *Sebilürreşad (Sırat-ı Müstakim) Dergisi'ne Göre Batılılaşma Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006.

31 Bkz. “Laiklik İslam dinine karşı mıdır? -Hıristiyan din adamları siyasetle işgalde serbest midirler?”, *Sebilürreşad*, VI, 128, s. 42; “Patrikhanenin siyasi nüfuz ve faaliyeti”, *Sebilürreşad*, VII, 154, s. 63; “Din ve siyaset -Baş papanın siyasi konuşması caiz mi?-", *Sebilürreşad*, VII, 155, s. 79; Konuyla ilgili bir çalışma olarak bkz. Mehmet Birekul, “Sırat-ı Müstakim ve *Sebilürreşad* Dergileri Özelinde Türkiye'de Din Tartışmalarının Dünü Bugünü”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, (Bahar 2007), ss. 221-252.

32 Bkz. “Noel Yortusunda Diyanet Reisi”, *Sebilürreşad*, VI, 142, s. 267; Bekir Berk, “Başpapaza çekilen telgraf -Kıbrıs Papası Makarios'u aforoz etmenizi ve Patrikhane de kapalı olan kapıyı açmanızı bekleriz-", *Sebilürreşad*, IX, 216, s. 255.

33 Eşref Edib, “Garplılaşma hareketinde hıristiyanlaşma da var mıdır? -Cumhuriyet gazetesi açıkça söylesin-", *Sebilürreşad*, I, 10, s. 46. *Sebilürreşad*'da din-siyaset ilişkisine dair müstakim bir çalışma için bkz. Gülnur Anbar, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergileri Ekseninde Din-devlet-siyaset Tartışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

34 “Hem Türk, hem Molla, hem de Papaz: bu adam Haymatloz mu nedir?” *Sebilürreşad*, I, 4, ss. 57-58.

“Hıristiyan olmuş ama Türklüğünden bir şey kaybetmemiş! Türklere o kadar bağlı imiş ki ismini bile değiştirmemiş. Bağlı olmadığı şey, ancak müslümanlıkmiş... Esasen Giritli imiş. Küçük yaşta Fransaya gitmiş. Orada Fransız mektebine devam etmiş, Fransız ve hıristiyan terbiyesi almış, nihayet hıristiyan olmuş... Sonra papas mektebinde okumuş, papaslığı da öğrenmiş. Papalık makamında kendisine vazife verilmiş. Şimdi Şark memleketleri için misyoner yetiştiriyormuş... Papaya satılan bu mürteci, bu şeytandan kurnaz papas, müthiş bir misyoner olmuş. Papalık sarayında kargah kurmuş, Türkleri hıristiyanlaştırmak için fırsat kolluyor.”³⁵

Yazıda Papalığın hıristiyanlaştırma siyaseti ile İtalya'nın siyasî emellerine ve bunların işbirliğine dikkat çekilmektedir. Papalığın bu konuda profesyonelce çalıştığı, Papalık sarayında sadece İslam ile meşgul olan bir daire bulunduğu ve burada en kurnaz savaş uzmanlarının çalıştığı ifade edilmekte; ayrıca Türkçeye çevrilen bazı yabancı eserler ile Papalığın misyonerlik amacı arasında bağlantı kurulmaktadır.³⁶

“Mürted papas”la ilgili ayrıca Batılıların Türkleri modernleştiriyoruz görüntüsü altında hıristiyanlaştırmaya çalıştığına dikkat çekilmekte ve bu kişinin “mükemmel bir ajan” olduğu ifade edilmektedir. Zira adı geçen kişi, öldüğünde “Anadolunun kalbi, Kemal Atatürk'ün Türkiye'yi derleyip topladığı başkenti, Ankara'ya naklini ve oranın topraklarına, anası saydığı Katolik kilisesinin takdir edeceği bir çukura gömülmesini” vasiyet ederek Anadolu insanının temiz duygularına oynamaktadır.³⁷

ii) “Papanın yeryüzündeki dinî nüfuzu”³⁸

Makale yakın zamanda bir dünya seyahati gerçekleştiren Esat Mahmut Karakurt'un *Yeni Sabah*'ta yazdığı seyahat intibalarını nakletmektedir. Karakurt'tan yapılan nakilde papanın tüm dünyayı kuşatan bir dinî nüfuza sahip olduğu vurgulanmaktadır:

“Dünyayı görüp dolaştıktan sonra, anladım ve iman ettim ki, arz dediğimiz bu uçsuz bucaksız topraklarda... insanların ruhunu, hâlâ ortaçağdaki gibi, şiddetle avuçlarının içinde tutup, istediği şekle sokabilmek kudretini muhafaza eden, altın yaldızlı kitapları, mermer sütunları, heykelleri, üzeri inci ve elmas işlemeli elbiselere bürünmüş renk renk kardinalleri, Arşövekleri, papazları ile mukaddes pederin ortasında bağdaş kurup oturmuş olduğu, Romanın ihtişamı, büyük Senpiyer Kilisesidir! ...Bugün dünyayı idare edenlerin kim olduğunu zannediyorsunuz?.. Truman'a acıdığım kadar Staline de merhamet hissi duyuyorum şimdi! Dünyayı... istediği yere kadar sokularak, istediği hâkim noktaları elinde tutan Hristiyanlığın mukaddes pederi, Papa Onikinci Pier cenapları idare ediyor!.. Hür vicdanların vatanı, istiklâlin, hürriyetin beşiği, demokrasinin güneşi Amerikada bile bugün gazeteler, hala en büyük adamlarının şerefli bir resmini sahifelerinde göstermek arzusunu duydukları zaman, şimdi Fener kilisesinde oturan bizim başpapazın, Trumanın alınına kondurduğu mukaddes buseyi neşretmiyorlar mı?”³⁹

35 “Hem Türk, hem Molla, hem de Papaz”, s. 57.

36 Müsteşrik Leone Caetano'nun kitabı bu bağlamda atıfta bulunulan bir eserdir. Söz konusu eserin çevirisi için bkz. Leone Caetano, İslam Tarihi, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin Matbaası, İstanbul, 1924-1927.

37 “Hem Türk, hem Molla, hem de Papaz”, s. 58.

38 “Papanın yeryüzündeki dinî nüfuzu”, *Sebilürreşad*, III, 66, s. 252.

39 “Papanın yeryüzündeki dinî nüfuzu”, s. 252.

iii) Halil Cebbaroğlu, “Ya ölüm ya hristiyanlık”⁴⁰

Makale II. Dünya Savaşında Rus Cephesinde esir düşen müslümanlarla alakalıdır. Bunların sayısının 30.000’den fazla olduğu ve halen esir kamplarında zor şartlarda ve Papalığın yardımına muhtaç bir şekilde yaşadıkları belirtilmektedir.

“Katoliklerin mukaddes pederi ise bu insanlara iki seçenek sunmuştur: Ya her yardımdan mahrum kalıp ölüme terk edilecekler ya da Hıristiyanlığı kabul ederek bir hristiyan kadınla evlenip güney Amerika’ya gönderilip orada iskân edileceklerdir.”⁴¹

iv) Eşref Edip, “İkinci Kudüs: Papalığın İzmir’de kurduğu ruhani karargah”⁴²

Alt başlığında “Muhterem Başbakan A. Menderesin nazarı kıyasatlerine” ibaresi yer alan yazı Eşref Edip tarafından, gazetelerde Efes’teki Meryemana Evi önünde yapılan ayin ile ilgili haberler üzerine kaleme alınmıştır. Takip eden sayılarda da çokça işlenmiş bir konudur. Yazıda Hz. Meryem ile Efes arasında kurulan irtibatın tarihsel olarak sabit olmayan, kilise kaynaklarında da bulunmayan uydurma bir hikaye olduğu ifade edilmektedir.⁴³ Eşref Edip’e göre olay bir turizm meselesi değildir. Misyoner ve siyasi amaçlarla kurgulanmış bir oyundur ve Haçlı zihniyetinin devamı niteliğindedir. Batılılar 18. yüzyılda hristiyan “kutsal topraklar” (“arzi mukaddes”) fikrini ortaya atmışlar ve siyasî emellerine dinî bir veçhe kazandırmaya çalışmışlardır. “Kutsal topraklar” hikayesini bahane eden her bir hristiyan devlet ya dinî bir mevzuyu gerekçe göstererek ya da bir hamilik icat ederek kendinde Türk topraklarına müdahale hakkı bulunduğunu iddia etmiştir:

“‘Mesih’ in mezarı; hristiyanlık aleminin senelerce Türkiyeye siyasî sahada bir müdahale vesilesi teşkil ettiği gibi devletlerin rekabeti dolayısı ile de Şark meselesinde daima bir ‘arzi mukaddes’ davası ön planda geliyordu. Umum Katoliklerin manevî hamisi Fransa, Ortodoksların Rus Çarlığı, Protestanların Almanya ve müstakil bir kilise olmakla beraber dinî siyasette Hıristiyanlık namına bu bloka iltihak eden İngiltere, mezhebi birer yol ile şark siyasetinde ortaya çıkan bütün hadiselerde derhal birer müdahale kapısı olarak bu davayı ileri sürüyorlardı.”⁴⁴

Eşref Edip yazıda ayrıca hristiyanlara verilen bu serbestliğin müslümanlara verilmediği ifade eder:

“Fakat bu hürriyet tek taraflıdır. Memleketin sahibi olan Müslüman Türkler, mabedlerin içinde dahi daima şüpheli göründüklerine göre, ayin ve bu ibadetlerinde bu hürriyetin kaçta birine sahip olduklarını gündelik gazetelerde daima şahit olduğumuz hadiseler bize anlatmaya kafidir... mezarlarımızı ziyaret bile bir irtica telakkisi uyandırıyor.”⁴⁵

40 Halil Cebbaroğlu, “Ya ölüm ya Hristiyanlık”, *Sebilürreşad*, IV, 90, s. 234.

41 “Ya ölüm ya Hristiyanlık”, s. 234.

42 Eşref Edip, “İkinci Kudüs: Papalığın İzmirde kurduğu ruhani karargah”, *Sebilürreşad*, V, 108, ss. 115-116.

43 Hz. Meryem ve Efes ilişkisi konusunda müstakil bir çalışma için bkz. Ali İhsan Yitik, *Hz. Meryem ve Efes, Dinler Tarihi Yazıları*, İzmir, 2001, ss. 19-39.

44 “İkinci Kudüs: Papalığın İzmirde kurduğu ruhani karargah”, s. 115.

45 “İkinci Kudüs: Papalığın İzmirde kurduğu ruhani karargah”, s. 116. Yazıda Meryemana Evi hususunda gerekli tepkiyi göstermediği için Diyanet Riyaseti de eleştirilmektedir. Bununla

Efes'teki Meryemana evi Papa XIII. Leo'nun 1896'daki hac ziyaretinden itibaren katolikler için önemli bir merkez olmuştur. Papa olmadan önce Türkiye'de gayri resmî Papalık Elçiliği görevi yapan Angelo Giuseppe Roncalli (Papa XXIII. John) ve 1960'da Vatikan ile Türkiye arasında diplomatik ilişki kurulmasının ardından neredeyse Türkiye'ye gelen her papa (VI. Paul, II. John Paul ve XVI. Benedict) Efes'teki Meryemana Evi'ni ziyaret etmiştir.⁴⁶ *Sebilürreşad*'da dile getirildiği gibi burasının bir hac merkezi olarak ilan edildiğine dair bir papalık belgesine rastlayamadık. Bununla birlikte Katolik Kilisesi Hz. Meryem'in Efes'te bulunmuş olduğunu kabul etmektedir. Zira bazı Papalık dokümanlarında ve şimdiki Papa Francis'in beyanatlarında bu açıkça ifade edilmektedir.⁴⁷ Meryemana Evi'ne yönelik o dönemdeki ilgide Papalığın Hz. Meryem ile ilgili önemli belgeler yayınlamasının da etkisi olduğu düşünülebilir. Zira Katolik Kilisesinde 1850'lerden başlayıp 1950'den sonra da yeniden canlanan bir Meryem vurgusundan söz etmek mümkündür. Papa IX. Pius'un 8 Aralık 1854'de yayınladığı, *Immaculata* olarak bilinen genelgesi ile Meryem'in aslı günahattan korunmuş olduğu Katolik dogmasına dahil edilmiş⁴⁸; XII. Pius tarafından yayınlanan bir diğer belge ile Meryem'in tıpkı İsa gibi göğe yükseldiği dogması kabul edilmiş⁴⁹; XII. Pius'tan sonra papa olan XXIII. John da 1961'de *Mater et Magistra* isminde yine Meryem ile ilgili bir genelge yayınlamıştır.⁵⁰

v) "Papa-Menderes mülakati"⁵¹

Yazı Başbakan Adnan Menderes ile Papa XII. Pius arasındaki görüşme üzerinedir. Associated Press'ten nakledilen bir haber ve bunun üzerine yapılan yorumlardan oluşmaktadır. Yazıda Menderes'in papa ile görüşen ilk Türk hükümet reisi olduğu ifade edilmekte ve papanın ağır bir hastalık geçirdiği için kimseyi kabul etmemesine rağmen Menderes'le görüştüğü belirtilmektedir. Yazıda görüşmenin içeriğine dair şu ifadeler yer alır: "Gerek Vatikan, gerekse umumiyet itibarıyla müslüman memleketler Allahsız komünizme karşı müşterek bir muhalefet hissetmekte olup Katolik aleminin bu bakımdan İslam aleminde daha sıkı münasebetler kurmak istediği bilinmektedir."⁵² Menderes'in papanın huzurunda diz çökmediği ise özel olarak ifade edilmiştir.

---

birlikte makalede Diyanet İşleri Başkanlığına yönelik eleştiri iki yönlüdür: Bir taraftan bu tür hadiselerde gerekli tepkiyi göstermediği için eleştirilmekte diğer yandan ise "İslamın ruhuna aykırı köhne bir zihniyeti" sürdürmekle itham edilmektedir: "Diyanet müessesesi, hür ve serbest tefekküre kıymet veren, islam esaslarının ve dinin hakiki mahiyetini bilen alimlere muhtaçtır. İslamın ruhuna aykırı köhne zihniyetlere veda etmedikçe bugünkü dinî varlığa hiçbir vakitte hamle veremeyiz." Bkz. s. 116.

46 20. Yüzyıldaki papalar ve faaliyetleri için bkz. Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 182-215.

47 Bkz. *S.I.C.O., Servizio Informazioni Chiese Orientali Anno 2012 – A. LXVII*, Roma, 2012, s. 130. Papa Francis'in Vatikan resmî sitesindeki konuşma metni için bkz. http://w2.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2014/documents/papa-francesco_20141203_udienza-generale.html

48 İlgili genelge için bkz. <http://www.papalencyclicals.net/pius09/p9ineff.htm>

49 Metin için bkz. http://w2.vatican.va/content/pius-xii/en/apost_constitutions/documents/hf_p-xii_apc_19501101_munificentissimus-deus.html

50 Genelgenin metni için bkz. http://w2.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html

51 "Papa-Menderes mülakati", *Sebilürreşad*, VIII, 190, ss. 236-237.

52 "Papa-Menderes mülakati", s. 236. Yukarıdaki ifade *Sebilürreşad*'ın kendi tercih ettiği bir cümle olmayıp sanırız haber kaynağından alınmadır. Zira o dönemdeki *Milliyet* gazetesinde de aynı haber yine aynı ifadelerle verilmiştir. Bkz. *Milliyet*, 2 Şubat 1955, s. 1.

Yazıda aktarıldığına göre Vatikan ile Türkiye arasında diplomatik münasebet kurulması da görüşülen konular arasındadır. Habere göre buluşmada Papa, Menderes'e altın madalyalar yanında bir de Vatikan kütüphanesinde bulunan Türkçe eserlerin katalogunu hediye etmiştir.⁵³

vi) “Celal Bayar Gladistandan mı ilham aldı”⁵⁴

Bu makalede ve bu makale sonrası bazı yazılarda Celal Bayar'a karşı şiddetli eleştiriler söz konusudur. Bayar İslam ve Kur'an'a karşı düşmanca ifadeleriyle bilinen İngiltere Başbakanı Gladiston'a benzetilmekte; Bursa'da yaptığı konuşmanın Gladiston'un konuşmalarına benzer biçimde İslam karşıtı olduğu belirtilmektedir. Yazıda Bayar'ın *Sebilürreşad* dergisi ve sahibine karşı özel bir düşmanlığı olduğu da ifade edilmektedir.⁵⁵ Papayı ziyaret etmesi bu ve başka makalelerde Bayar'a hücum etmek kullanılan önemli bir argümanı teşkil etmiştir:

“İslam alimlerine, İslam din adamlarına karşı gayet çatık, fakat Papa cenaplarına çok hürmetkar... Papanın da ona çok muhabbeti var.. Papa ile mülakatında Papanın irad ettiği nutkun ehemmiyeti çok büyüktür. Papa, nutkunda Türkiye'nin nurlu yola (?) kavuşacağını söylüyordu.”⁵⁶

Celal Bayar ile ilgili bu yazı 27 Mayıs darbesi akabinde kaleme alınmıştır ve Bayar'ın tutuklanması ve Yassıada'ya gönderilmesinden sevinçle bahsedilmekte, darbe açıkça övülmektedir:

“Bu kadar mes'ut bir inkılap bu kadar sür'at ve maharetle, hiçkimsenin burnu kanamadan bu kadar başarı ile nasıl olur? Türk milletine ne büyük lütfi ilahi... Bu itibarla bugün vücuda gelen inkılabı yalnız bir hükümet değişmesinden ibaret telakki etmemeli. Aynı zamanda bir rejim islahı da olduğunu kabul ederek bundan ciddi surette memnun olunmalıdır.”⁵⁷

vii) “Celal Bayar – papa ve patrik: aralarındaki Esrareniz münasebat”⁵⁸

Makale 310. sayıdaki Bayar-Papa görüşmesi yazısına atıfta bulunmakta ve benzer ifadelerle yine Celal Bayar eleştirilmektedir. Daha önce de konu edinilen Yakovus'un *Nurlu Ufuklara Doğru* kitabından; bunun arkasında Patrik Athenagoras'ın bulunduğu; asıl amacın Türkleri hıristiyanlaştırmak olduğundan söz edilmektedir. Makaleye göre zaten Papa ve Patrik bu amaç açısından ortaklıklar. Ardından yazıda Avukat Mazhar Sündüs'ün Tarabya Metropoliti Yakovus'un yazdığı kitapla ilgili Cumhuriyet Savcılığına ve Diyanet İşleri Başkanlığına başvurusu yer almaktadır. Burada yayımlanan ifadelerle göre savcılık kitabın yayınından altı aydan fazla bir zaman geçtiği için takibata mahal olmadığı cevabı vermiştir.⁵⁹

53 Bkz. “Papa-Menderes mülakatı”, s. 236, 237.

54 “Celal Bayar Gladistandan mı ilham aldı”, *Sebilürreşad*, XIII, 310, ss. 149-154.

55 “Celal Bayar Gladistandan mı ilham aldı”, s. 150.

56 “Celal Bayar Gladistandan mı ilham aldı”, s. 152. Yazıda papanın ifadelerindeki “nurlu yol” ile Yakovus'un yazdığı *Nurlu Ufuklara Doğru* isimli kitap arasında bir bağlantı kurulmakta ve papanın da amacının aynı olduğu dile getirilmektedir.

57 “Celal Bayar Gladistandan mı ilham aldı”, s. 153.

58 “Celal Bayar – papa ve patrik: aralarındaki esrareniz münasebat”, *Sebilürreşad*, XIII, 312, ss. 187-190.

59 Bkz. “Celal Bayar – papa ve patrik”, s. 189.

viii) “İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”⁶⁰

Yazıda Efes'teki Meryemana Evi'nde yapılan bir törenden bahsedilmektedir. Habere göre törene İzmir Katolik Arşövesi Descuffi, Papalık Temsilcisi ve Lübnan Başpiskoposu Lambertini de katılmıştır. Ayrıca Meryemana Evi efsanesinin uydurma olduğu ve amacın bir misyonerlik üssü kurmak ve memleketi hristiyanlaştırmak olduğu belirtilmektedir. Yazara göre “Papalığın Türkleri Hristiyanlaştırma yolunda takip ettiği politikayı göz önünde bulundurmak millî bir vebidir.”⁶¹ Zira Vatikan Efes'teki faaliyetinin işe yaradığı görünce Antakya'ya da el atmış ve burayı da hac merkezi ilan etmiş; ajanslardan aktarılan bilgiye göre buradaki Sen Piyer mağarası ile Sen Piyer Kilisesi'ni ziyaret edenlerin bütün günahlarının bağışlanacağını bildirmiştir.⁶² Yazıda ayrıca dönemin Turizm ve Tanıtma Bakanı Ardiçoğlu'nun Papalık makamının Antakya ve Efes'i hac merkezi ilan etmesi kararından duyduğu memnuniyet açıklamaları da eleştirilmekte ve olayın bir turizm meselesi olmayıp misyonerlik faaliyeti olduğu vurgulanmaktadır.⁶³ Papa-Bayar buluşmasına ve Yakovus'un eserine de yine atıflar yapılmaktadır.⁶⁴

ix) “Papadan hayır mı bekliyorduk”⁶⁵

1963 tarihli makale daha ziyade Kıbrıs'taki olaylarla alakalıdır ve Vatikan ile Atina hükümetinin Türklere karşı işbirliğinden söz etmekte, Vatikan'dan medet umulmasını ironik bir dille eleştirmektedir:

“Atina ve Vatikan papaları, Hristiyanlık namına harekete geçmiş, Kıbrısta mukaddes bir ordu, mukaddes bir cemiyet, yani bir Ehl-i Salib teşkil etmişler. Türklerden ‘müşlüman sürüleri’ diye bahsederek katliama hazırlanmışlar!.. Şimdi bizim rical, Vatikandan, Papadan şikayetçi.. Bu papa cenapları ne kadar da vefasız! Biz onları memnun etmek için ne kadar fedakarlıklarda bulduk.. Efeste Meryemana türbesini tamir ve ihyası için milyonlar sarfettik.. Antakyada Sen Piyer kilisesini düzenledik..”⁶⁶

“Onların milletlerine tabi olmadıkça onları hoşnut edemezsiniz” ayetine atıfta bulunarak geçmişte de benzer hatalar yapıldığından bahisle Talat Paşa ile ilgili bir olay hatırlatılmaktadır: “Vaktiyle İtalyanlar Trablusgarba tecavüz ettikleri zaman, Talat Paşa Farmason Yahudi Karasunun yüzüne tükürmünüş: - Mason biraderler bize bunu mu yapacaktı? demişti. Cahil adam! ...Biz de şimdi Papadan teveccüh ve iltifat bekledik! İşte aldığımız karşılık!”⁶⁷

60 “İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”, *Sebilürreşad*, XV, 352, ss. 23-25.

61 Bkz. “İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”, s. 24. Yazıda ayrıca “Türkiye Hariciye Nezaretinde, Vatikanın Türkiyedeki faaliyeti ve sui niyeti hakkında büyük bir dosya vardır” denilmektedir. Bkz. s. 24.

62 “İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”, s. 24. Antakya ve bahsedilen yerlerin, tarihsel konumları itibariyle Katolikler tarafından önemli görüldüğü açık olmakla beraber, yaptığımız araştırmada Papalığın Antakya'ya yönelik böyle bir ilanına rastlamadık.

63 “İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”, s. 24.

64 Bkz. “İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”, s. 25.

65 “Papadan hayır mı bekliyorduk”, *Sebilürreşad*, XV, 354, ss. 63-64.

66 “Papadan hayır mı bekliyorduk”, s. 63.

67 “Papadan hayır mı bekliyorduk”, s. 64.

Makalenin devamında “Papaz kıyafetine sokulan Türk çocukları” başlıklı bir bölüm yer almaktadır. İzmir’de 23 Nisan Çocuk Bayramında Vilayet önünde yapılan bir törene bir öğretmenin ilkökul çocuklarını papaz kıyafetiyle getirmesi olayı anlatılmakta ve eleştirilmektedir. Bu hareketin kılık kıyafet kanununa aykırı olup olmadığı sorulmakta ve “ya öğretmenin biri çocukları hoca kıyafetine soksaydı ne olurdu?” diye sorulmaktadır. Sorunun cevabı ise şu şekildedir:

“Her taraf yer yerinden oynardı. Mâhud gazeteler, devrimciler, laikçiler, Atatürkçüler, sayısı kırk elliye bulan dernekler, federasyonlar hepsi ayaklanır, ‘irtica, gericilik’ diye ortalığı velveleye verirlerdi. Halbuki hepsinin de ağzı mühürlü, kulakları tıkalı, gözleri kapalı! Maalesef anlaşılıyor ki husumet yalnız müslümanlığa karşı!”⁶⁸

Sonuç

Sebilürreşad Türkiye’de İslamcı/muhafazakar çizginin önemli neşriyatından biridir. 1966’da yayın hayatı sonlanmasına rağmen etkisi günümüzde hala hissedilen bir dergidir. 1948-1966 arası kapsayan dönemde Hıristiyanlığın ve hıristiyanların dergide söz edilen önemli konulardan biri olduğu görülmektedir. İlgili yazılarda Hıristiyan akideleri (özellikle teslis ve İnciller) eleştirilmekte; İslam dininin Hıristiyanlığa üstünlüğü savunulmakta; misyonerlik faaliyetlerine dikkat çekilmekte ve devletin laiklik ilkesini tek taraflı olarak sadece müslümanlara yönelik uyguladığı itirazları dile getirilmektedir.

Makalelerin çoğunluğunda Vatikan ve Papalığın Türkleri hıristiyanlaştırmak amacıyla olduğu vurgulanmakta ve özetle bu kurumun Türkiye’nin dostu ve müttefiki olamayacağı belirtilmektedir. Papanın yeryüzünde muazzam bir nüfuzu olduğu; siyasî olaylarda her daim hıristiyanların çıkarlarını taraf edindiği, Efes ve Hatay gibi yerlerdeki hac merkezlerinin aslında Vatikan’ın Türk topraklarındaki üsleri gibi telakki edildiği özellikle vurgulanan hususlardır.

Sebilürreşad tabii ki güncel bir neşriyattır, hakemli bir dergi değildir. Dolayısıyla burada yayınlanan yazıları akademik bir içerik ve üsluptan yoksun olmakla eleştirmek haksızlık olacaktır. Lakin dinî konularda günümüz medyasında sıkça rastladığımız tarzda bir yüzeyselliğin bu dergide de mevcut olduğu aşikardır. Zira temel bazı bilgilerden ve kaynaklardan yoksun ama iddialı başlıklar ve ifadeler Papalık ve Hıristiyanlık konusundaki neredeyse tüm yazılarda görülebilecek bir özelliktir. Örneğin birçok yazıda Hıristiyan akideleri bağlamında teslis inancı eleştirilir, fakat teslis sanki üç tanrı anlayışı gibi ifade edilerek Hıristiyanlık adeta politeist bir dinmiş gibi anlatılmaktadır. Yine İnciller konusundaki eleştirilerde bunların içeriklerinden hiç bahsedilmeden sadece metinleşme sürecinden, üstelik dört incilin İznik Konsili’nde belirlendiği gibi yanlış ifadelerle söz edilmektedir. Oysa Hıristiyan kutsal metinleri sadece İncillerden müteşekkil değildir. Yeni Ahit dahi sadece İncillerden oluşmadığı gibi hıristiyanlar sadece İncilleri veya Yeni Ahit’i değil Kitab-ı Mukaddes’i kutsal kitap olarak kabul etmektedirler. O dönemde dinler tarihi ve Hıristiyanlıkla ilgili yabancı dilde ve Türkçede azımsanmayacak ölçüde çalışma bulunmaktadır. Lakin “Tarih-i Edyan membalarına göre” başlıklı makalelerde bile bu kaynaklardan eser görünmemektedir. İslam geleneğinde Hıristiyanlığa karşı yazılmış birçok reddiye bulunmasına rağmen *Sebilürreşad*’da İzharü’l Hak dışında bir referans ya da kaynak kullanıldığını gösterecek bir emare yoktur.

Hıristiyanlara ve Papalığa yönelik bariz endişe ve korkular Eşref Edip ve arkadaşlarında

genelleyici bir önyargı oluşturmuştur denebilir. Eğitim ve turizm alanındaki birçok gelişme bu önyargıdan nasibini almıştır. Meryemana Evi ve Antakya bağlamında bunu görmek mümkün olduğu gibi, bazı okullarda Latince öğretilmesi dahi “İncil lisansı öğretilecek” diye eleştirilmektedir. Oysa İncillerin aslı Latince olmadığı gibi Türkiye’de katolikler hariç hıristiyanların kullandıkları metin de Latince değildir. Bunun yanında hıristiyan alemindeki mezhep farklılıkları ve Ortodoks Kilisesi ile Roma Kilisesi arasındaki tarihî düşmanlık hiç göz önüne alınmadan sanki tüm hıristiyanlar bir bütünmüş gibi bir genelleme söz konusudur.

Günümüzde bazı dinî çevrelerde yılbaşı ve Noel’i birbirine karıştırma yanlışının önemli bir kaynağı da sanıyoruz *Sebilürreşad*’dır. Çünkü dergide ısrarla bunun bir hıristiyan adeti olduğu savunulmakla beraber Noel ve yılbaşı aynı şeymiş gibi ifade edilmektedir. Oysa bu ikisi tarih olarak da içerik olarak da birbirinden farklı olup yılbaşı kutlamasının Hıristiyanlıkla alakalı bir tarafı bulunmamaktadır.

Eşref Edip ve *Sebilürreşad* ekibini kendi şartları içerisinde değil de günümüzden bakarak değerlendirmek tabii ki anakronizme düşmek olacaktır. Bu insanlar imparatorluğun çöküşünü ve Cumhuriyetin kuruluşunu, iki dünya savaşını, işgali, millî mücadeleyi, tek parti dönemini bizzat görmüş kişilerdir. Zor bir hayat yaşamışlardır ve tabiri caiz ise ipten döndükleri zamanlar olmuştur. Dolayısıyla Hıristiyanlık ve Papalık dahil birçok konudaki endişeleri ve korkuları anlaşılabilir. Ama bu, Hıristiyanlık konusundaki yazılardaki bilgi yanlışlarını, yüzeyselliği ve genellemeleri mazur göstermez. Sonuç olarak; hamaset dozu yüksek olsa da *Sebilürreşad*’ın toplumun önemli bir kesiminin sesi olduğunu ve İslamcı söyleme önemli bir ivme kazandırdığını; fakat diğer taraftan Hıristiyanlık konusunda özellikle muhafazakâr çevredeki bazı bilgi yanlışları, genellemeler ve önyargılara kaynaklık etmiş olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

Sebilürreşad Makaleleri (Kronolojik Sıraya Göre):

“Hem Türk, hem Molla, hem de Papaz: bu adam Haymatloz mu nedir?”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 4, 1948, ss. 57-58.

“Fransa’da bugünkü dini vaziyet I”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 4, 1948, s. 59.

Eşref Edip, “Garplılaşma hareketinde hıristiyanlaşma da var mıdır? -Cumhuriyet Gazetesi açıkça söylesin-”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 10, 1948, s. 146.

Eşref Edip, “Türkleri hıristiyanlaştırma hareketleri -Türkün imanını yıkmak isteyen kızıl ve kara misyonerler- bizim dinsizlerin hepsinin dilleri altında birer haç vardır. Bu kızıl misyonerler müslümanlığa karşı kara misyonerlerle beraberdir-”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 16, 1948, s. 247.

Tahir Harimi Balcıoğlu, “Dünya barışında müslüman devletler”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 17, 1948, s. 267.

Ömer Rıza Doğrul, “Misyonerliğin yeni şekli -Ahmet Emin Yalman’ı aldatan maskeli bir

misyoner-”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 18, 1948, s. 277.

Süleyman Külçe, “Memleketimizde hıristiyanlık propagandaları -hıristiyanlığı sevdirmek için yapılan propagandalar karşısında lakaytlık”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 19, 1948, s. 300.

“Avrupa’nın Müslümanlıktan İstimdadı”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 20, 1948, s. 320.

“Rahmetullah, İncil ve Tevrat’ın mahiyeti -Papazlar propaganda yaptıkları incilleri, mukaddes kitaplarını nasıl yalanladılar-”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 21, 1948, s. 329

“İncil ve Tevrat’ın mahiyeti”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 21, 1948, s. 330.

“Rahmetullah, Tevrat ve İncil’in içyüzü -papazların propaganda yaptıkları mukaddes kitapların mahiyeti”, *Sebilürreşad*, Cilt I, Sayı 22, 1948, s. 344.

“Amerika’nın hedefi Türkleri hıristiyanlaştırmak mı?”, *Sebilürreşad*, Cilt II, Sayı 26, 1949, s. 14.

“Kıbrıs müslümanlarını hıristiyanlaştırma faaliyeti -Şimdiye kadar on bini mütecaviz müslüman tanassur ettirildi-”, *Sebilürreşad*, Cilt II, Sayı 38, 1949, s. 201.

Süleyman Külçe, “İncili Okutma Propagandası”, *Sebilürreşad*, Cilt II, Sayı 43, 1949, s. 387.

Thomas Muhammed Clayton, Tercüme Eden: Kilisli Mehmet Kıdeyş, “İslamiyeti neden bağırma bastım?”, *Sebilürreşad*, Cilt III, Sayı 59, 1949, s. 131.

“Papanın yeryüzündeki dinî nüfuzu”, *Sebilürreşad*, Cilt III, Sayı, 66, 1949, s. 252.

M. Kıdeyş, “Hristiyan misyonerlerin hezimetini”, *Sebilürreşad*, Cilt III, Sayı 73, 1950, s. 366.

“Mekteplerde İncil lisanı mı talim edilecek?”, *Sebilürreşad*, Cilt IV, Sayı 83, 1950, s. 124.

“Hıristiyanlığa ve Yahudiliğe irtica -müslümanlık aleyhinde muntazam bir plan dâhilinde çalışan mürted şebeke”, *Sebilürreşad*, Cilt IV, Sayı 88, 1951, s. 194.

“Hıristiyanlık alemindeki hareketler”, *Sebilürreşad*, Cilt IV, Sayı 96, 1951, s. 381.

Halil Cebbaroğlu, “Ya ölüm ya Hristiyanlık”, *Sebilürreşad*, Cilt IV, Sayı 90, 1951, s. 234.

“Misyoner cemiyetleri”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 5, 1951, s. 64.

“Hıristiyan türbeleri”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 5, 1951, s. 104.

“Amerika haberler servisi, Amérika’da din”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 5, 1951, s. 106.

“Genç hıristiyanlar cemiyeti -İstanbul’da büyük bir gösteriş hareketi yaptı-”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 5, 1952, s. 123.

Cevat Rifat Atilhan, “Nasraniyete rücu mu?”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 108, 1951, s. 117.

Eşref Edip, “İkinci Kudüs: Papalığın İzmirde kurduğu ruhani karargah”, *Sebilürreşad*, Cilt: V, Sayı 108, 1951, ss. 115-116.

“İslamiyeti niçin kabul ettim”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 111, 1951, s. 175.

“Kendi ellerimizle ayaklarımıza taktığımız zincirler (*Yuhribune büyutehüm bieydihim*)”, *Sebilürreşad*, Cilt V, Sayı 123, 1952, s. 359.

“Laiklik İslam dinine karşı mıdır? -hıristiyan din adamları siyasetle işgalde serbest midirler?-”, *Sebilürreşad*, Cilt VI, Sayı 128, 1952, s. 42.

“Misyoner teşkilatının Türkiye’deki faaliyeti”, *Sebilürreşad*, Cilt VI, Sayı 136, 1952, s. 175.

“Noel Yortusunda Diyanet Reisi”, *Sebilürreşad*, Cilt VI, Sayı 142, 1953, s. 267.

Abdülaziz Çavuş, “Teslis akidesine karşı Kur’an’ın hüccetleri”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 167, 1953, s. 258.

“Patrikhanenin siyasî nüfuz ve faaliyeti”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 154, 1953, s. 63.

“Din ve Siyaset -Baş Papanın siyasî konuşması caiz mi?-” *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 155, 1953, s. 79.

Lord Headley, Tercüme Eden: Müderris M. Dâna, “Garpta İslamiyet’e doğru bir uyanış”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 161, 1953, s. 173.

Faysal W. Wagner, Tercüme Eden: Mustafa Bülend, “Niçin Müslüman oldum?” *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 164, 1954, s. 223.

“Patrik’in Cüretkâr Metropoliti -İslam’ın kitabına ve peygamberine tecavüzler, iftira ve isnatlar, tahkir ve tezyifler-”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 165, 1954, s. 229.

“İsa ve İncil - tarihi edyan membalarına göre”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 168, 1954, s. 288.

“İlim meydan mübahasesi -İncil ve Tevrat’ın mahiyeti hakkında”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 171, 1954, s. 330.

“Rahmetullah, ilim huzurunda Tevrat ve İncilin mahiyeti”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 172, 1954, s. 341.

“Hıristiyanlığın iç yüzü -Hıristiyanlık tamamı ile hindu itikatları üzerine kurulmuştur”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 175, 1954, s. 388.

Abdullah Tercüman, “Müslüman olan bir papazın ifşaatı”, *Sebilürreşad*, Cilt VII, Sayı 175, 1954, s. 394.

“Kıbrıs’ta bir Türk genci hıristiyan oldu”, *Sebilürreşad*, Cilt VIII, Sayı 176, 1954, s. 12.

“İncil misyonerleri -1- müslümanlığı içinden yıkmak için nasıl çalışıyorlar?”, *Sebilürreşad*, Cilt VIII, Sayı 181, 1955, s. 92.

“Papa-Menderes mülakati”, *Sebilürreşad*, Cilt VIII, Sayı 190, 1955, ss. 236-237.

James Brown, “Amerika’da din ilerliyor mu, geriliyor mu?”, *Sebilürreşad*, Cilt VIII, Sayı 180, 1955, s. 70.

Peyami Safa, “Amerika’da din öğretimi”, *Sebilürreşad*, Cilt IX, Sayı 213, 1955, s. 200.

“Yılbaşı Eğlenceleri, Hıristiyan Hurafeleri”, *Sebilürreşad*, Cilt IX, Sayı 213, 1955, s. 203.

Bekir Berk, “Başpapaza Çekilen telgraf -Kıbrıs papası Makarios’u aforoz etmenizi ve patrikhanede kapalı olan kapıyı açmanızı bekleriz-”, *Sebilürreşad*, Cilt IX, Sayı 216, 1956, s. 255.

“Amerikalıların İslam âlimlerine sualleri”, *Sebilürreşad*, Cilt IX, Sayı 223, 1956, s. 261.

Kemal Kuşçu, “Dini riyaset -Hristiyanlıkta ve Müslümanlıkta-”, *Sebilürreşad*, Cilt X, Sayı 233, 1956, s. 123.

“Çocuklar Noele Alıştırılıyor”, *Sebilürreşad*, Cilt X, Sayı 236, 1957, s. 169.

Yusuf Ziya Çağlı, “Yılbaşı Münasebetiyle”, *Sebilürreşad*, Cilt XI, Sayı 258, 1957, s. 127.

M. Raif Ogan, “İslam Dinindeki Üstünlük”, *Sebilürreşad*, Cilt XII, Sayı 284, 1958, s. 132.

İsmet Yalgın, “Müslüman olan İngiliz prensesi”, *Sebilürreşad*, Cilt XII, Sayı 284, 1958, s. 138.

“Hazreti Meryem ve müslümanlar”, *Sebilürreşad*, Cilt XII, Sayı 292, 1958, s. 272.

Yeni Sabah, Nezihe Araz, “Amerikada hıristiyan olmak için annesini ve dini makamları aldatarak müslüman vesikası alan bedbaht Türk genci”, *Sebilürreşad*, Cilt XII, Sayı 293, 1959, s. 284.

“Amerikalılarda Din Duygusu”, *Sebilürreşad*, Cilt XII, Sayı 295, 1959, s. 330.

Kemal Kuşçu, “Bir paşanın torunu rahibe olmuş!.. -bu meş’um hadise bütün müslümanları uyandırmalı, mukabil tedbir almaya, ciddi iş yapmaya sevk etmelidir-”, *Sebilürreşad*, Cilt XIII, Sayı 302, 1960, s. 23.

Kadircan Kafılı, “Amerika’nın bütün üniversiteleri içinde mabetler vardır”, *Sebilürreşad*, Cilt XIII, Sayı 303, 1960, s. 46.

“Amerika’da dini terbiye”, *Sebilürreşad*, Cilt XIII, Sayı 304, 1960, s. 52.

İngilizlerin İslamiyete meyli, *Sebilürreşad*, Cilt XIII, Sayı 304, 1960, s. 56.

“Celal Bayar – papa ve patrik: aralarındaki esrarengiz münasebat”, *Sebilürreşad*, Cilt: XIII, Sayı 312, 1960, ss. 187-190.

“Spor Toto ve Kilise”, *Sebilürreşad*, Cilt XIII, Sayı 318, 1961, s. 287.

Kemal Kuşçu, “Yeni bir hıristiyanlık propagandası”, *Sebilürreşad*, Cilt XIV, Sayı 349, 1963, s. 371.

“İslam Türk Tarihinde misli görülmemiş facia”, *Sebilürreşad*, Cilt XV, Sayı 352, 1963, ss. 23-25.

“Papadan hayır mı bekliyorduk”, *Sebilürreşad*, Cilt XV, Sayı 354, 1963, ss. 63-64.

“Hıristiyanlık propagandası”, *Sebilürreşad*, Cilt XV, Sayı 355, 1963, s. 76.

“İslam dinini anlatırsanız bütün Avrupa müslüman olur”, *Sebilürreşad*, Cilt XV, Sayı 357, 1963, s. 107.

“Almanya’daki işçilerimize hıristiyanlık telkini”, *Sebilürreşad*, Cilt XV, Sayı 359, 1963, s. 136.

Diğer Kaynaklar:

Algisi, Leone, *John the twenty-third*, trans. by Peter Ryde, Newmann Press, London, 1966.

Anbar, Gülnur, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Dergileri Ekseninde Din-devlet-siyaset Tartışmaları*, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Arabacı, Caner, “Eşref Edib Fergan ve *Sebilürreşad* Üzerine”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık*, (Ed. Yasin Aktay), Cilt:6, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 96-128.

Birekul, Mehmet, “Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlürreşâd Dergileri Özelinde Türkiye’de Din Tartışmalarının Dünü Bugünü”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23, (Bahar 2007), ss. 221-252.

Caetano, Leone, *İslam Tarihi*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Tanin Matbaası, İstanbul, 1924-1927.

Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmuaları Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Debus, Esther, *Sebilürreşad, Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, çev. Atilla Dirim, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Efe, Adem, “Sebilürreşad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, ss. 251-253.

Efe, Adem, “Uzun Soluklu İslamcı Bir Dergi: *Sebilürreşad* (Tarihçesi ve Bazı Sosyo-Kültürel Problemlere Yaklaşımı)”, *Marife*, yıl 8, sayı 2 (Güz 2008), ss. 157-180.

Erken, Hümeyra Güleriyüz, *1948 Sonrası Sebilürreşad Dergisi'nde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2014.

Esen, Hilal, *Sebilürreşad'da Öteki Dinlerle İlgili Yazıların Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2008.

Gül, Adnan, “Batılılaşma Sürecinde *Sebilürreşad* Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi”, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 11 Sayı: 31 (Bahar 2007), ss. 39-54.

Gül, Adnan, *Sebilürreşad (Sırat-ı Mustakim) Dergisi'ne Göre Batılılaşma Problemi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2006.

Işık, İhsan, “Eşref Edib”, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Ankara, 2006, Cilt:4, ss. 1346-1347.

Işık, İhsan, “Mardin, Ebulûlâ”, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Ankara, 2006, Cilt:6, s. 2414.

Kahraman, Aslı, *1912–1925 Yılları Arasında Sebilürreşad Dergisi'nde Yayınlanan Hıristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2009.

Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, Kitabevi Yayınları, Cilt: 3, İstanbul, 1998.

Mertoğlu, M. Suat, *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008.

Yitik, Ali İhsan, *Hz. Meryem ve Efes, Dinler Tarihi Yazıları*, İzmir, 2001.

Dr.

Batuhan İsmail KIRAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1969-8835>

Tarih Doktoru

bikiran@anadolu.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past: 25 Haz 2018 / 25 Tem 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.436309>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Grup, Kimlik ve Aidiyet Üzerine Bir İnceleme: Osmanlı Sarayında İç Oğlanları

Examine About Group, Indentity and Belonging: The Ich Oghlans in Ottoman Palace

Öz

Padişahın hizmetli kadrosunu oluşturan iç oğlanları, erken dönemden itibaren saray hayatının ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Oda ve nefer yapılarıyla dikkati çeken bu kişiler ortak bir geçmiş ve bu geçmişin getirdiği aidiyetle birbirlerine bağlıydılar. Re'sen ya da farklı sebeplerle zümreye dâhil olan her oğlan bireysel kimliğinden ziyade kolektif bir kimliğe sahip olmuştur. Ortak bir bilinç, geçmiş, uzun süreli saray yaşamı ve ilkelerle şekillenen bu birliktelik, beraberinde zümreye aidiyeti güçlendirmiştir. Öyle ki tarihe düştükleri notlarda yoldaş ve kardeş kavramlarını kullanarak aralarındaki bağları dışa vurmuşlardır. Saray dışında da zümre bağlarını koruyan, diğer tüm grupları öteki nispetinde gören oğlanlar için taşıdıkları kimlik, her şeyden önce gelmektedir. İç oğlanlarının aralarındaki ve ötekilerle ilişkilerini irdelemek amacıyla kaleme alınan bu çalışmada, çağdaş kaynaklar arasına serpiştirilmiş birtakım veriler kullanılmıştır. Bu verilerin yardımıyla iç oğlanları arasında beliren zümre bilinci ve aidiyet hissi açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İç oğlanı, Zümre, Kimlik, Aidiyet.

ABSTRACT

The ich oghlans who made up the service staff of the Sultan became an integral part of the palace life from the earliest days. These people, who stood out with their room and private structures were connected to each other with the common past and the belonging of this past. Every oghlan including ex officio or any other reason has a collective identity rather than his individual identity. This union shaped by a common consciousness past, long-time palace life and interests,

ATIF: KIRAN Batuhan İsmail, "Grup, Kimlik ve Aidiyet Üzerine Bir İnceleme: Osmanlı Sarayında İç Oğlanları" *Tarih ve Gelecek*, 4/2 (2018), s. (27-38)

CITE: KIRAN Batuhan İsmail, "Examine About Group, Indentity and Belonging: The Ich Oghlans in Ottoman Palace" *History and Future*, 4/2 (2018), pp. (27-38)

herewith, has strengthened the belonging of the group. They expressed the relation between them in the notes they had maden an entry by using comrade and sibling concepts. The identity they carry for the boys, who protect their group relations outside the palace despise all the other groups, come first. In this study, which was taken in order to examine the relations between the ich oghlans and the others, were used a number of data interspersed among contemporary sources. With the help of these datas, it will be tried to bring into the open the consciousness of group and the sense of belonging among the oghlans.

Keywords: Ich oghlan, Group, Identity, Belonging.

Giriş

1572 yılının Nisan ayında Has odalı Derviş, işlediği bir suç yüzünden yakası yırtılıp saraydan kovulmak yerine¹ idam edilmiş ve cesedi boğazın soğuk sularına atılmıştır. Eşine nadir rastlanan bu olay, kaynaklarda iç oğlanlarına yapılan harcamaları ihtiva eden eski bir defterde karşımıza çıkar. Ancak çalışmanın sınırlıkları dâhilinde dikkati çeken durum oğlanın öldürülmesinden ziyade maktulün Hazineli bir yazıcı tarafından *merhum* ve *mazlum* sıfatıyla anılmış olmasıdır.² İlk aşamada pek dikkati çekmeyen bu ifade, yani mazlum sıfatı idam edilmiş bir oğlan için neden kullanılmıştı? Bu vakaya daha genel hatlarıyla yaklaşacak olursak iç oğlanlarının aralarında hizmet süreleri boyunca ne gibi bir bağ vardı? Bu bağ rekabetle mi yoksa bir kader ortaklığıyla mı oluşuyordu? Oğlanların birbirlerine bakış açıları nasıldı? Bireysel farklı kimliklerin zümre hayatında tebarüz etmesi mümkün müydü? Bir odalaşma yahut etnik esasta bir gruplaşma söz konusu muydu? Bu ve buna benzer sorulara aranılan cevaplar, iç oğlanlarının farklı bir bakış açısıyla incelenmesi ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Çünkü daha önce zümre ile ilgili yapılan çalışmaların Enderûn zemininde sınırlı kalması, pedagojik yahut teşkilatın yapısını ortaya çıkarmak amacıyla kaleme alınmış olması bu noktaların göz ardı edilmesine neden olmuştur.³ Ancak konunun zümre boyutuyla farklı bir açıdan ele alınması görünenin ardında saklı olan bir iç oğlanı imajının fark edilmesini sağlayacaktır. Böylelikle, zümre üyelerinin bilincinde uzun yıllar var olmuş birlikteliğin ve güçlü aidiyet duygusunun izlerinin de sürülebileceği düşünülmektedir.

- 1 Aidiyetin kaybı ve grup nimetlerinden mahrumiyeti simgeleyen bu eylem, zümreden ayrılanlara gösterilen aşağılayıcı bir tepkidir. Robert Withers, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, Çev: Cahit Kayra, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 76; ; Albertus Bobovius, **Saray-ı Enderûn -Topkapı Sarayı'nda Yaşam-**, Çev: Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 46.
- 2 “*Sene 979. Def'a mâh-ı Zilhicce'nin ibtidâsında merhûm ve mazlûm Oda oğlanı Derviş deryaya atılmak emr olunub metrukâtı...*” Bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi [TSMA.], Defter kataloğu [d.], numara [nr.] 1059, varak [vr.] 45^a.
- 3 Ülker Akkutay, **Enderûn Mektebi**, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 1984; Tahir Güngör, **Enderûn Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007; **Muhammet Keskin, Enderun Saray Okulunda Has Oda Teşkilatının Önemi, Uygulanan Eğitim Yönetimi ve Stratejileri, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009; Batuhan İsmail Kıran, Osmanlı Saray Teşkilatında Doğançı Koğuşu, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014; Erol Kömür, Osmanlı Devleti Enderun Mektebinde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010; Murat Oğuz, Osmanlı Devletinin Yükselme Döneminde Enderun Saray Okulunun Yeri ve Önemi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.**

İç oğlanları uzun yıllar padişahın patronaj halkasının ilk dairesinde bulunarak çağının tüm fırsatlarından yararlanmışlardır. Padişah adına iletişim kanalları kuran, saray içi ve dışı işlerini yürüten ve ihtiyaçlarını karşılayan bu kişiler, farklı oda yapıları ve çeşitli özelliklere sahip neferleriyle dikkati çekmektedirler.⁴ Ancak bu karmaşıklık ve çeşitlilik oğlanların alt gruplarda ayrışmasına ya da grup içi ötekileşmelere hiçbir dönem izin vermemiştir. Esasında, ortak bir gaye ve çıkar duygusuyla hareket eden iç oğlanları kolektif bir bilinç etrafında organize olarak hareket etmişlerdi. Örgütlendikleri odalarda bir alt gruplaşmanın ya da daha farklı bir ifadeyle odalaşma eğiliminin görülmemiş olmasının nedeni de bahsi geçen bu kolektif bilinç duygusudur. Odaların nefer kimliği noktasındaki esneklik ve diğer odadakilerle kolayca bütünleşebilme imkânı kolektif kimliğin korunmasını sağlamıştır. Her ne kadar IV. Mehmed döneminde Seferli Odası'nda hizmet eden Mehmed Halife, diğer odalardan birtakım özelliklerle üstün olduklarını iddia ediyor olsa da bu durum bir ayırma amacıyla değil odalar arasındaki tatlı bir rekabetin varlığıyla açıklanabilir.⁵

Aralarındaki ilişkilerde katı ilkelere dayalı olmayan oğlanlar, “biz” duygusunu sahiplenerek müşterek bir duygu yoğunluğu yaşamışlardır. Zümrenin sağladığı nimetlerden ve ortak geçmişten kopmamak adına grup yararına hareket eden bu kişiler için biz duygusu her şeyden önce gelmektedir. Çünkü zümrenin kazanımları ve sunulan fırsatlar ilerleyen zamanlarda tüm oğlanların kullanımına yansıtacaktır. Elde ettikleri her kazanım grubun itibar, nüfuz ve cazibesini arttırmasına ve buna bağlı olarak dışarıdan gruba katılım isteğinin gündeme gelmesine neden olacaktır.⁶ Bunun neticesinde artan imkânlar ve kazanımlar grup üyelerinin öz güvenlerinin yükselmesine ve daha güçlü bir aidiyetin ortaya çıkmasına hizmet edecektir.⁷

İç oğlanlarının uzun bir zaman sarayda birlikte yaşamaları ve bu süreçte kurmuş oldukları yakın ilişkiler zümre bilincinin canlı kalmasına ve saray dışında da sürdürülmesine katkıda bulunmuştur. Birbirlerine olan bağlılıklarının başat nedenlerinden olan bu süreklilik, aidiyetlerini besleyen temel etmenlerden biridir. İç oğlanı kimliğinin inşası sürecinde kolektif bir bilinç ruhu ile oluşan bu aidiyet, ortak duygu, inanç, uzun süreli ortak yaşam ve değerler ile tamamıyla bağlantılıdır.⁸

Aslında birey; kimliğinin sosyal, kültürel, ekonomik ve psikolojik görünümünü taşıyan toplumsal bir varlıktır. Toplumdan bağımsız düşünülemez olan birey, bir gruba isteği ile ya da isteği dışında dâhil olabilmektedir. Bu süreçte grup, tüm üyelerinin taşıdığı farklılığa rağmen ortak bir amaçla hareket etme kabiliyeti kazanacaktır. Edinilen kazanımlar grup için ortak geçmiş, kural ve ilkelerle kolektif bir bilincin oluşumunda etkili olacağından uzun yıllar yaşayacak olan bir aidiyeti de beraberinde getirecektir.⁹

Bu çalışmada müşterek bir gaye ve bilinçle hareket eden iç oğlanlarının aralarındaki duygu-

- 4 Batuhan İsmail Kıran, **Osmanlı Saray Teşkilatında İç Oğlanlığı Müessesesi**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2018, s. 116.
- 5 Mehmed Halife, **Tarih-i Gilmanî**, Haz: E. Oral, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 119-120.
- 6 Batuhan İsmail Kıran, 2018, **agt**, s. 25-26.
- 7 Duygu Alptekin, **Toplumsal Aidiyet ve Gençlik: Üniversite Gençliğinin Aidiyeti Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 49.
- 8 Nuri Bilgin, **Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu**, Ege Yayıncılık, İzmir 1994, s. 71.
- 9 Duygu Alptekin, **agt**, s. 21.

sal bağın tarihsel veriler ışığında çıkarımı amaçlanmıştır. Sarayın merak uyandıran bireyleri olan bu kişiler, uzun yıllar *yoldaşlık* ve *kardeşlik* söylemleriyle bir bağ kurmuşlardır. Kurdukları bağın sürekliliği ve bu sürekliliğin getirisi olan aidiyetin uzun yıllar bireysel yaşamlarında ön plana çıkarılmış olması zümrenin her dönem ilgiyi çekmesine neden olacaktır. Bu ortak bilinç duygusunun tespiti için kaleme alınan çalışma üç alt başlıkta incelenmiştir.

İç Oğlanlığının Teşkilat Yapısı Hakkında

H. W. Lowry'nin ifadesiyle genişleyen ve faydalı her şeyi içine çeken Osmanlı siyasî yapısı, merkezde ve taşrada görevlendireceği idarecilere ihtiyaç duymaktaydı. İlk aşamada fatihler arasından ve fethedilen bölgenin önceki yöneticilerinin görevlendirilmesiyle bu ihtiyaç karşılanmış olmasına rağmen ilerleyen süreçte toprak kazanımlarının sürekli hâle gelmesi daha fazla sayıda idarecinin görevlendirilmesini gerekli kılıyordu.¹⁰ Bu kapsamda genişleyen idarî yapının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla padişaha sadık ve güvenilir bireylerin yetiştirilmesine öncelik verilmiş ve böylelikle iç oğlanları sarayda istihdam edilmiştir.¹¹

Literatürde iç oğlanlarının sarayda görev almaya başladıkları dönem yaygın olarak Yıldırım Bayezid'in hükümrânlığı zamanı gösterilir. Bir kısım araştırmacı, gazi çevrelerin iç oğlanlarına karşı ağır söylemlerini kullanarak teşkilatın ihdasını bu döneme indirir.¹² Ancak *Anonim Tevarih*'ten öğrendiğimiz kadarıyla gazi çevreler tarafından ciddi bir tehdit olarak algılanan ve dirliklerin paylaşılması noktasında rakip olarak görülen iç oğlanları kanaatimizce bu dönemden önce sarayda teşkilatlanmış olmalıdır.¹³ Zira bir iç oğlanı sarayda uzun bir dönem bulunarak kültürlenmeli, padişahın etrafındaki devlet işleyişini görerek model almalı ve yine padişah adına saray içi ve dışı ilişki ağları oluşturarak yönetebilmeliydi. Bu ise uzun bir dönemi kapsamaktadır. Uzun hizmet süresi göz önüne alınırsa gazi çevreler için tehdit hâline gelerek eleştirilen iç oğlanlarının daha erken bir dönemde ihdas edilmiş olması fikri daha makul bir varsayım olacaktır. Nitekim Enderûn kökenli son dönem bazı tarih yazarlarının iç oğlanlığının ihdasını Daire-i Hümayûn'un oluşturulması ile birlikte I. Murad dönemine kadar götürüyor olmaları zümrenin ihdasının daha erken bir zamana tarihlendirilmesi fikrimize katkıda bulunmaktadır.¹⁴

Osmanlı sarayının Enderûn kısmında görev alan iç oğlanları ak ağalar ve zülüflü baltacılar

-
- 10 Heath W. Lowry, **Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı**, Çev: Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 96-97, 105; Halil İnalcık, **Devlet-i 'Aliyye/ Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302- 1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 27-28.
- 11 **Mehmet İpşirli, "Enderun", DİA, C. 11, TDV, İstanbul 1995, s.185-186; Batuhan İsmail Kıran, 2018, agt, s. 1.**
- 12 Anonim, **Tevârîh-i Âl-i Osman**, Haz: F. Giese, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 34; Ahmet **Şimşirgil, "İç Oğlanı", DİA, C. 21, TDV, İstanbul 2000, s. 449; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, TTK, Ankara 2014, s. 289.**
- 13 Batuhan İsmail Kıran, 2018, agt, s. 16, 28.
- 14 Enderunlu Abdülatif, **Âyîne-i Derûn [Osmanlı'ya Devlet Adamı Yetiştiren Mektep: Enderun-ı Hümayûn]**, Haz: Ahmet Köç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2013, s. 5; **Tayyâr-zâde Atâ, Osmanlı Saray Tarihi -Tarih-i Enderûn-**, Haz: **Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 111.**

ile birlikte padişaha hizmet ederlerdi. Bu üç farklı zümre arasında II. Mustafa dönemine kadar en etkili olan grup ak ağalar olmuştur. Enderûn sahasının nizamından ve oğlanların kültürlenmelerinden sorumlu ak ağalar, aynı zamanda has odabaşılık, hazinedarbaşılık ve kilercibaşılık gibi önemli mevkileri kontrol etmişlerdir. Geniş görev sahası ve idari nüfuz ile hareket eden bu kişiler, II. Mustafa dönemiyle birlikte idari yetkilerini iç oğlanlarına devretmek zorunda kalmışlardır. Bir başka ifadeyle II. Mustafa dönemiyle birlikte ak ağaların idari yetkilerini itibar, beceri ve vizyonist kişilikleriyle ön plana çıkan ve Enderûn'da çoğunluğu oluşturan iç oğlanları devralmıştır.¹⁵

Ak ağalar ve iç oğlanlarının dışında Enderûn'da bulunan bir diğer zümre ise zülüflü baltacılarıdır. Sarayın ağır iş gücünün karşılanması amacıyla görev alan baltacılar, ihtiyaç dâhilinde iç oğlanlarının odalarında istihdam edilirdi. Sarayın hem Enderûn hem de Birûn kısmında görev almalarıyla dikkati çeken bu zümre, padişahın bahşişlerinin dağıtılması, gelen hediyelerin teslim alınması ve hazinedeki sandıkların taşınması gibi çeşitli görevleri ifa etmişlerdir. Ancak zülüflü baltacılar, diğer zümre üyeleriyle kıyaslandığında itibar açısından geri planda kalmışlardır. Ak ağaların idari gücü, iç oğlanlarının padişah katındaki itibarları ile parlak istikbal avantajları zülüflü baltacıların saray içerisinde pek dikkate alınmamasına neden olmuştur.

Erken dönemlerden itibaren sarayda istihdam edilen iç oğlanları, II. Mehmed'in Konstantinopolis'i fethinin ardından yaptırdığı Yeni Saray'a nakledilmiştir. Bu sarayda lağvedileceği zamana kadar hizmet eden iç oğlanları, çağına göre gelişmiş bir kurumsal yapıya sahip olmuşlardır. Her yeni padişah ile yeni gediklerin ve odaların ihdas edilmesi teşkilatın genişlemesine ve görev noktasında ayrışmasına katkıda bulunmuştur.¹⁶ Zamanla ayrışan kadroların içerisinde profesyonelleşerek modern çağın mabeyn teşkilatını vücuda getirecek kadrolar da yetiştirilmiştir. Ancak teşkilat, mabeyn teşkilatına evrilmeden önce klasik bir yapıyla uzun bir dönem hizmet etmiştir.¹⁷

İç oğlanları yalnızca bugün Topkapı Sarayı olarak bilinen Yeni Saray'da bulunmuyordu. Aynı zamanda Edirne'de Eski Saray'da ve İstanbul'da Galata, İbrahim Paşa ve İskender Çelebi Saraylarında da istihdam edilmekle birlikte Türk ve İslam kültürü esasındaki belirli bir hazırbulunuşluk düzeyiyle Yeni Saray'a nakledilirlerdi. Yetenek, bilgi ve hizmet süresi (emektarlık) esas alınarak Yeni Saray'da farklı odalara yerleştirilen bu kişiler, uzun bir zaman padişaha hizmet etmekle görevlendirilirdi. Her biri farklı görev ve sorumluluğa sahip olan bu odalar ise hiyerarşik bir sıralamayla Büyük ve Küçük odalar, Doğancı Odası, Seferli Odası, Kiler Odası, Hazine Odası ve Has Oda'dan oluşmaktadır.¹⁸

Büyük ve Küçük odaların oğlanları bahsi geçen diğer odalılardan ayrılmaktadır. Giydikleri elbiselerden dolayı *dolamalı* veya *çuhalı* olarak adlandırılan bu kişilerin tek sorumluluğu kişisel ve fiziksel gelişimlerini gerçekleştirmektir. Eğitimlerinin başarısı ve süresi ile orantılı olarak üst

15 Tayyâr-zâde Atâ, *age*, s. 261-262.

16 Batuhan İsmail Kıran, 2018, *agt*, s. 26-32.

17 **Carter V. Findley, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babîâli, 1789-1922, Çev: E. Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 74, 262.**

18 Mehmed Halife, *agt*, s. 112-113; Abdullah bin İbrahim Üsküdarî, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre. Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Revan Nüshası, nr. 1123, vr. 252^a-253^b.**

odalara alınan bu oğlanlar artık padişaha hizmet etmeye başlardı. Üst odalardaki hizmetleri süresince kaftan giydiklerinden dolayı artık *kaftanlı* olarak anılan bu oğlanlar, beş farklı odada hizmet etmişlerdir.¹⁹

Bu odalar arasında silsile itibarıyla en altta bulunan Doğanlı Odası, padişahın avcı kuşlarının bakımı ve ehlileştirilmesinin yanında, padişah ava çıktığı zaman onunla birlikte avlanan, hediye edilen canlı ve cansız hayvanları teslim alarak bahşişler dağıtan²⁰ oğlanların bulunduğu bir odaydı. Diğer odaların aksine kendine özgü bir hiyerarşik yapıya ve homojen bir oğlan topluluğuna sahip olan bu odadan sonra ise padişahın çamaşırlarının yıkanması ve sefer sırasında ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla görev alan oğlanların bulunduğu Seferli Odası gelirdi. Silsile itibarıyla üçüncü sırada bulunan Kiler Odası ise padişahın yiyecek ve içecek ihtiyacını karşılayan, değerli yemek takımlarını ve eşyalarını muhafaza eden oğlanların istihdam edildiği bir odaydı. Hazine Odası ise İç Hazine'den sorumlu olan ve gelir-gider kayıtlarını tutan Hazineci oğlanların görev aldığı bir yerdi.

Bu odalardan başka şahsen padişaha hizmet eden oğlanların bulunduğu bir de Has Oda vardı. Padişahın en yakın hizmetli kadrosu olan Has odalılar sürekli padişahın yanında bulunarak görev alırlardı. Padişahın saray içi ve dışı işlerini yürüten, harcamalarını yapan, bahşişlerini dağıtan, hususî eşyalarını muhafaza eden bu kişiler yalnızca iç oğlanı zümresinin değil Enderûn sahasının da en itibarlı kişileriydiler. Kutsal emanetlerin muhafazasından ve belirli ritüellerin icrasında da sorumlu olan Has Odalılar dinamik ve değişken bir görev yapısına sahip olmuşlardır.²¹

Kimlik Oluşumu ve Kolektif Bilinç

İnsan kaynağını karşılama noktasında esnek ve pragmatik davranan Osmanlı yönetimi, erken dönemlerden itibaren pençik, devşirme, gönüllü ve rehin gruplar arasından, devlet adamlarının terekelerinden yahut saraylı kişilerin yakınlarından oğlan ihtiyacını karşılamıştır.²² Ancak bu kişilerden başka padişahın huzurunda Müslümanlığı benimseyerek veya bir sanatta ustalığı sebebiyle iç oğlanı zümresine alınan kişiler de bulunmaktadır. Örneğin, III. Murad döneminde düşmanlarından kaçarak İstanbul'a gelen Dubrovnik beyinin oğlu, Eski Saray'da padişahın huzurunda Müslümanlığı benimsemiş ve akabinde kendisi Hazine Odası'na alınmıştır. Aynı dönemde bir Boğdan asilzadesi de benzer sebeple iç oğlanı zümresine dâhil edilmiştir.²³ Sanatındaki yeteneği sebebiyle dâhil olan kişilere örnek verilecek olursa bir zurnazenden bahsetmek yerinde olacaktır. III. Murad döneminde iç oğlanlarına zurna eğitimi vermek amacıyla saraya getirilen bu kişi, Hazine Odası'na alınarak oğlan zümresine katılmıştır.²⁴

II. Mustafa dönemine kadar iç oğlanı zümresine alınacak bu gençlerin tespiti ve kaydı

19 Mehmed Halife, *agt*, s. 113; Albertus Bobovius, *age*, s. 20.

20 TSMA. d. nr. 34, vr. 182^b, 229^a.

21 Mehmed Halife, *agt*, s. 112-113; Abdullah bin İbrahim Üsküdarî, *age*, vr. 252^a-253^b; Jean Baptiste Tavernier, *17. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, Çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 27-28, 73; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *age*, s. 297-321; Batuhan İsmail Kıran, 2018, *agt*, s. 35-65.

22 TSMA. Evrak kataloğu [E.] nr. 754/75; Batuhan İsmail Kıran, 2018, *agt*, s. 16-26.

23 TSMA. d. nr. 1059, vr. 50^a; TSMA. d. nr. 34, vr. 92^b. Ayrıca bakınız Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyi'-nâme [Osmanlı Târîhi (1648-1682)] -Tahlil ve Metin Tenkidi-*, Haz: Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008, s. 261.

24 TSMA. d. nr. 1059, vr. 48^b.

Babüssaade ağasının amirliğindeki ak ağalar tarafından yürütülürdü. Saraya alınacak olan oğlanları padişaha bir arzla takdim eden ağa, padişahın bilgisi ve onayı dâhilinde bu gençleri iç oğlanı zümresine yerleştirirdi. Bireysel kimliğinin ötesinde kolektif bir kimlik taşıyacak olan iç oğlanları için de artık saray yaşamı başlamış olurdu.²⁵ Gruplar arası ilişkiler veya zıtlıklar bağlamında var olan iç oğlanı kimliği, ortak bir duygu ve paylaşılmış bir amaç ile bu süreçte değer kazanacaktır.

Bireysel kimliklerini koruyarak veya daha doğru bir ifadeyle geçmişine tamamen yabancılaşmayarak kişiliğini geliştirme fırsatı edinen iç oğlanı, bir grup bilinci kazanmaktadır.²⁶ Saray içerisinde geçirdiği zamanın ve kurduğu yakın ilişkilerin sayesinde ortak bir gaye ile hareket etme becerisi edinen oğlanlar için artık zümre bilinci zihinlere iyice yerleşmektedir. Kendileri için bir ayrıcalık olarak gördükleri kimliklerini her fırsatta kullanan, saray dışındaki yaşamları sürecinde sahip oldukları kolektif bilinci sürdüren ve diğer kişileri “onlar/ötekiler” olarak gören oğlanlar için bu kimlik, yaşamları boyunca vazgeçilmez olacaktır.

Esasında, Enderûn’da mevcut iki üst kimlik vardı. Bunlar sırasıyla *saraylı* ve *Enderûnlu* kimlikleridir. Padişahın iç halkını oluşturan ak ağalar, iç oğlanları ve baltacılar zümre boyutuyla birbirlerinden ayrılıyor olsalar da üst noktada birer saraylı ve Enderûnlu olarak görülürdü. Ancak saray içerisindeki artan nüfuzuyla kontrolü ele geçiren iç oğlanlarının bu kimlikleri paylaşmak gibi bir düşünceleri olmamıştır. Son dönem Enderûnlulardan İsmail Hakkı Baykal’ın monografisine yazdıkları bu fikri doğrular niteliktedir:

“Bilindiği üzere Osmanlı sarayında bir hayli teşkilât mevcut idi. Bunlar arasında (Enderun mektebi teşkilâtı)nın bir hususiyeti vardır. Çünkü Enderunlulara aynı zamanda Saraylı denildiği halde bu teşkilâtın dışında bulunan herhangi bir Saray mensubuna Enderunlu denilemezdi.

Hatta başlangıçta Enderunluların korunması işi kendilerine verilmiş olan Ak ağalar dahi Enderunlu değildir.”²⁷

Çorlulu Ali Ağa’nın silahdarlığı ile birlikte Enderûn sahasının kontrolünü ak ağalardan devralmış olan iç oğlanları, lağvedilecekleri zamana kadar Enderûn’un tek yetkilisi olarak kendilerini görmüşlerdir. Baykal’ın ifadesinin aksine her bir ak ağa ve zülüflü baltacı da birer Enderûnluydu. Ancak bu kişiler Enderûnlu olsalar da padişahın etrafında hizmet edip idari gücü ellerinde bulunduran iç oğlanları ile aynı sınıftan görülmemişlerdir. Zümre farklılığının bilincinde olan bu grupların üst kimlik boyutunda çatışmalarının temel nedeni ise ötekilere prestij kazandırmama düşüncesinden ortaya çıkmaktadır.

Zümre bilincini hayatları boyunca taşıyacak olan iç oğlanları saraya alındıkları vakit önce

25 BOA. Hatt-ı Hümayûn [HAT.] nr. 1654/24; BOA. HAT. nr. 1654/23; BOA. HAT. nr. 1654/26; TSMA. E. nr. 450/32; TSMA. E. nr. 304/74.

26 Aslında bu noktada açıklanması gereken bir durum vardır: İç oğlanları saraya alındıkları süreçte ailelerinden tamamen kopararak geçmişlerine yabancı kılınmıyorlardı. Tam tersine her oğlan geçmişini bilmekte ve uygun zamanlarda iletişim kurabilmekteydi. Ailelerinin saraya gelmesi yahut bir sefer sırasında doğduğu topraklardan geçerken aile üyeleri ile görüşmesi iç oğlanı için olağan bir durumdu. Bkz. TSMA. d. nr. 34, vr. 203^b; Gelibolulu Mustafa ‘Âlî, **Mevâ’idü’n-Nefâis fî Kavâ’idi’l-Mecâlis**, Haz: Mehmet Şeker, TTK, Ankara 1997, s. 275.

27 İsmail Hakkı Baykal, **Enderun Mektebi Tarihi**, Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953, s. 5.

pars denilen bir sürece tabi tutulurlardı. Bir bakıma zümreye kabul töreni olarak yorumlayabileceğimiz bu olaydan *Vâkı'ât-ı Rûz-merre* yazarı Küçük odalı Abdullah b. İbrahim Üsküdarî sayesinde haberdar olmaktayız. Saraydaki yaşamı boyunca tanık olduğu bu olayı müellif şu şekilde aktarmaktadır:

“Pârs bâ-i acemî'nin fethi ve meddi ile ve elif ve râ ve sin'in sükûnı ile lisân-ı gulâmân-ı Enderûn-ı Hümâyûn'da iki ma'nâya gelür. Biri seng-i mermer ile mefrûş mahallerin mermerleri üzerine âb-ı limon döküp ve nevbetçilere sünger ile sildirüp tathîr itdürmeğe “pârs” ta'bir iderler. Ve biri dahi bir şahs ki, taşradan Büyük Oda'ya veyâhûd Küçük Oda'ya çırâğ ola, kapu ağası ma'rifetiyle akağaların biri ol şahsı getirüp “yeni çırakdır” deyüp odabaşıya teslim ider. Çûn ki ol şahs gulâmâna ilhak olur, taşraki kıyâfet libâsın tebdîl itmeyüp ol şahsa bir mahall ta'yîn iderler ki, dizi üzere ol mahallde üç gün kâ'id olur. Ve ana gulâmândan birisi su'âl ve cevâb itmez. Üç gün sükût üzere kalup ancak salât için vuzû' mahalline varup ba'de'l-vuzû edâ-yı salâtdan sonra yine ol mahalle gelür. Ve ta'âm vaktinde bir mîkdâr ta'âm virirler. Çûn ki, eyyâm-ı selâse itmâm bula, odabaşı huzûrına ihzâr olunup odabaşı su'âl ider ki: “Bu sarâya kangı kapudan girdin?” Eğer: “Büyük kapudan girdim” dir ise: “Niçün küçük kapudan girmedin?” dir. Ve eğer: “Küçük kapudan girdim” dir ise: “Niçün büyük kapudan girmedin?” deyü su'âl ve cevâbdan sonra: “Senin aklın yok girdüğün kapuyı bilmiyorsun” deyüp meydân ider. Ve seksen aded ta'zîrden sonra: “Girdüğün erkân kapusıdır, unutma” deyüp taşraki libâsın tebdîl ve libâs-ı gulâmân ile âriyeten ilbâs idüp pârsdan çıkarırlar. İşbu tahrîr olunan ahvâle gulâmân-ı Enderûn lisânınca “pârs” dirler.²⁸

Zümreye kabul töreni olarak gördüğümüz bu süreç hangi cevap verilirse verilsin sonunda dayak ile sonuçlanacaktır. Şaka ile karışık bir uyarı niteliği taşıyan bu hareketle esasında oğlana bir bilinç dayatılmaktadır. Erkân kapısına yani padişah kapısına alındığını kavraması istenen oğlan için bu ilk adım saraydaki uzun yaşamında unutamayacağı bir tecrübe olarak hafızasına kazınacaktır.

Bu süreçte diğer oğlanlarla aynı odada kalan, yemeğini paylaşan, şenliklerde hep birlikte eğlenen²⁹ ve her türlü cefayı birlikte çeken oğlanlar için hangi millete yahut sosyal tabakaya mensup olduklarının önemi yoktur. Nitekim kaynaklarda herhangi bir beyzadenin, Bosnalı veya Arnavut bir gencin gruplaşarak hareket ettiklerini savunabileceğimiz herhangi bir örnek mevcut değildir. Çünkü ortak bir gaye ve kazanım ile hareket eden oğlanlar için zümre içerisindeki en önemli ruh artık zümre kardeşliği ve yoldaşlık olacaktır. Bu kavramlar ışığında diğer zümrelere karşı ön yargılarını geliştiren iç oğlanları için artık diğer tüm gruplar ötekiler olacaktır. Zira kolektif kimliğin oluşumunda daima onlara karşı bizin yaratılması gerekmektedir.³⁰ Ve zümre üyeleri arasında bu *biz* fikri kolektif bir bilincin ve aidiyet duygusunun oluşumunu mümkün kılacaktır.

Aidiyet Duygusu

Aidiyet, insan ilişkilerini anlamayı amaçlayan bir kavram olarak karşımıza çıkar. Bir ek-

28 Abdullah bin İbrahim Üsküdarî, *age*, vr. 257^b-258^a; Üsküdarî Abdullah Efendi, *Vâkı'ât-ı Rûz-merre*, C. 1, Haz: Muzaffer Doğan, TÜBA, Ankara 2017, s. 345-346.

29 Bu eğlenceler için bkz. TSMA. d. nr. 34, vr. 111^a, 113^a, 114^a, 175^b; TSMA. d. nr. 2013, vr. 30^b; Batuhan İsmail Kıran, 2018, *agt*, s. 109-110.

30 Nuri Bilgin, *Kimlik İnşası*, Aşına Kitaplar, İzmir 2007, s. 165.

lemlenme ve çıkarılma süreci olan aidiyet, ait olunan şeye ilişkin bir bütünleşme çabasıdır.³¹ İç oğlanları tarafından yoldaşlık ve kardeşlik terimleriyle özümşenen bu aidiyet duygusu, erken dönemlerden itibaren kaynaklarda takip edilebilmektedir.

Yoldaş terimi, XVI. yüzyıl ikinci yarısından itibaren kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. II. Selim döneminden I. Ahmed dönemine kadar yapılan harcamaları ihtiva eden bir filori defterinde ilk defa karşılaştığımız bu terim, iç oğlanları arasında uzun yıllar geçerli olacak bir birlikteliğin söylem boyutudur.³² XVII. yüzyıl boyunca kullanımı devam eden bu ifadenin bir kaftan akçası kaydında³³ ve iç oğlanlarının okudukları kitapların ön sayfalarında karşımıza çıkıyor olması kayda değerdir. Zira ifadenin kullanımı oğlanların aidiyetlerinin söylemsel boyutta hangi kavramlarla dış vurulduğunu tespit etmemizi sağlamaktadır. Kendilerinden sonra gelecek oğlanlara seslenen ve kuşaklar arasındaki birliktelik duygusunun korunacağına inanan iç oğlanlarının kurdukları bu cümleler, genellikle gelecek kuşaklardan dua istemek, önemli bir tarihsel olay için bilgilendirmede bulunmak yahut taşraya çıkarılan kişileri aktarmak amacıyla kullanılmıştır.

Ancak bu notlar arasında en dikkat çeken bizzat olayın gelişimi sürecinde tanık olduğunu anladığımız bir iç oğlanının IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi sırasında yazdıklarıdır:

“Bizden sonra gelen yoldaşlar malumunuz olsun ki,

1099 senesinin mâh-ı Muharrem'in ikinci günü ikinci saatde Sultan Mehmed Han'ı tahtından indirüb Sultan Süleyman hazretleri taht-ı sultaniye cülûs itmışdir.”³⁴

IV. Mehmed'in tahttan indirilmesi esnasında saraydaki şahitlerden biri olduğunu kavradığımız bu oğlanın yazdıkları tarafımızca yoldaş ifadesinin tespit edilebildiği en geç veriyi içermektedir. Bir asırdan fazla bir zaman sonra dahi bu kavramın kullanılıyor olması oğlanlar arasındaki kolektif bağların sürekliliğini ispatlar niteliktedir.

Aralarındaki bağın ve kolektif bilincin gelecek kuşaklarca yaşatılacağına inanan iç oğlanlarının yoldaş teriminin yanı sıra kardeş terimini de kullandıkları göze çarpar. Kolektif bir kardeşlik veya daha açık bir ifadeyle zümre kardeşliği olarak anlayabileceğimiz bu söylem, odalardaki okunan kitapların ilk sayfalarında karşımıza çıkmaktadır. Kitabı bağışlayan ya da tamirini yaptıran kişi için dua istemek amacıyla yazılan bu notlarda kardeş terimi, aynı yoldaş terimi gibi benzer amaçla kullanılmıştır.³⁵

Uzun bir süre sarayda birlikte yaşamaları ve bu süreçte kurmuş oldukları yakın ilişkilerin dışavurumu olan bu ifadelerle grup bilincini pekiştiren oğlanlar, saray dışında da yoldaşlıklarını sür-

31 Duygu Alptekin, *agt*, s. 20.

32 TSMA. d. nr. 34, vr. 25^a.

33 TSMA. d. nr. 10457/70, vr. 2^a.

34 **Fetih Suresi**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 511, vr. 1^a.

35 **Kur'an-ı Kerim**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 315, vr. 1^a; Abdurrahman Abdi Paşa, **Vekâyi'-nâme-i Abdi Paşa**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 915, vr. 1^a; **Hüküm-nâme Mecmuası**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 888, vr. 21^a; Ömer b. el-Herevi Necmeddin, **El-Hârûniyye**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 1094, vr. 1^a.

dürmüşlerdir. Birbirlerine olan bağlılıklarının belirleyicisi olan ortak yaşanmışlık, aidiyetlerinin de belirleyicisidir. İç oğlanı kimliğinin inşası sürecinde kolektif bir bilinç ruhu ile oluşan bu aidiyet, yoldaşlık ve kardeşlik terimleriyle kavramsallaştırılarak hayat boyu kişiliklerinde taşınmıştır.

Padişahın en yakın halkasında görev almalarının getirdiği avantajla ayrıcalıklı kimliklerini uzun yıllar taşımak isteyen iç oğlanları, saraydan ayrıldıktan sonra aidiyetlerini koruyarak ortak bir geçmişe sahip olmadıkları diğer herkesi veya grubu öteki olarak görmüşlerdir. Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin şiddetle eleştirdiği durumlardan birisi olan bu tavırları müellif tarafından "gûyâ ki nâ-cinsleri içerden çıkma bir necis ü bokdur" cümlesiyle aktarılmıştır.³⁶

Esasında oğlanların büyük bir kısmı III. Ahmed dönemine kadar sipahi bölüklerine dağıtılıyordu.³⁷ Saraydan sipahi olarak ayrılan iç oğlanlarının kolektif bir sipahi kimliği taşımaktan ziyade ortak geçmişlerine bağlılıklarının devam etmesi ait olma hissini derecesiyle açıklanabilir. Zümrelerinden olmayanları *onlar* olarak algılayan bu kişiler için aidiyet her şeyden önce geliyordu. Nitekim I. Ahmed döneminde ocaklarında huzursuzluk çıkarmaya çalışan sipahilerin bir kısmıyla iç oğlanlığından gelme sipahilerin kendilerini bir görmemelerinin nedeni de bu algıdan kaynaklanır. I. Ahmed sipahilerin hem ulufe hem de cizye defterleri nedeniyle huzursuzluğa sebep olduklarını duyunca ağalarını çağırarak tepki göstermiş ve aralarından sağ garipler ağası Yusuf Ağa, "padişâhım harem-i hümayunda neşv ü nemâ bulub, ni'met-i firâvân-ı pâdişâhî ile perverde olan kulların bunun gibi fi'le mübâşeret itmemiştir" diyerek iç oğlanı asıllı sipahileri temize çıkarmaya çabalamıştır.³⁸

Zümreye olan aidiyetlerini ilkeler, adetler, müşterek gaye ve çıkar duygusuyla kazanan iç oğlanları bu süreçte benliklerini bir tarafa bırakarak hareket etmeye çalışmışlardır. Bütünü oluşturduklarına inandıklarından dolayı, ortak hareket etmelerinin gerekliliğini kavrayan oğlanlar arasında güven duygusunun ve dayanışmanın artışı aidiyetin güçlenmesine hizmet etmiştir.³⁹ Saraydan ayrıldıktan sonra saraydaki diğer oğlanlarla bağlantılarını koruyan bu kişiler, saray merkezli bilgi ağının parçası olmayı sürdürmüşlerdir. Ancak dış dünyadan yalıtılmış bir grup olarak hizmet etmesi gereken iç oğlanlarının taşrayla yakın ilişki kurması hiçbir dönem hoş karşılanmamıştır.⁴⁰ Buna rağmen ilişkilerini sürdüren oğlanlar, At Meydanı Vak'ası'nda olduğu gibi bir amaç uğruna tepki gösterebilmekte ve yoldaşlarıyla birlikte hareket edebilmekteydiler.⁴¹

Resen yahut türlü faktörlerle iç oğlanı zümresine alınan bir kişi ortak duygu, inanç, çıkar, uzun süreli yaşam ve değerler ile kolektif bir bilinç edinmiştir. Bunun bir sonucu olarak yüksek aidiyet duygusu kazanan iç oğlanları, kuşaklar boyunca yaşayacaklarına inandıkları bir yoldaşlık fikrine sahip olmuşlardır. Kendilerinden olmayan her zümreye öteki gözüyle bakan, ayrıcalığını

36 Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *age*, s. 274-275.

37 Batuhan İsmail Kıran, 2018, *agt*, s. 74-75, 82-85.

38 Mustafa Sâfî, *Zübdetü't-Tevârîh*, C. 2, Haz: İbrahim Hakkı Çuhadar, TTK, Ankara 2003, s. 44-45; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. 2, TTK, Ankara 1984, s. 190-191.

39 Duygu Alptekin'in ifadeleri iç oğlanlarına uyarlanmıştır. Bkz. Duygu Alptekin, *agt*, s. 15.

40 Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *age*, s. 274-275.

41 Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)*, Haz: Nevzat Kaya, TTK, Ankara 2003, s. 16-17; Kâtib Çelebi, *Fezleke -Tahlil ve Metin-*, 1, 2, 3, Haz: Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 1044; Abdurrahman Abdi Paşa, 2008, *age*, s. 12-13.

ve fikirlerini saraydaki geçmişinden yani ortak bilincinden kazanan oğlanlar için biz duygusu her daim ön plana çıkarılmıştır. Grup bilinci ve ait olma hissinin kuvvetle hissedildiği bu zümre, uzun yıllar padişahın hizmet teşkilatı olarak sarayda varlığını korumuştur.

SONUÇ

Osmanlı saraylarında görev almış olan iç oğlanları padişahın iç halkını oluşturan üç zümreden biriydi. Odaların hiyerarşisi ve heterojen nefer yapısıyla uzun yıllar ilgiyi çekmiş olan oğlanlar, erken dönemlerden itibaren zümre bilinciyle hareket etmişlerdir. Ortak bir gaye, geçmiş, ilke ve kurallarla şekillenen bu bilinç, hayat boyu yaşayacak olan biz duygusunun oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Dilin sembolik sistem oluşu, semboller üzerinden anlam aktardığı varsayımından hareketle bu zümrenin yoldaşlık ve kardeşlik mefhumlarını kullanıyor olması oğlanlar arasındaki kolektif bir bilincin olduğunu yansıtmaktadır. Oğlanlar arasında bu kavramlarla dışa vurulan aidiyet, sadece sarayda değil saray dışındaki hayatlarında da devam etmiştir. Bilhassa XVIII. yüzyıl başlarına kadar iç oğlanlarının çoğunluğu oluşturduğu kapıkulu sipahileri arasında korunan ait olma hissi bir gruplaşmaya ve doğal olarak ötekileştirmeye neden olmuştur. Uzun süreli saray yaşamı ve ortak bir geçmişin biçimlendirdiği bu olgu, iç oğlanı kimliği taşıyan bireylerde hayat boyunca yaşatılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv kaynakları

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.) Defter Kataloğu (d.). numara (nr.) 34, 1059, 2013, 10457/70.

TSMA. Evrak kataloğu (E.). nr. 304/74, 450/32, 754/75.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.) Hatt-ı Hümayûn (HAT.) nr. 1654/23, 1654/24, 1654/26.

Yazma eserler

ABDULLAH B. İBRAHİM ÜSKÜDARÎ, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, Revan Nüshası, nr. 1123.

Fetih Suresi, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 511.

Kur'an-ı Kerim, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 315.

ABDURRAHMAN ABDÎ PAŞA, **Vekâyi'-nâme-i Abdi Paşa**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 915.

Hüküm-nâme Mecmuası, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 888.

ÖMER B. EL-HEREVÎ NECMEDDİN, **El- Hârûniyye**, Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi, Koğuşlar Bölümü, nr. 1094.

Kitaplar, makaleler, tezler ve ansiklopedi maddeleri

ABDURRAHMAN ABDİ PAŞA, **Vekâyi'-nâme [Osmanlı Târîhi (1648-1682)]-Tahlil ve Metin Tenkidi-**, Haz: Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2008.

AKKUTAY, Ülker, **Enderûn Mektebi**, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 1984.

ALPTEKİN, Duygu, **Toplumsal Aidiyet ve Gençlik: Üniversite Gençliğinin Aidiyeti Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma**, Selçuk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.

ANONİM, **Tevârîh-i Âl-i Osman**, Haz: F. Giese, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

BAYKAL, İsmail Hakkı, **Enderun Mektebi Tarihi**, Fetih Derneği Neşriyatı, İstanbul 1953.

BİLGİN, Nuri, **Sosyal Bilimlerin Kavşağında Kimlik Sorunu**, Ege Yayıncılık, İzmir 1994.

....., **Kimlik İnşası**, Aşina Kitaplar, İzmir 2007.

BOBOVİUS, Albertus, **Saray-ı Enderun- Topkapı Sarayı'nda Yaşam-**, Çev: Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

ENDERUNLU ABDÜLLATİF, **Âyine-i Derûn [Osmanlı'ya Devlet Adamı Yetiştiren Mektep: Enderun-ı Hümayûn]**, Haz: Ahmet Köç, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2013.

FINDLEY, Carter V., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babiâli, 1789-1922**, Çev: E. Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

GELİBOLULU MUSTAFA ÂLÎ, **Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis**, Haz: Mehmet Şeker, TTK, Ankara 1997.

GÜNGÖR, Tahir, **Enderûn Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

İNALCIK, Halil, **Devlet-i 'Aliyye/Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302- 1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

İPŞİRLİ, Mehmet, "Enderun", **DİA**, C. 11, TDV, İstanbul 1995, s. 185-187.

KARA ÇELEBİ-ZÂDE ABDÜLAZİZ EFENDİ, **Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli (Tahlil ve Metin)**, Haz: Nevzat Kaya, TTK, Ankara 2003.

KÂTİB ÇELEBİ, **Fezleke –Tahlil ve Metin-. 1, 2, 3**, Haz: Zeynep Aycibin, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul

2007.

KESKİN, Muhammet, **Enderun Saray Okulunda Has Oda Teşkilatının Önemi, Uygulanan Eğitim Yönetimi ve Stratejileri**, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

KIRAN, Batuhan İsmail, **Osmanlı Saray Teşkilatında Doğancı Koşusu**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2014.

....., **Osmanlı Saray Teşkilatında İç Oğlanlığı Müessesesi**, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2018.

KÖMÜR, Erol, **Osmanlı Devleti Enderun Mektebinde Eğitim Sistemi ve Türk Eğitim Sistemine Etkileri**, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

LOWRY, Heath W., **Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı**, Çev: Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

MEHMED HALİFE, **Tarih-i Gülmanî**, Haz: Ertuğrul Oral, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

MUSTAFA SÂFÎ, **Zübdetü't-Tevârîh**, C. 2, Haz: İbrahim Hakkı Çuhadar, TTK, Ankara 2003.

OĞUZ, Murat, **Osmanlı Devletinin Yükselme Döneminde Enderun Saray Okulunun Yeri ve Önemi**, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "İç Oğlanı", **DİA**, C. 21, TDV, İstanbul 2000, s. 449-450.

TAYYÂR-ZÂDE ATÂ, **Osmanlı Saray Tarihi -Tarih-i Enderûn-**, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.

TAVERNIER, Jean Baptiste, **17. Yüzyılda Topkapı Sarayı**, Çev: Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları**, C. 2, TTK, Ankara 1984.

....., **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK, Ankara 2014.

ÜSKÜDARÎ ABDULLAH EFENDÎ, **Vâkı'ât-ı Rûz-merre**, C. 1, Haz: Muzaffer Doğan, TÜBA, Ankara 2017.

WITHERS, Robert, **Büyük Efendi'nin Sarayı**, Çev: Cahit Kayra, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

Dr. Öğr. Üyesi
Lale YILMAZ

Mersin Üniversitesi, Turizm Fakültesi,
Turizm Rehberliği Bölümü Öğretim
Üyesi
laleyilmaz@mersin.edu.tr.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3767-6499>

Eser Geçmişi / Article Past: 5 Haz 2018 / 30 Tem 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.431102>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

İstanbul'da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine

*On The Byzantine Churches that Allocated to the Armenians in
Istanbul*

Öz

Araştırmada Osmanlı devrinde varlığını sürdüren ancak farklı mezheplerdeki Hıristiyan toplulukları arasında 'cemaat değiştirmiş' Bizans kiliseleri konu alınmıştır. İstanbul'da Ermeni topluluğunun ibadeti için dönüştürülen Bizans (Rum – Ortodoks) kiliseleri olan Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır), Odalar Camii, Kefeli (Kefevi) Camii, Surp Hıraşdagabet Kilisesi üzerine kaynak araştırması yapılmış, günümüzdeki durumları incelenmiştir.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi sonrasında Rum cemaatine olduğu gibi ayrıcalıklar tanıyan Ermeni cemaatinin kilise gereksinimi yerleştikleri semtlerdeki Bizans kiliselerinin tahsis edilmesiyle çözümlenmiştir. Bu yapılardan Theotokos Petras Bizans kilisesi, Tcharkhapan Sourb Astvatzatzine Kilisesi adıyla Ermeni kilisesine, daha sonra Odalar Camii adıyla camiye dönüştürülerek 20. yüzyıla ulaşmış, ancak günümüzde harap olmuştur. İmparator Theophilos döneminde yaptırılan bir Bizans kilisesi olan günümüzdeki Kefeli (Kefevi) Camii, Aziz Nikolaos Katolik Kilisesi ve Ermeni kilisesi olarak kullanıldıktan sonra Osmanlı devrinde camiye dönüştürülmüştür. Fatih Sultan Mehmet fermanı ile 1461'de Ermeni Patrikhane Katedrali olarak kurulan Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır) ve 1835'te yeniden yaptırılan Surp Hıraşdagabet Kilisesi, Ermeni cemaatine ait olarak varlıklarını sürdürmektedir.

İstanbul'daki söz konusu Bizans kiliselerinde, yapıların Rum ve Ermeni Hıristiyan toplulukları arasındaki değişimi birinci dönem, aynı dine mensup, ancak farklı mezheplere sahip topluluklar arasında uygulanan dönüşüm ise ikinci dönemdir. Yapıların Hıristiyan topluluğundan Müslüman topluluğuna geçmesi ve Cumhuriyet dönemine ulaşması ise yapıların üçüncü dönemini oluşturur.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Bizans, Ermeni, kilise, cami.

ATIF: YILMAZ Lale, "İstanbul'da Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri Üzerine" **Tarih ve Gelecek**, 4/2 (2018), s. (40-54)

CITE: YILMAZ Lale, "On The Byzantine Churches that Allocated to the Armenians in Istanbul" **History and Future**, 4/2 (2018), pp. (40-54)

ABSTRACT

The Byzantine churches that had survived during the Ottoman era which had been changed between Christian communities were subject within the text that translated into Turkish by H. Papazyan which name "Byzantine Churches Allocated to Armenia". A research of the resources on Surp Kevork Church (Sulu Monastery), Odalar Mosque, Kefeli Mosque, Surp Hıraşdagabet Church, which were converted to worship of the Armenian community in Istanbul, was carried out and also the present conditions of the structures were examined.

The privileges granted to the Greek congregation after the conquest of Istanbul by the Ottomans as well as to Armenians and the were resolved by allocating the Byzantine churches in the districts where the Armenian community needed these churches. The Byzantine church of Theotocos Petras was transformed into a Armenian church with the name of Tcharkhapan Sourb Astvatzatine and the Armenian church and the Odalar Mosque, reached to the 20th century, but its in ruin. The Kefeli (Kefevi) Mosque, a Byzantine church built during the reign of Emperor Theophilus, was converted into a mosque in the Ottoman period after it was used as the St. Nicholas Catholic Church and the Armenian Church. The Surp Kevork Church (Sulu Monastery) ordered by Fatih Sultan Mehmet to be established as the Armenian Patriarchate Cathedral in 1461, Surp Hıraşdagabet Church rebuilt in 1835 continue to exist as churches that belonging to the Armenian community.

In these Byzantine churches in Istanbul, the transformation of the structures between Greek and Armenian Christian communities can be regarded as the first period, the changing among the communities with the same religion but different sects is the second period. Transformation from the Christian community to the Muslim community and reaching the Republican period constitutes the third period of the structures.

Key words: İstanbul, Byzantine, Armenian, church, mosque.

Giriş

Günümüzde tarihsel ve kültürel değer taşıyan dini yapılar tarih boyunca buldukları kentlerin el değiştirmesiyle egemen topluluğun ibadeti için yeniden düzenlenmiştir. Kozmopolit bir kent oluşuyla İstanbul bu bakımdan önem taşımaktadır. İstanbul'un 1453 yılında Osmanlılar tarafından fethinin ardından en yaygın uygulama Bizans Ortodoks kiliselerinin camiye dönüştürülmesi olarak görülmektedir. Makale, İstanbul'da Osmanlı devrinde varlığını ve işlevini sürdüren, Cumhuriyet dönemine ulaşan, ancak tarihsel süreç içinde Hristiyan Rum ile Ermeni topluluklarında olduğu gibi, Ortodoks ile Katolik mezheplerine de tahsis edilmiş ve iki örnekte camiye dönüştürülmüş kiliseleri kapsamaktadır.

Makalede Osmanlı devrinde dini yapıların topluluklar arasında yer değiştirmesi araştırılmıştır. Osmanlı yönetiminin bu konudaki tutumu ve sanat tarihi bakımından mimari yapıların dönüştürülmesi aşamalarının İstanbul'da yer alan örnekler üzerinden ortaya konması amaçlanmaktadır.

Alanyazında H. Papazian'ın hazırlamış olduğu yayın kaynak alınarak yapıların bugünkü konumları ve işlevleri belirlenmiştir. Araştırmada yapılar üzerine tarihsel yayın araştırmaları gerçekleştirilmiş, yapılar ve yapı kalıntıları yerlerinde incelenmiş ve fotoğraflarla belgelenmiştir.

İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethi sonrasında Rum topluluğuna olduğu gibi birtakım ayrıcalıklar tanınan Ermeni topluluğunun kilise gereksinimi konusu yerleştikleri semtlerdeki Bizans dini yapılarının Ermenilere tahsis edilmesiyle çözümlenmiştir. Konu alınan bazı kiliseler Osmanlı devrinde süreç içinde camiye dönüştürülmüştür. Bu yapıların toplumsal ve kültürel dönüşümünde ise üç dönemden söz edilebilir. Yapıların Rum ve Ermeni Hıristiyan toplulukları arasında el değiştirmesi birinci dönem, aynı dine mensup, ancak farklı mezheplere sahip topluluklar arasında uygulanan dönüşüm ise ikinci dönem olarak kabul edilebilir. Hıristiyan topluluğundan Müslüman topluluğuna geçmesi ve Cumhuriyet dönemine ulaşması ise yapıların üçüncü dönemini oluşturur. Yapılar yangın vb. durumlarda hasar gördüğünde yeniden inşa edilmeleri bağlı oldukları toplulukların banileri tarafından, dini yapıların topluluklar arasında tahsis edilmesi ise dönemin toplumsal gereksinimleri doğrultusunda devlet yönetimi tarafından gerçekleştirilmekteydi.

Hırant Papazyan, 1976 yılında basılan "Ermenilere Tahsis Edilen Bizans Kiliseleri" başlıklı yayınında İstanbul'da Ermeni topluluğunun ibadeti için dönüştürülen Bizans (Rum – Ortodoks) kiliselerini konu almıştır. Söz konusu yapılar, Sulu Manastır (Surp Kevork Kilisesi), Odalar Camii, Kefeli (Kefevi) Camii, Surp Hıraşdagabet Kilisesi'dir.

Bizans devrinde Hıristiyan Ermeni topluluğu bireyleri imparatorluk içinde siyasetten askerliğe ve bilime kadar çeşitli alanlarda varlık göstermiştir. Örneğin İmparator I. Iustinianos'un generali Narses ile vali Isaakos Ermeni asıllıydı. Bu konuda Papazyan, Bizans devrinde toplumsal ve siyasal yaşamın yanında, dini yaşamda var olan ayırım dikkat çekmektedir: "Suriyeli Mikhael'in tanıklığına göre, Ermeniler başkentte, aynı Suriye Ortodoksları gibi anadillerinde ibadet edemiyor ve dini merkeze kendilerine özgü ayinlerini bildiremiyorlardı. Ermeniler kendi ibadetlerini özgürce gerçekleştirebilmek için kentin Türkler tarafından ele geçirilmesini beklemek zorundaydılar."¹ Ermeniler ayrı bir cemaat olarak kendi anadillerinde ibadetlerini gerçekleştirememişler ve ibadet konusunda ayrıcalıklı haklara Türklerin İstanbul'un fethi sonrasındaki düzenlemeyle ulaştıkları vurgulanmıştır.

Tarihsel kaynaklarda İstanbul'un fethinden önce Türk – Ermeni iletişiminin göstergesi olarak Fatih Sultan Mehmet'in Bursa'da Ermeni piskopos Hovagim'i ziyaretine yer verilir. Fatih Sultan Mehmet, Konstantinopolis'i fethettiğinde Hovagim'i, Rum Patriği ile aynı haklara sahip olarak Türkiye Ermenilerinin Patriki ilan edeceğini söylemiştir. Sultan fetihten sekiz yıl sonra Bursalı Hovagim'i İstanbul'a davet ederek Theotokos Peribleptos Manastırı'nı tahsis ettirir.² Fatih Sultan Mehmet'in gayrimüslimlerin yerleştirilmesiyle ilgili bu düzenlemesinin yeni fethedilen başkentte kozmopolit yapıyı sürdüren ancak dengeli bir Rum ve Ermeni nüfusu oluşturmaya yönelik olduğu açıktır.

1 Papazian, Eglises Byzantines Transférées Aux Arménies, y.y., İstanbul 1976, s. 7.

2 Papazian, a.e., s.8.

Theotokos Peribleptos (Muhteşem Tanrı Anası)

Surp Kevork (Saint George) Kilisesi

Sulu Manastır

Günümüzde Kocamustafapaşa'daki Surp Kevork Kilisesi veya Sulu Manastır olarak bilinen yapı, Bizans devrine ait Theotokos Peribleptos Kilisesi'dir. 1641 yılına dek Ermeni Patrikliği'nin kilisesi olması nedeniyle önem taşır.

Kilisenin ilk yapısına ilişkin olarak Müller – Wiener, yapının 5. yüzyıl sonlarından beri var olan Stephanos Kilisesi'nin yanındaki kaynakla özdeş olduğunu varsayıldığını kaydeder. Bu dönemde kilisenin bitişiğinde Helenianai Sarayı ve kuzeyinde ise bir manastır bulunmaktaydı.³ Kilise bu ilk yapıların yanına 1031 yılında III. Romanos Arkirios tarafından inşa edilir. Papazyan'ın yorumuna göre İmparator II. Romanos'un İmparator Iustinianos'u aşmak istemesi nedeniyle, "Ayaşofya'nın ardından Konstantinopolis'in en büyük ve en güzel kilisesi olarak" inşa edilir.⁴ Görkemli mozaiklerle bezeli kilise Haçlılar tarafından yağmalanmasının ardından, Mihail Paleologos tarafından restorasyonu gerçekleştirilir. 1461'de Surp Kevork olarak yeniden adlandırılan kilise, Fatih Sultan Mehmet'in emriyle Patrikhane Katedrali olarak kurularak Ermeni topluluğuna tahsis edilir (R.1-2).

Resim 1. Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır), tonozlu yapı, güney cepheden görünüm.(<http://www.eskiistanbul.net/2796/marmara-denizinden-samatyanin-gorunumu-istanbul-salt-arastirma-fotograf-arsivi-abdi-celebi-camii-surp-kevork-kilisesi-ve-sahakyan-nunyan-okulu>, 27.07.2018)

3 Müller-Wiener, İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul, Çev. Ü. Sayın, 2. Basım, YKY, İstanbul 2002, s. 200.

4 Papazian, a.g.e., s. 8.

Resim 2. Surp Kevork Kilisesi (Sulu Manastır), Batı cephesi ve giriş, Samatya, Kocamustafapaşa,(Fotoğraf: L.Y.)

İzmit'teki Armaş (bugün Akmeşe) Ruhban okulu ve manastırı kitaplığında bulunan bir kitabeğe göre Samatya'da Ermenilere verildikten sonra Surp Astvadzazin adını alan kilise, 1722'de Melidon Araboğlu tarafından yeniden yaptırılmıştır. Yapıya Surp Yerrortutyun adında bir şapel eklenmiştir. Kilise ve şapellerin adı Surp Kevork, Yerrortutyun ve Asdvadzazin olmuştur.⁵ Kilisede azizlere ait röliklerin korunduğu kayıtlara geçmiştir. Nazianoslu Gregorios'un kafatası, Aziz Nikolaos'un kemikleri, Aziz Stephanos'un çene kemiği, Khalkopratia'dan geldiği düşünülen Simeon'a ait kemikler, İspanyol elçi Clavijo'nun kaydettiğine göre Masumların Katli'ne ait kemikler, din şehidi Tatiana'ya ait kemikler, ayrıca bir görüşe göre Vaftizci Yahya'ya ait rölikler⁶ de bu kilisede bulunmaktaydı.⁷ Yapı tüm bu röliklere sahip olması nedeniyle Bizans devrinin değer taşıyan kiliseleri arasındaydı.

Tarihi boyunca 1660, 1782 ve 1866'da yangınlarla harap olan kilise, taçkapı üzerindeki yazıta göre 1887 yılında yeniden inşa edilerek günümüzdeki biçimini almıştır. Yapının yazıtı şöyledir:

-
- 5 Seropyan, "Kevork Kilisesi", İstanbul Ansiklopedisi, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993, C. 4, s. 552-554.
- 6 Vaftizci Yahya'ya ait röliklerin Hebdomon'daki Vaftizci Yahya Kilisesi'nde bulunduğu ve buradan Topkapı Sarayı koleksiyonuna taşındığı kaydedilmiştir: R. Janin, Constantinople Byzantine: Développement urbain et répertoire topographique, Institut français d'études byzantines, Paris 1964, 446; T. Tuna, Hebdomon'dan Bakırköy'e, Bakırköy Belediyesi Yayınları, İstanbul 2000, s.24.
- 7 Feridun Özgümüş, Sulu Monastery in İstanbul, K.G. Saur, Leipzig 2000, s. 508-520.

“Surp Kevork Kilisesi, 1866 yılında yanmasının ardından Tanrının merhametiyle Mgr. Harutyun (Paskal) Vehapetyan tarafından yeniden inşa edilmiştir. 8 Şubat 1887, mimar Petros Nemtze.”⁸

Yapı, Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul’da Ermenilere tahsis edilmiş ilk Bizans kilisesidir. Sultan, Bursa’dan getirttiği Ermenilerin ve Episkopos Hovagim’in Samatya’ya yerleştirilmesine karar verir. Fatih’in emriyle 1461 yılında İstanbul Ermeni Patrikliği’ne bahşedilen kilise, Galata’daki Surp Sarkis Kilisesi’nden (daha sonraki adıyla Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi) sonra İstanbul’daki ikinci Ermeni kilisesidir. İnciciyan’a göre kilisenin Ermenilere verilmesini kabul edemeyen Rumlarla Ermeniler arasındaki çekişmeler kanlı olaylara neden olduğundan Kanlı Kilise olarak da adlandırılmıştır.⁹ Kanuni Sultan Süleyman döneminde olasılıkla bu çatışmalar sonucunda kilisenin tekrar Ermenilere bahşedildiği öne sürülmektedir.¹⁰ Papazyan’ın makalesinde bu konuya ilişkin bilgi yer almamaktadır. Ancak kilisenin tahsis edildiği tarih konusundaki bir çelişkiyi açıklar; Patrik Konstantin, kitabı Konstantiniad’da bu kilisenin 1643 yılında Sultan İbrahim tarafından Ermenilere tahsis edildiğini iddia etmiştir. Papazyan’a göre ciddi bir kaynağa dayanmayan bu iddia, tartışılmaz bir biçimde Peribleptos’un Sultan İbrahim’in doğumundan çok önceki tarihlerde Ermenilerin mülkiyetine geçtiğine ilişkin kesin belgelerle geçersiz sayılmaktadır.

“Bu belgeler kronolojik olarak şöyle sıralanmıştır:

1- Surp Kırkor hazinesinde korunan 1507 tarihli fermenda şöyle denilmektedir:

“Bundan evvel sene tis-in ve sernanümiye de İstanbul kadısı olan kapıma mektup gönderüp Sulu Manastır Ermeni daîresinde olan harabe odaları...”

“Önceden 890 (1485)’te İstanbul Kadısı, makamıma gönderilen mektupta Sulu Manastır Ermeni Kilisesi çevresindeki harap odaların...”

2- 14 Ağustos 1570 yılında Sultan II. Selim tarafından ilan edilen fermenda şunu okuruz:

“...İstanbul’da Sulu Manastırda sakin olan Ermeniler murahhası Kırkor...”

3- Polonyalı Simeon tarafından 1608’de yapılan Surp Kırkor betimi, Kastilya Krallığı elçisi Ruy Gonzales de Clavijo’nun 1402 yılında yaptığı betime tam olarak uymaktadır.

4- Surp Kırkor’da korunan 1722 yılına ait bir fermenda kelimesi kelimesine şöyle denilmektedir:

“Mahmiye-i İstanbul’da, Abdi Çelebi mahallesinde vaki Ermeni taifesinin Patriklerine maruf, malum-ül-hudud kilise-i kadimenin...

Kilise-i mezbure feth-i hakaniden beri tarife-i mezburenin mülküdür.”

8 Papazian, a.g.e, s. 10.

9 Seropyan, a.g.e, s. 552-554.

10 Özgümüş, a.g.e, s. 510.

“Söz edilen kilise imparatorluk fethinden bu yana yukarıda adı geçen topluluğun mülküdür.”¹¹

Stokhove, seyahatnamesinde bu yapıda imparatorlar döneminde bir konsilin toplandığını, iç mekanda ruhani liderlerin resimlerinin yer aldığını kaydeder. Ayrıca kilisede bir imparator ve imparatoriçenin resminin bulunduğunu ve Sultan Süleyman’ın burayı ziyaretinde bu resimlerle ilgilendiğini belirtir.¹²

Kilise tek nefli bazilikal planlı olup kuzey ve güneyde inşa edilen şapellerle Yunan haçı planına dönüşür. Batıdaki girişle nartekse ulaşılır. Güney bölümünde duvara bitişik olarak Aziz Kevork’a adanmış mermerden yapılmış bir sunak yer alır. Narteksin ön bölümünde iki yan kısım demir kafeslerle sirkülasyon koridoru ise demir parmaklıklı bir kapıyla ve köşelerdeki iki yivli kolonla neften ayrılır. Narteksin üzerinde koroya ayrılmış geniş ve üç basamaklı galeri katı bulunur. Narteksin batısında giriş kapısının iki yanında simetrik ikişer pencere vardır. Ana giriş kapısının üzerindeki bölüme çan kulesi yerleştirilmiştir. Beşik tonozla örtülü tek nefte, kuzey ve güneydeki üçer kemerli pencereyle aydınlatma sağlanır.¹³ Yapı mimari bakımdan Neo-Klasik biçem özellikleri taşımaktadır. Tanzimat döneminde gayrimüslimlerin yapılarına verilen izinle yapıya çan kulesi eklenmiştir.

Theotokos Petras (Kayalıkların Tanrı Anası)

Tcharkhapan Sourb Astvatzatzine Kilisesi

Odalar Camii

Günümüzde Edirnekapı Dervişali mahallesinde Odalar Camii olarak bilinen yapının yerinde yapılan kazılar sonucunda yapının ilk kez 12. yüzyılda inşa edildiği belirlenmiştir. Yunan haçı planındaki kilisenin 6. yüzyıla ait kilisenin alanında yaptırıldığı imparator Aleksios Komnenos’un eşi Eirene Dukas tarafından kaydedilir. Eyice’ye göre Bizans devrindeki adı kesin olarak belirlenmemiştir. Ancak Petra Manastırı’nın kalıntısı olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca Aeitos Sarnıcı’nın yakınlarındaki Sergios Bakkhos Kilisesi olabileceği bilgisi kesinlik kazanmamıştır. Yapının yakınlarında bulunan ve üzerinde Sergios Bakkhos adlarının baş harflerinin işlenmiş olduğu bir sütun başlığı söz konusu öneriye neden olmuştur.¹⁴

1475’te Fatih Sultan Mehmet tarafından Ermenilere ve Kırım seferinin ardından Kefe (Theodosia) kentinden getirilen Cenovalılara tahsis edilir. Dominikenler bu kiliseyi 1640 yılında Kemankeş Mustafa Paşa tarafından Yeniçeriler için camiye dönüştürülmesine kadar kullanır. 1919 yılında yangın nedeniyle büyük hasar gören yapı yıkıntıları üzerinde yeniden inşa edilir.¹⁵

Yapının 7. yüzyılda yüksek bir mahzen üzerinde yapıldığı, bu yapı üzerine odacıklardan oluşan bir altyapı inşa edildiği ve kilisenin ana mekanının bu 16 odacık üzerinde kurulduğu

11 Papazian, a.g.e., s.13-14.

12 Şarlak, İstanbul’un 100 Kilisesi, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2010, s. 54-55.

13 Seropyan, a.g.e., s.552-554.

14 Semavi Eyice, “Odalar Camii”, İstanbul Ansiklopedisi, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993, C. 6, s.120-121.

15 Papazian, a.g.e., s. 16.

belirlenmiştir. Kalıntılardan anlaşıldığına göre doğuya doğru yaklaşık 2,0x4,0 m büyüklüğünde bir kriptaya sahipti. Gizli tuğla tekniği ile yapılmış duvarlar 12.-13. yüzyılda yapının üzerine inşa edilmiş bir kilisenin bulunduğu yere işaret eder. Kilisenin olasılıkla 1203 yılında yanmasının ardından alt kilise olarak kullanılan 12. yüzyıldan kalma çok köşeli apsisli ve haç planlı kilisenin üzerine yeni bir yapı inşa edilir. 1475 yılında bu kilise, bitişiğindeki Kefeli Mescidi gibi Kefe'den gelen Latinlere tahsis edilerek yönetimi bu dönemde Sainte Marie de Constantinople adıyla kilisenin yanında bir manastırı bulunan Dominikenlere teslim edilir. Kilise, bölgedeki çatışmaların ardından 1636 yılında tamamen kapatılır. 1640 yılında Büyük Vezir Kemankeş Kara Mustafa Paşa tarafından camiye dönüştürülür. Yeniçeri odalarının bulunduğu bölgede yer aldığı için Odalar Camii adıyla anılır. Diğer bir görüşe göre müteahhilin (evli) kimselere verilen odaların yakınlarında bulunduğundan ya da yapının üzerinde yükseldiği odalar nedeniyle bu adı almıştır.

Yapının camiye çevrilmesinin ardından Latinler tarafından Madonna di Constantinopoli (Konstantinopolis'in Meryem Ana'sı) olarak adlandırılan ikona, Galata Balyosu tarafından satın alınarak Galata San Pietro Kilisesi'ne bağışlanır. 1919 yılında bölgede çıkan yangında kilise yandıktan sonra uzun süre yıkıntı olarak kalır. Yapı 1935 yılında P. Schazman tarafından incelenmiştir. Mahzende meleklerle çevrili tahtında oturan Meryem, alt kilisede Deesis betimi, Aziz Merkurios ve peygamberler, üst kilisede Meryem'in yaşamından sahnelerin konu alındığı freskler belirlenir. Yapı, 1950-1960'lı yıllarda semtte inşa edilen yapılar nedeniyle ortadan kalkmıştır.¹⁶ 1965 yılında, üstteki kilisenin yamaç yönündeki kuzey bölümü tamamen yok olmuş, diğer bölümlerine ait duvarlar ise yer yer 3-4 m yüksekliğinde günümüze ulaşmış durumdadır.¹⁷ Çalışma sırasında Odalar Camii'nin bulunduğu belirtilen caddede bazı duvar kalıntılarına rastlanmıştır (R. 3).

Resim 3. Edirnekapı Odalar Camii, günümüzdeki duvar kalıntılarının yapıya ait olduğu düşünülmektedir, (Fotoğraf: L.Y.)

¹⁶ Eyice, a.g.e., s.120-121; Müller-Wiener, a.g.e., s.188-189.

¹⁷ "Odalar Camii", <http://www.envanter.gov.tr/anit/arkeoloji1/detay/56451> (13.09.2017)

Hagios Nikolaos

Surp Nikoghayos (St. Nicolas) Kilisesi

Kefeli veya Kefevi Camii

Yapı, günümüzde Edirnekapı'da Salmatomruk semtindedir. Papazyan, günümüzde Kefeli Camii olarak adlandırılan yapının geçmişine ilişkin doğrudan bir kilise yapısından söz edilemeyeceğini, ancak olasılıkla Manuil St. Nikolas Manastırı'nın yemekhanesine ait bir ek yapı olabileceğini öne sürer. Müller-Wiener'e göre de yapının özgün adı, tarihi ve eski biçimi ile işlevi hakkında günümüze kadar ortak bir görüş oluşamamıştır. Ayrıca yapının kaynaklarda belirtildiği gibi Aetios, Ioannes, Manuel, Nikolaos manastırlarına aidiyeti de günümüze kadar kanıtlanamamıştır.¹⁸

Bu yapı 9. yüzyılda İmparator Theophilos (820-842) döneminde İmparatoriçe Theodora'nın amcası General Manuil tarafından yaptırılır. Kilisenin yerinde önceden general Manuil'in evi bulunuyordu. Manuil evini mabete dönüştürerek son yıllarını bu yapıda geçirmiştir. Kilise 16 Mayıs 866 ile 9 Ocak 867 tarihleri arasında oluşan depremler nedeniyle büyük ölçüde harap olunca izleyen yüzyılda Patrik Photios tarafından yeniden inşa edilir. Patrik bu kilisede gömülüdür. Photios'un yeğenlerinden Sergios uzun bir süre bu mabedin başrahibidir, bu dönemde restorasyona gereksinim duyan yapı Sergios'un isteği ile arkadaşı İmparator Romanos Lekapinos (920-944) tarafından onarılır.¹⁹ 1475 yılında Theotokos Petras Kilisesi ile birlikte Kırım'ın Kefe kentinden gelen Ermenilere ve Cenovalılara resmi olarak verilir ve 1627'ye kadar kilise olarak kullanılır. Dört Katolik aile tarafından korunan ve Dominikenler tarafından yönetilen kilisede Frenklerin ve Ermenilerin sunakları ayrı olarak yerleştirilmiştir. Yapının bitişiğinde yer alan Maria (Meryem) Kilisesi (Odalar Camii) ile yakın ilişki içindedir. 16. yüzyılın ikinci yarısında Domenico Hierosolymitano bu iki kiliseyi "San Nicolo hospito antico" olarak kaydetmiştir. Katolik Ermenilerin Surp Nicolas adını verdikleri bu yapı, 1630 yılına dek onlara ait kalır. Yapı, olasılıkla iki Hıristiyan sınıf (Frenkler ve Ermeniler) arasındaki anlaşmazlık yüzünden Sultan IV. Murad'ın emriyle camiye dönüştürülür. Kharpertli Risdakes'in çabaları sonucu Recep Paşa'nın kararıyla Ermenilere Balat'ta eski bir Yunan kilisesi (Taksiarkhes - Surp Hraşdagabet) tahsis edilir.²⁰

Düz çatı örtülü dikdörtgen biçimli ana mekana beş köşeli apsis inşa edilmiştir (R. 4) Camiye çevrildikten sonra Kefe'den gelen bir imam tayin edilmesi nedeniyle camiye Kefeli adı verildiği öne sürülür. Diğer bir görüş ise Kefe kentinden gelen gayrimüslimlere ait olan yapı oluşu nedeniyle bu adı aldığıdır. Yapının ismi bulunduğu semte de Kefeli adını vermiştir. Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından minber eklenen yapının duvarları dört sıra tuğla ve dört sıra taş sırasıyla inşa edilmiştir (R. 5-6-7). Yapı yüksek bir ahşap çatıyla örtülüdür. Bu yapının diğer bir özelliği ise Türkiye'deki ilk Ermeni basımevi kurulmuş olmasıdır.²¹ Günümüzde cami işlevini sürdüren yapı, iç mekanda ahşap üst örtü ve diğer ahşap öğeler dışında 20. yüzyılda yapılan yenileme ve onarım-

18 Müller-Wiener, a.g.e., s.166-168.

19 Recep Ülke, İstanbul Anıtları: Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar, Yeni Matbaa, İstanbul 1957, s. 43-44.

20 Müller-Wiener, a.g.e., s. 166-168.

21 Papazian, a.g.e., 18; Ülke, a.g.e., s. 43-44.

larla özgünlüğünü yitirdiği belirlenmiştir.

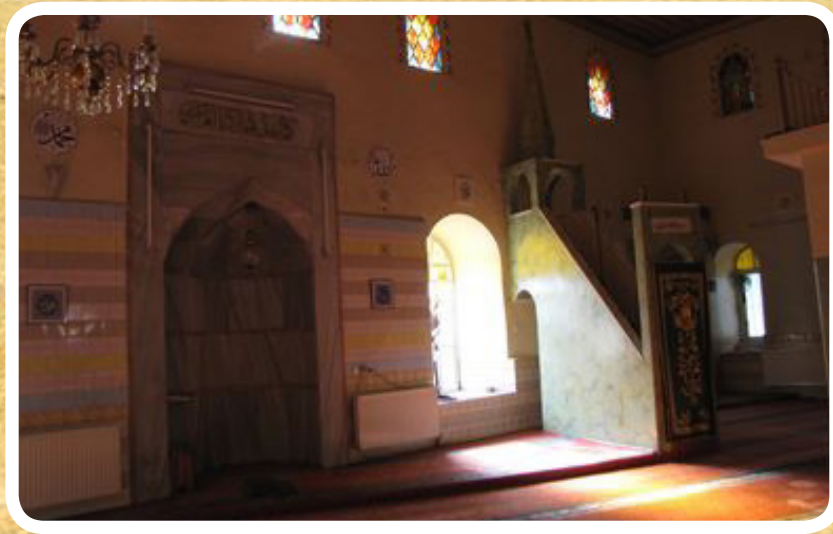
Resim 4. Kefeli (Kefevi) Camii doğu cephe. Kiliseden kalan apsis ve Osmanlı devri eklenen minaret, (Fotoğraf: L.Y.)

Resim 5. Güney cephe, tuğla ve kesme taş sıralı duvar örgüsü ve yuvarlak tuğla kemerli pencereler, (Fotoğraf: L.Y.)

Resim 6. Kefeli (Kefevi Camii), iç mekan kuzey-güney aksından görünüm, doğu duvarında Osmanlı devrinde eklenen mihrap ve minber, batı duvarında ahşap direklerle yükseltilmiş kadınlar mahfili (Fotoğraf: L.Y.)

Resim 7. Kefeli (Kefevi Camii), iç mekan, doğuda mihrap duvarı ve minber (Fotoğraf: L.Y.)

Taksiarchis (Başmelekler)

Surp Hreşdagabet (Aziz Başmelek) Kilisesi

Balat'ta yer alan yapı günümüzde kilise işlevini sürdürmektedir. Papazyan'a göre Aziz Nicholas (kilisesinin) topluluğu, kendilerine ait kiliseye el konulması nedeniyle bu yapıyı 1627'de eski bir Bizans kilisesi durumundayken Yorgo adında bir Rum'dan satın almıştır.²² Bir başka görüşe göre aynı yılda IV. Murad'ın emriyle mütevellisi bulunan Yorgo adlı Rum'dan satın alınarak Ermenilere tahsis edilmiştir.²³ Yapı restorasyonun ardından 1691 ve 1729'da iki yangında hasar görmüştür.

Melkon Asadur'a göre "Kilise alındığı zaman tamire muhtaç bir halde olduğundan alınmasından bir yıl sonra tamir edilmiştir." Skarlatos Vizantios ise kilisenin restorasyonunu "Ermeniler Taksiarhis Kilisesi'ni yıktılar ve yerine başka bir kilise yaptılar." sözleriyle kaydeder. Melkon Asadur, onarım için Isteppannos adlı bir papaz ve karısının 300 bin akçe, papaz Ioannes ve karısı Markirit'in beşer bin akçe verdiklerini ve daha bir çok şahısların da yardımlarda bulduklarını bildirir. 28 Eylül 1692 yılında yangın sonrasında onarılan kilise, 1728 yılında Balat yangınında ikinci kez harap olur. 1730 yılında Serkis ve saray mimarlarından Hacı Melidon kalfalar tarafından 72 gün içinde ahşap olarak yeniden yapılır. Uzun bir zaman sonra da eskimiş olduğundan 7 Eylül 1835 tarihinde eski büyüklüğüne göre kargir olarak yeniden inşa edilir.²⁴

Günümüzdeki yapı, Papazyan'ın da tanımladığı gibi tonoz örtülü üç nefli bazilika ile galeri bölümü bulunan narteksten oluşur (R. 8). Yapı taçkapının üzerindeki yazıta göre 1835 yılında yaptırılmıştır:

"Tanrının merhametiyle bu kutsal kilisenin inşası Patrik Mgr. Stefanos (Etienne) tarafından Ermeni topluluğu tarafından gerçekleştirilmiştir. 7 Eylül 1835."²⁵

Resim 8. Surp Hreşdagabet Kilisesi,doğu cephesi,üçlü apsis çıktısı (Fotoğraf: L.Y.)

22 Papazian, a.g.e., s. 18.

23 Ülke, a.g.e., s. 28-29.

24 Ülke, a.g.e., s. 29.

25 Papazian, a.g.e., s. 20.

Kilisede iç mekanda yüksek altarın solundaki Meryem Ana'nın mucizevi betiminin Karagümrük'te yangında harap olan Hagios Ioannes Krisostomos Kilisesi'nin Theodokos Petras Ayazması'ndan getirildiği sanılmaktadır. Narteksin önünde ise iki demir kanat ve kabartmalı dört panelden oluşan kapı yer alır (R. 9). Kapı üzerindeki kabartmalardan bir tanesi St. George'un ejderi öldürmesi, diğer üç tanesi ise İsa'nın tapınaktan tüccarları kovması konusundadır.

Resim 9.Surp Hreşdagabet Kilisesi, narteks kapısı. (Fotoğraf: L.Y.)

Sahnelere ait Almanca yazıtlar şöyledir:

GEORGILES MIT HELDEN MUTH DEN CIE TIO DRACHEN TODEN THUT.

JESUS KAM IN TEMPEL UND MACHT AUS STRICK GEISEL UND TRIEB WEXLER
VERKAUFER.²⁶

26 Papazian, a.e., s. 22. Birinci cümlede "Ejderi öldüren kahraman George", ikinci cümlede "İsa Tapınağa gelir ve tüccarları sürer" anlamları çözümlenebilmiştir.

Hagios Artemios Ayazması

Surp Hraşdagabet Kilisesi'nde merdivenle inilen bölümde 4. yüzyılda yaşamış olan bir din şehidine adanmış St. Arteme Ayazması yer almaktadır. Çeşmenin arkasında azizi betimleyen mermer bir bölüm vardır. Azizin bedeni 1831 yılında kurşun bir lahitte balmumu renginde ve bozulmamış halde bulunmuştur. Kriptada Helenistik-Roma dönemine ait olduğu öne sürülen bir mezar steli yerleştirilmiştir. Stelde üst bölümdeki yazıtla birlikte genç bir kadın betimlenmiştir: GLYKEA HERAKONTOS.²⁷ Bu stel olasılıkla Meryem Ana görünümü taşıyan bir betim olduğundan kilisede devşirme olarak kullanılmış bir parçadır.

Tartışma

Konu alınan dört dini yapı, tarihsel süreçte Rum, Latin, Ermeni ve Müslüman toplulukların kullanımına açılmıştır. Söz konusu dini yapılar, birbirinden farklı kökenlere sahip topluluklar tarafından Hıristiyan mezhepleriyle ortaklaştırarak Ortodoks ve Katolik kiliseleri tarafından ibadet işlevi için kullanılmışlardır. Osmanlı yönetimi gözetiminde ve emriyle gerçekleşen bu süreçte bazı yapılar verildikleri topluluklar arasındaki çatışmalar veya dönemin gereksinimlerine göre camiye dönüştürülmüştür.

Yapılarda dönem içinde değişen ibadet içerikleri için gereken altar, mihrap, minber, minare gibi eklemelerle ve eksiltelen mimari öğelerle iç mekanın yanı sıra cephe özellikleri de kısmen veya tamamen değiştirilmiştir. Bu yapılarla ilgili diğer ortaklaştırılabilecek bir özellik de yangınlardan sonra bir çok kez harap olmaları nedeniyle restorasyon görmeleri veya yeniden inşa edilerek işlevlerini sürdürmeleridir.

Mimari yapıların her dönemde dönüşüme (transformasyon) olanak sunması özelliği İstanbul'un pek çok tarihsel yapısında gözlemlenebilmektedir. Çalışmada konu alınan yapılarda ise dönüşüm süreçlerinin aşamalar halinde, 15. yüzyılda İstanbul'un fethiyle başladığı, yine 15. yüzyılda diğer fetihlerle başkente göç eden toplulukların etkisiyle biçimlendiği anlaşılmaktadır. Bu yeni çözümler Osmanlı'nın belirli bir dönemiyle sınırlı kalmamış, 17. ve 18. yüzyıllar gibi daha geç dönemlere kadar gereksinimler ve toplumsal olaylar doğrultusunda çözüme yönelik uygulamalar sürdürülmüştür.

Sonuç

Osmanlı yönetimi süresince ilgili cemaatin veya ileri gelenlerin başvurusuyla sultan veya yetkili paşaların farklı Hıristiyan mezheplerine sahip toplulukların ibadet yerlerinin paylaşımı ve sorunları konusunda ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Bu ilginin toplumsal düzeni, nüfus ve mezhep dengesini sağlamaya ve korumaya yönelik olduğu öne sürülebilir. Söz konusu örneklerde görüldüğü üzere Osmanlı devrinde dini yapılarla ilgili uygulamaların yalnızca kiliselerin camiye dönüştürülmesi biçiminde gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Mimarlık ve sanat tarihi bakımından değerlendirildiğinde ise yapıların ana mekanlarında planlarında temel değişikliğe yol açacak inşa faaliyetleri gerçekleştirilmemiştir. Bizans Ortodoks özelliği olan ikonostasis duvarı, yapı Ortodoks mezhepler yerine Katolik mezheplere tahsis edil-

diğinde kaldırılmıştır; Katolik kiliselerine özgü bir düzen olarak iç mekanda kilise apsisi önünde ikonaların yer aldığı ikonostasis duvarı (ahşap veya taş malzemeden panel) yer almamaktadır. Geleneğin benzerlik taşıdığı durumlarda örneğin, Bizans Ortodoks kilisesindeki ayazma (kutsal sayılan su kaynağı) bulunan yapıların ayazma bölümleri, Surp Hraşdagabet Kilisesi'nin Hagios Artemios Ayazması'nda görüldüğü üzere olduğu gibi korunmuştur.

Ermeni cemaatine tahsis edilen kiliseler, Ermeni azizlerinin adlarını almaktadır veya Taxiarchis (Başmelekler) Kilisesi'nde olduğu gibi Ermeni cemaatine tahsis edildiğinde Surp Hreşdagabet (Aziz Başmelek) olarak benzer anlamda Ermenice adlandırılmıştır.

Yapısal dönüşümün nihai aşaması günümüze çok az kalıntıyla ulaşan Odalar Camii ve Kefeli (Kefevi) Camii'nde görüldüğü üzere camiye dönüştürülmeleridir. Camiye dönüştürülen yapılara dış cepheden girişi sağlanan minare, mihrap ve minber eklenmiştir. Kefeli (Kefevi) Camii örneğinde ahşaptan bir kadınlar mahfili düzenlenmiştir.

Sonuç olarak belirlenen bu süreçler dini yapıların Osmanlı devrinde de dini yapı işlevlerini koruduklarını, dönüşen toplumsal ve kültürel değerlerin yaşatılan birer göstergesi olarak varlıklarını sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

EYİCE, Semavi. "Odalar Camii", İstanbul Ansiklopedisi, C. 6, 120-121, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993.

JANIN, Raymond. Constantinople Byzantine: Développement urbain et répertoire topographique. Institut français d'études byzantines, Paris 1964.

MÜLLER-WIENER, Wolfgang. İstanbul'un Tarihsel Topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstantinopolis-İstanbul, Çev. Ülkü Sayın, 2. Basım, YKY, İstanbul 2002.

Envanter.gov.tr. "Odalar Camii", <http://www.envanter.gov.tr/anit/arkeoloji1/detay/56451>, (13.09.2017).

ÖZGÜMÜŞ, Feridun. Sulu Monastery in İstanbul, K.G. Saur, Leipzig 2000.

PAPAZIAN, Hırant. Eglises Byzantines Transférées aux Arménies, yy., İstanbul 1976.

SEROPYAN, Varuşşag, "Kevork Kilisesi", İstanbul Ansiklopedisi, C. 4, 552-554, Türk Tarih Vakfı, İstanbul 1993.

ŞARLAK, Eva, İstanbul'un 100 Kilisesi, İBB Kültür A.Ş., İstanbul 2010.

TUNA, Turgay, Hebdomon'dan Bakırköy'e, Bakırköy Belediyesi Yayınları, İstanbul 2000.

ÜLKE, Recep, İstanbul Anıtları: Ayvansaray, Balat ve Fener Semtlerindeki Anıtlar, Yeni Matbaa, İstanbul 1957.

Dr. Öğrt. Üyesi

Tekin İDEM

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6374-9762>

Batman Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
tekin.idem@batman.edu.tr

Eser Geçmişi / Article Past: 17 Kas 2017 / 25 Tem 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.354959>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

II. Dönem Urfa Milletvekillerinden Mehmet Refet (Ülgen) Bey'in Hayatı ve Meclis Faaliyetleri

*Life and Parliament Activities of Mehmet Refet (Ülgen) Bey Who
Was the Second Term Urfa Deputy*

Öz

Bu çalışmada II-VI. Yasama dönemlerinde Urfa Milletvekili olarak TBMM'de görev yapan Mehmet Refet (Ülgen) Bey'in biyografisi ve II. Yasama Dönemi meclis çalışmalarına katkısını ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. II. Yasama Dönemi, Türk devrim tarihi içerisinde özel bir yere sahiptir. Cumhuriyetin fikri temellerinin atılması ve kurumsallaştırılması genel olarak bu dönemde gerçekleşmiştir. Budapeşte Büyükelçiliği'ne atanması üzerine Urfa Milletvekilliğinden istifa eden Hüsrev (Gerede) Bey'in yerine 1924 yılında yapılan ara seçimlerde Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürü Mehmet Refet (Ülgen) Bey, Urfa milletvekili olarak seçilmiştir.

11 Ocak 1925'te TBMM'ye katılan Mehmet Refet Bey; kendisinin de bir öğretmen olması, uzun yıllar ülkenin birçok yerinde öğretmenlik ve idarecilik yapmış olması sebebiyle Milli Eğitim Bakanlığı'nın sorunlarına hakim bir kişidir. Milletvekilliği döneminde özellikle eğitim camiasının sorunlarını TBMM'ye taşımış ve bu sorunların çözümü için çaba sarf etmiştir. Öğretmenlerin askerlik süresi, İlköğrenimin Türk okullarında yaptırılması, Maarif Teşkilatı Kanunu'nun değiştirilmesi, Türkiye'de Türkçe konuşulması, Lise ve ortaokullara parasız yatılı öğrenci alınması, Milli Mücadele'deki fedakarlıklarından dolayı Urfa Vilayeti'nin manevi şahsına Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası verilmesi Mehmet Refet Bey'in yapmış olduğu kanun tekliflerinden öne çıkanlardır.

Anahtar Kelimeler: TBMM, Urfa, Mehmet Refet Ülgen, Eğitim

ATIF: İDEM Tekin, "II. Dönem Urfa Milletvekillerinden Mehmet Refet (Ülgen) Bey'in Hayatı ve Meclis Faaliyetleri" **Tarih ve Gelecek**, 4/2 (2018), s. (55-74)

CITE: İDEM Tekin, "Life and Parliament Activities of Mehmet Refet (Ülgen) Bey Who Was the Second Term Urfa Deputy" **History and Future**, 4/2 (2018), pp. (55-74)

ABSTRACT

In this study it has been aimed to reveal biography of Mehmet Refet (Ülgen) Bey who served as an Urfa deputy at TBMM (Grand National Assembly Of Turkey) between the II. and VI. legislative sessions and his contributions to parliamentary works at the II. legislative session. II. legislative session has a special place in the Turkish Revolution history. Founding and institutionalizing the intellectual base of the republic generally occurred in this period. Mehmet Refet (Ülgen) Bey who was serving as General Director of Primary Education at Ministry of National Education was elected as Urfa deputy with by-elections in 1924 for the position of Hüsrev (Gerede) Bey who resigned from Urfa deputyship after being assigned as the ambassador of Budapest.

Mehmet Refet Bey who participated in the TBMM on 11 January 1925 had a good grasp about the problems of Ministry of National Education due to being a teacher and working as a director and teacher for many years in many parts of the country. During his deputyship period, he especially carried the problems of the education community to the TBMM and made great efforts to solve these problems. Teachers' military service duration, executing the primary education at Turkish schools, amendment of the law on the Education Service, speaking Turkish in Turkey, admitting free boarder students at high schools and secondary schools, giving Medal of Independence with Red Ribbon to spiritual personality of Urfa due to the devotion during the War of Independence were the prominent legislative proposals of Mehmet Refet Bey.

Key Words: TBMM, Urfa, Mehmet Refet Ülgen, Education

GİRİŞ

Birinci BMM, ilk yıllarında büyük bir kaynaşma ve dayanışma içerisinde önemli başarılarla imza atmıştır. Mudanya Ateşkes Antlaşması ile Milli Mücadele'nin askeri safhası sona erdikten sonra TBMM'deki I. Grup ve II. Grup milletvekilleri arasındaki rekabet iyice sertleşmiştir¹. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, İcra Vekilleri Heyeti'nin görev ve sorumlulukları, Başkomutanlık Kanunu, Saltanatın Kaldırılması, Halife seçimi ve halifelik tartışmaları, Lozan Barış Konferansı gibi konularda yaşanan sert tartışmalar, seçimlerin yenilenmesi düşüncesine neden olmuştur².

Mecliste, 1. ve 2. Grup arasındaki gerginliği hat safhaya çıkaran olay, 29 Mart 1923'te II. Grup milletvekillerinden Trabzon milletvekili Ali Şükrü Bey'in kaybolması ve daha sonra ölü bulunması olmuştur. Bu olaydan sonra, İcra Vekilleri Heyeti 31 Mart 1923'te Rauf Bey'in konutunda buluşmuşlar ve yaptıkları toplantıda seçime gitme kararı almışlardır. Seçim kararının alınmasından sonra 1 Nisan 1923'te Aydın milletvekili Esat (İleri) Efendi ve 120 milletvekili meclise bir önerge vermişlerdir. Önergede, Birinci Meclis'in açılmasında etkisi olan Milli Mücadele'yi başarıyla tamamladığı, seçimlerin yenilenmesi istenmiştir³. Önergenin kabul edilmesi üzerine II.

-
- 1 Mehmet Emin Dinç, İkinci Büyük Millet Meclisi Dönemi Türk Siyasi Hayatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1992, s. 4; Yavuz Aslan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001, s. 93.
  - 2 Fevzi Kaçer, *Devrimin Kurucu İktidarı: İkinci Meclis (1923-1927)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş, 2010, s. 9.
  - 3 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, C. I, TBMM Vakfı Yayınları,

TBMM için seçim yapılması kararı alınmıştır. Bunun yanında, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 5. Maddesi de⁴ seçimlerin yapılmasını zorunlu kılmaktaydı⁵.

Seçim kararı alınmadan önce, Erzurum milletvekili Süleyman Necati, Mersin milletvekili Selahattin ve Canik (Samsun) milletvekili Emin Bey, 25 Kasım 1922'de TBMM'ye verdikleri bir kanun teklifi ile seçim kanununu değiştirmek istemişlerdir⁶. II. Grup milletvekillerinin bu teklifi vermelerinin esas gayesi ikinci dönem adaylık başvurularını sınırlandırmaktı⁷. Seçme ve seçilme hakkını Yeni Türkiye devletinin mevcut sınırlarında en az 5 yıldır ikamet etme şartına bağlayarak Mustafa Kemal Paşa'yı dahi meclis dışı bırakmak isteyen bu teklif; maddelerinin bir kısmı değiştirilmek suretiyle seçim kanununa dönüştürülmüştür⁸. 3 Nisan 1923'te kabul edilen seçim kanununa göre; milletvekili sayısının belirlenmesi Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerindeki gibi, nüfusa bağlanmıştır. Kadınlara henüz oy kullanma hakkı verilmediğinden, milletvekili sayısı erkek seçmen nüfusa göre belirlenmiştir⁹.

Seçim kararı alındıktan sonra 8 Nisan 1923'te, Mustafa Kemal Paşa tarafından tarihe "9 Umde" olarak geçen bir bildiri yayınlanmıştır. Amasya Genelgesi ile Milli Mücadele'nin yol haritasının çizildiği gibi, 9 Umde ile de cumhuriyet dönemi inkılaplarının yolu çizilmiştir. Vergi adaletsizliği, kalkınma önlemleri, doğal kaynaklardan yararlanma, mülkiyet güvenliği, vakıflar, bayındırlık çalışmaları, askerlik süresi gibi konulara yer verilen bu bildiri bir anlamda 1923 seçimleri için hazırlanmış seçim beyannamesidir¹⁰. Mustafa Kemal Paşa, seçimden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun, Halk Fırkasına dönüştürüleceğini, ARMHC'nin, seçimlere

---

Ankara, 1994, s. 3; Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 398, 399; İhsan Güneş, *Birinci Dönem TBMM'nin Düşünce Yapısı (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 124; Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Kadar Genel Seçim Uygulamaları", *ATAM Dergisi*, C. XXVIII, S. 82, Ankara, 2012, s. 124; Sezgin, s. 130.

- 4 **Madde 5** - Büyük Millet Meclisi'nin seçimi, iki yılda bir kez yapılır: Seçilmiş olan kurulun süresi iki yıl olup, ancak yeniden seçilebilmek olanaklıdır. Eski kurul, yeni kurulun toplantısına kadar görevi sürdürür. Yeni seçim yapılmasına olanak bulunmadığında, toplantı dönemi yalnız bir yıl uzatılabilir. Büyük Millet Meclisi, üyelerinin her biri, kendisini seçen ilin ayrıca vekili olmayıp, tüm ulusun vekilidir.
- 5 Bahir Mazhar Erüreten, *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, Yeni Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 10.
- 6 Olgun, s. 111; Akın, s. 399.
- 7 Büyük Millet Meclisine âza intihabolunabilmek için Türkiye'nin bugünkü hudutları dâhilindeki mahaller ahalisinden olmak meşruttur veya dairei intihabiye dâhilinde mütemekkin olmak meşruttur. Ondan sonra muhacereten gelenlerden Türk ve Kürtler tarihi iskânlarından itibaren beş sene mürur etmişse intihab olunabilir.
- 8 Akın, s. 401.
- 9 Ahmet Demirel, *Tek Parti'nin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 168; Hayrullah Cengiz, *II. Dönem TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 23-25; Kerem Ozan Girgin, *Türkiye Seçim Tarihi*, Sokak Kitapları Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 66; Tunçay, s. 44; Olgun, s. 11; Güneş, s. 128.
- 10 Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 155; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, C. I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 6-8; Dinç, s. 5; Akın, s. 404, 405.

katılım konusunda hassasiyet göstermesini istemiştir¹¹.

Mustafa Kemal Paşa, 1923 seçimlerini sadece 1. Grup üyelerinin kazanması için büyük bir çaba harcamıştır¹². Seçimlerin ilk haftasında yaklaşık 8.000 aday çıkmıştır. Haziran-Temmuz 1923 tarihlerinde yapılan seçimden, 1. Grup başarıyla çıkmış ve 72 seçim bölgesindeki 287 milletvekilliğinin 1 tanesi hariç tamamını kazanmıştır¹³. Seçimi kazanan tek muhalif ise Gümüşhane milletvekili Zeki Kadırbeyoğlu olmuştur¹⁴. Mustafa Kemal Paşa, hem Ankara'dan, hem de İzmir'den milletvekili seçilmiş ve kendisi Ankara milletvekilliğini tercih etmiştir.

II. TBMM, 11 Ağustos 1923'te toplanmış ve ilk oturuma meclisin en yaşlı üyesi Abdurrahman Şeref Bey başkanlık etmiştir. Abdurrahman Şeref Bey, meclisin açılış konuşmasında; seçilen meclisin vatanın ve milletin hayrına işler yapmasını dilediği, ilk meclisin ülkeyi kurtardığı, yeni meclisin en önemli görevinin memleketin refahını artırmak olduğunu belirtmiştir¹⁵. Yapılan oylamalarda Ali Fuat Paşa (Cebesoy) oybirliğiyle Geçici Meclis Başkanı seçilmiştir¹⁶.

Mustafa Kemal Paşa, ilk defa 6 Aralık 1922'de Halk Fırkası'nın adından söz etmiş ve 9 Umde bildiriyle de, seçimden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüşeceğini bildirmişti¹⁷. Anadolu ve Rumeli Müdafaa- Hukuk Grubunun desteklediği adaylar 1923 seçimlerini kazandıktan sonra, milletvekilleri Ankara'da toplanmış ve parti tüzüğünü hazırlamaya başlamışlardır¹⁸.

Birinci Meclis bir kurucu meclis vazifesi görmüşken, İkinci Meclis ise devrimci meclis vazifesi üstlenmiştir. Yeni Türkiye'nin temellerinin atıldığı bu dönemde; 23 Ağustos 1923 Tarih ve 340-343 Numaralı Lozan Barış Antlaşması'nın Kabulüne Dair Kanunların Onaylanması¹⁹, Ankara'nın Başkent Olması, Cumhuriyetin İlanı, 3 Mart 1924 Tarih ve 431 Numaralı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun'un Kabul Edilmesi²⁰, 3 Mart 1924 Tarih ve 430 Numaralı Tevhid-i Tedrisat Kanunu²¹, 20 Nisan 1924 Tarih ve 491 Numaralı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu²², 4 Mart 1925 Tarih ve 578 Numaralı Takrir-i Sükun Kanunu²³, 25 Kasım 1925 Tarih ve 671 Numaralı Şapka Kanunu²⁴, 30 Kasım 1925 Tarih ve

11 Tuncay Dursun, *Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 7.

12 Tekin İdem, *Adana (Seyhan) Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1920-1960)*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015, s. 85.

13 Olgun, s. 13.

14 Girgin, s. 67.

15 TBMM Z.C., D.2, C. 1, s. 2.

16 TBMM Z.C., D.2, C. 1, s. 16.

17 Hakkı Uyar, *100 Soruda CHP Tarihçesi*, Anka Yayınları, Ankara, 2012, s. 18; Cengiz, s. 46, 47.

18 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 2012, s. 74.

19 *Düstur*, 3. Tertip, C. 5; 10.09.1923 Tarih ve 22 Sayılı Resmi Gazete.

20 *Düstur*, 3. Tertip, C. 5; 06.03.1924 Tarih ve 63 Sayılı Resmi Gazete.

21 *Düstur*, 3. Tertip, C. 5; 06.03.1924 Tarih ve 63 Sayılı Resmi Gazete.

22 *Düstur*, 3. Tertip, C. 5; 24.05.1924 Tarih ve 71 Sayılı Resmi Gazete.

23 *Düstur*, 3. Tertip, C. 6; 04.03.1925 Tarih ve 87 Sayılı Resmi Gazete.

24 *Düstur*, 3. Tertip, C. 7; 28.11.1925 Tarih ve 230 Sayılı Resmi Gazete.

677 Numaralı Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması Hakkındaki Kanun²⁵, 17 Şubat 1926 Tarih ve 743 Numaralı Türk Medeni Kanunu²⁶, 1 Mart 1926 Tarih ve 765 Numaralı Türk Ceza Kanunu²⁷ gibi önemli kanunlar çıkartılmıştır.

1927 yılında, meclis toplantılarına katılımın son derece az olmaya başladığı, çok önemli konuların dahi az sayıda milletvekilinin katılımıyla kanunlaştırıldığı görülmüştür. Bu durumu sakıncalı gören Afyon milletvekili Ali (Çetinkaya) Bey, 6 Haziran 1927 tarihinde TBMM'ye bir önerge vermiş ve II. Yasama Dönemi son bulmuştur²⁸.

II. Yasama Dönemi için yapılan seçimler neticesinde Urfa Vilayeti'nden Yahya Kemal Bey (Beyatlı), Ali Fuat Bey (Bucak), Hüsrev Bey (Gerede), Şeyh Saffet Efendi (Mustafa saffet Kemalettin Yetkin) milletvekili olarak seçilmişlerdir²⁹. Urfa Milletvekillerinden Hüsrev Bey'in Budapeşte Büyükelçiliği'ne atanması ve milletvekilliğinden istifa etmesi üzerine 17 Aralık 1924'te yapılan ara seçimlerde yerine Mehmet Refet (Ülgen) milletvekili olarak seçilmiştir. Yine Yahya Kemal Bey, Varşova Büyükelçiliği'ne tayin edildiği için anayasanın 23. maddesi gereğince 22 Mayıs 1926 tarihinde milletvekilliğinden istifa etmiştir³⁰. Yahya Kemal Bey'in yerine de 21 Aralık 1926 tarihinde yapılan ara seçimlerde Refet Bey (Topçuoğlu) seçilerek Urfa Vilayeti'ni temsil etmiştir³¹.

1. Mehmet Refet (Ülgen) Bey'in Hayatı

Mehmet Refet Bey 1888 yılında Urfa'da dünyaya gelmiştir. Annesi Adle Hanım, babası Eyyup Efendi'dir³².

Urfa ve İstanbul İdadilerinden, Maliye Yüksekokulu'ndan pekiyi derece ile diploma almıştır. Daha sonra İstanbul Darülfünun'u Fen Fakültesi'nde matematik alanında doktorasını tamamlamıştır³³.

19 Ekim 1909'da Ziraat Bankası Merkez İdaresi Memur Kalemî'nde memuriyet görevine başlamıştır. 14 Mart 1911-20 Aralık 1913 tarihleri arasında Ziraat Bankası Memurlar Kalemî'nde refik (yardımcı) olarak çalışmıştır. 7 Aralık 1914'ten 22 Eylül 1915'e kadar Şam Sultanisi'nde matematik öğretmeni; 23 Eylül 1915-31 Ağustos 1916 tarihleri arasında Şam Sultanisi Müdürü ile sanayi ve matematik öğretmeni olarak hizmet etmiştir³⁴.

25 *Düstur*, 3. Tertip, C. 7; 13.12.1925 *Tarih ve 243 Sayılı Resmi Gazete*.

26 *Düstur*, 3. Tertip, C. 7; 04.04.1926 *Tarih ve 237 Sayılı Resmi Gazete*.

27 *Düstur*, 3. Tertip, C. 7; 13.03.1926 *Tarih ve 320 Sayılı Resmi Gazete*.

28 Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1974, s. 215.

29 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, C. III, TBMM Vakfı

Yayınları, Ankara, 1994, s. 767-777.

30 *TBMM ZC*, D. 2, C. 25, s. 419.

31 Öztürk, s. 772.

32 Öztürk, s. 774.

33 *Mehmet Refet Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi*, TBMM Arşivi, Devre 2, Sicil No: 639.

34 *Mehmet Refet Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi*, TBMM Arşivi, Devre 4, Sicil No: 639.

4 Mayıs 1919'da Balıkesir Lisesi Müdürlüğü, 25 Mart 1921'de Aksaray Maarif Müdürlüğü, 23 Temmuz 1921'de Adana Maarif Müdürlüğü ve 14 Aralık 1922'de Adana Lisesi Müdürlüğü'ne getirilmiştir³⁵.

14 Aralık 1923'te Maarif Vekâleti İlköğretim Genel Müdürlüğü görevine getirilmiştir³⁶. Bu görevi devam ederken Urfa milletvekili Hüsrev Bey'in Budapeşte Büyükelçiliği'ne atanması ve milletvekilliğinden istifa etmesi üzerine 17 Aralık 1924'te yapılan ara seçimlerde 327 oy alarak milletvekili seçilmiştir³⁷.

11 Ocak 1925 tarihinde TBMM'ye katılan Mehmet Refet Bey'in 17 Ocak 1925 tarihli Meclis oturumunda seçim mazbatası kabul edilmiştir³⁸. II. Yasama Döneminde daha çok eğitim-öğretim ve Milli Eğitim Bakanlığı mensuplarının sorunları hakkında faaliyette bulunmuş olan Mehmet Refet Bey; III-VI. Yasama Dönemlerinde de Urfa'dan milletvekili seçilmiştir³⁹.

31 Ocak 1928'de kurulan Türk Maarif Cemiyeti'nin kurucuları⁴⁰ arasında yer alan Mehmet Refet Bey 15 Kasım 1935 - 24 Nisan 1941 tarihleri arasında Türk Maarif Cemiyeti'nin genel başkanlık görevini de yürütmüştür⁴¹.

Mehmet Refet Bey'in 3 ciltlik Hesap, Nazari Hesap, Fenni Eğlence, İçtimai Hasbihal, İftira, Oynamak ve Oynatılmak İstenen Bir Acığın (Facianın) İçyüzü, İstanbul 1947 ve Cebir adlı eserleri mevcuttur⁴².

Mehmet Refet Bey Tercüme-i Hal Belgesi'nde yabancı dil olarak Fransızca ve biraz İngilizce bildiğini, evli ve 5 çocuk sahibi olduğunu beyan etmiştir⁴³.

Soyadı Kanunu yürürlüğe girdikten sonra Ülgen soyadını alan Mehmet Refet Bey; 27 Ekim 1964 tarihinde vefat etmiştir⁴⁴.

2. TBMM'deki Faaliyetleri

2.1. Şube ve Encümen Üyelikleri

35 Ahmet İlyas, "I. ve II. Dönem TBMM'de Siverek ve Urfa Milletvekilleri İle Faaliyetleri", *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2015, Yıl 8, Sayı XXIII, s. 357.

36 Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. V, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 2005.

37 B.C.A. Fon No: 30.10. 0 0 Yer No: 74.482.17; *Mehmet Refet Bey'in Seçim Mazbatası*, TBMM Arşivi, Devre 2, Sicil No: 639.

38 *TBMM ZC*, D. 2, C. 19, s. 12; C. 12, s. 129, 130.

39 Öztürk, s. 775.

40 "TED Kurucu Üyeler", <https://www.ted.org.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F-8892433CFFAA79D6F5E6C1B43FF0B63B814DE2D1523>; Erişim Tarihi: 20.10.2017.

41 "TED Genel Başkanlar", <https://www.ted.org.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F-8892433CFFAA79D6F5E6C1B43FF0B63B814DE2D1523>; Erişim Tarihi: 20.10.2017; Mevlüt Çelebi, "Atatürk'ün Himayesinde Kurulan Türk Maarif Cemiyeti", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIV, S. 2, Aralık 2004, s. 39, 40.

42 Öztürk, s. 775.

43 *Mehmet Refet Bey'in Tercüme-i Hal Belgesi*, TBMM Arşivi, Devre 4, Sicil No: 639.

44 Öztürk, s. 775.

Mehmet Refet Bey'in, 4. yasama yılında 2. Şube Üyeliği ve 5. yasama yılında 3. Şube Üyeliği görevlerinde bulunduğu tespit edilmiştir⁴⁵. Yine II. Yasama dönemi içerisinde Maarif Encümeni ve Layiha Encümenliğinde çalıştığı, Layiha Encümeni katipliği ve sözcülüğü ile Maarif Encümeni katipliği görevlerinde bulunduğu görülmüştür⁴⁶.

2.2. Yasama ve Denetim Faaliyetleri

- Mehmet Refet Bey, İstanbul Kız Lisesi binasında bulunan müftülük dairesi ile tahsil şubesinin lise binasından çıkarılarak ayrı bir binada görev yapmaları hakkında bir temenni takriri vermiştir. 25 Kasım 1925 Tarihli Meclis oturumunda gündeme alınan Mehmet Refet Bey'in temenni takriri Başbakanlığa havale edilmiştir⁴⁷.

- Mehmet Refet Bey, ilkokul öğretmenlerine mesken bedeli verilmesi hakkında bir temenni takriri vermiştir⁴⁸. Refet Bey'in vermiş olduğu takrir, Meclis'in 24 Aralık 1925 tarihli oturumunda gündeme alınarak okutulmuş ve temenni takriri olduğu için Başbakanlığa havale edilmiştir⁴⁹.

- Mehmet Refet Bey, Samanpazarı-Cebeci yolunun genişletilerek kullanıma açılması hakkında bir temenni takriri vermiştir⁵⁰. Meclis'in 6 Aralık 1926 tarihli oturumunda gündeme alınan Mehmet Refet Bey'in temenni takriri, Başbakanlığa havale edilmiştir⁵¹.

- Milli Mücadele sırasında gösterdikleri üstün cesaret ve başarılarından dolayı Gaziantep ve Maraş vilayetleri adına Başvekâlet Tezkeresi vasıtasıyla; ayrıca Adana, Aydın ve Urfa milletvekilleri de kendi vilayetlerinin manevi şahsına verilmek üzere birer İstiklâl Madalyası ile ödüllendirilmesi hakkında takrir vermişlerdir. Mehmet Refet Bey; Milli Mücadele sırasında Fransız kuvvetlerine karşı mücadele etmekten çekinmeyen Urfalıları için Urfa vilayetinin manevi şahsına kırmızı kurdeleli bir İstiklâl Madalyası verilmesi hakkında bir takrir vermiştir⁵². Başvekâlet Tezkeresi'ne, Adana, Aydın ve Urfa milletvekillerinin takrirlerine cevap olacak biçimde Müdafaa-i Milliye Encümeni tarafından milletvekillerinin takrirlerinin uygun bulunduğu dair bir mazbata gönderilmiştir⁵³. Meclis'in 22 Nisan 1925 tarihli oturumunda ismi geçen şehirlerin manevi şahıslarına birer İstiklâl Madalyası verilmesi konusundaki Müdafaa-i Milliye Encümeni Mazbatası görüşülürken, kimi milletvekilleri İstiklâl Madalyası'nın ancak gerçek şahsa verilebileceği, manevi şahsa verilemeyeceğini savunmuşlar; kimileri de bahsi geçen şehirlerin Milli Mücadeleye destek veren diğer şehirlerden bir farkının olmadığını iddia ederek mazbatanın reddini teklif etmişlerdir. Bu durum üzerine Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey; *"Bendenizce Türkiye Vatanının hakikaten hiç bir köşesi hiç bir cüzü yoktur ki nimeti İstiklâle kavuşmak uğrunda lâzım gelen fedakârlığı sarfetmemiş bulunsun. Türkiye vatanının mümkün olsa her ferdine bir İstiklâl Madalyası, birer timsali İstiklâl ihda etmek: kabil olsa bunu yapmak lâzımdır... Bendenizce yine Türk vatanının afakında*

45 TBMM ZC, D. 2, C. 19, s. 13; C. 27, s. 8.

46 Öztürk, s. 775.

47 TBMM Z.C., D. 2, C. 19, s. 219.

48 B.C.A. Fon No: 30.10. 0 0 Yer No: 7.43.27

49 TBMM Z.C., D. 2, C. 20, s. 253.

50 B.C.A. Fon No: 30.10. 0 0 Yer No: 8.46.18

51 TBMM ZC, D. 2, C. 28, s. 22.

52 TBMM ZC, D. 2, C. 18, s. 478.

53 TBMM ZC, D. 2, C. 18, s. 478.

inşirak etmiş bulunan ebedi istiklâl güneşi, vatanının umumî nişanından umumî madalyasından ibarettir. Binaenaleyh Türk Milletinin İstiklâlini kazanmak hususunda masruf mesaileri Türk vatan-daşlarının - hainler tabî müstesna – bir teki müstesna olmamak üzere hepsinin takdir ve taltifi vardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu noktada ittihad ederek ruznamei müzakerata geçelim. Yalnız bu karar üzerinde, bu esas üzerinde ittihat edelim ve arz ettiğim gibi ruznamei müzakerata geçmek suretiyle meseleyi halledelim.” teklifinde bulunmuştur. Bu teklifin kabul edilmesi üzerine Meclis gündemine geçilerek, verilen taktir ve tekliflerin reddi ya da kabulü söz konusu olmamıştır⁵⁴.

- 8 Nisan 1925 tarihli Meclis oturumundaki 1925 Yılı Bütçe Kanunu tasarısı görüşmeleri sırasında, tasarının 18. maddesi⁵⁵ görüşülürken Mehmet Refet Bey; 18. Maddenin, *İdare-i Hususiye namına koyun ve keçilerin her birinden asıl verginin yüzde yirmisini aşmamak kaydıyla alınacak verginin artırılabilceği biçiminde teklifin yeniden düzenlenmesi hakkında bir teklif vermiştir*⁵⁶. Refet Bey ile birlikte diğer milletvekillerinin de vermiş olduğu teklifler üzerine 18. maddenin tasarıdan çıkarılması ve 19. maddenin 18. madde olarak görüşmelere devam edilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁷.

- Mehmet Refet Bey, öğretmenlerin 9 ay olan zorunlu askerlik dönemlerinde eğitimin aksadığı ve diğer meslek gruplarında olduğu gibi öğretmenlerin yerlerine bir başkasının bulunamadığı gerekçesiyle zorunlu askerlik yapmak zorunda olan öğretmenlerin eğitim-öğretimin yapılmadığı dönemlerde yılda 4,5 ay olmak üzere askerlik görevlerini 2 yılda tamamlaması için bir teklifte bulunmuştur⁵⁸. Kanun teklifinin havale edildiği Maarif Encümeni, eğitim öğretimin aksamasını engelleyeceği için Refet Bey’in teklifinin son derece yerinde olduğu ve bu konuda bir karar alınması gerektiğine dair Meclise bir mazbata göndermiştir⁵⁹. Refet Bey’in teklifinin havale edildiği Müdafaa-i Milliye Encümeni ise 27 Aralık 1925’te aldığı bir kararla; askerlik mesleğinin de kendine ait kuralları olduğu ve öğretmenlere uygulanan 9 aylık askerliğin 2 dönemde uygulanması sözkonusu olması halinde ilk yıl öğretilecek bilgilerin kalıcı olmayacağı ve ikinci yıl da aynı eğitimin verilmek zorunda kalınacağı; bu sebepten askerliğin aralıksız olarak yapılması gerektiği için Refet Bey’in teklifinin reddedilmesi ile ilgili mazbatayı hazırlayarak meclise göndermiştir⁶⁰. 4 Ocak 1926 Tarihli Meclis oturumunda, Maarif ve Müdafaa-i Milliye Encümeni Mazbatalarının okunmasından sonra söz alan Mehmet Refet Bey, böyle bir teklifte bulunmasının nedeninin tamamıyla

54 TBMM Z.C., D. 2, C. 18, s. 478-481.

55 **Madde 18.** — Kıl keçilerin beherinden idarei hususiyeler namına Meclisi Umumiler kararıyle resmi aslinin yüzde ellisini tecavüz etmemek üzere küsuratı munzamma alınabilir.

56 TBMM ZC, D. 2, C. 17, s. 178.

57 TBMM ZC, D. 2, C. 17, s. 181.

58 TBMM Z.C., D. 2, C. 21, Urfa Mebusu Refet Bey’in, Hizmeti Maksureye Tabi Muallimlerin Dokuz Aylık Vazifei Askeriyelerini İki Sene Zarfında İfa Etmelerine Dair (2/488) Numaralı Teklifi Kanunîsi İle Maarif Encümeni Mazbatası ve Reddine Dair Müdafaa-i Milliye Encümeni Mazbatası.

59 TBMM Z.C., D. 2, C. 21, Urfa Mebusu Refet Bey’in, Hizmeti Maksureye Tabi Muallimlerin Dokuz Aylık Vazifei Askeriyelerini İki Sene Zarfında İfa Etmelerine Dair (2/488) Numaralı Teklifi Kanunîsi İle Maarif Encümeni Mazbatası ve Reddine Dair Müdafaa-i Milliye Encümeni Mazbatası.

60 TBMM Z.C., D. 2, C. 21, Urfa Mebusu Refet Bey’in, Hizmeti Maksureye Tabi Muallimlerin Dokuz Aylık Vazifei Askeriyelerini İki Sene Zarfında İfa Etmelerine Dair (2/488) Numaralı Teklifi Kanunîsi İle Maarif Encümeni Mazbatası ve Reddine Dair Müdafaa-i Milliye Encümeni Mazbatası.

ihyaıya kaynaklandığını, meclisin tatil döneminde gitmiş olduğu şehirlerden pek çoğunda silahlı kuvvetlere alınan öğretmenler nedeniyle öğrencilerin eğitimlerinin aksadığını beyan etmiştir. Ayrıca, Müdafaa- Milliye Encümeni Mazbatasında dile getirildiği gibi askerliğin 2 devre olarak uygulanmasının askerliğin asli amacından uzaklaştırmayacağı; zaten öğretmenlerin eğitimleri sırasında beden eğitimi dersi aldıkları için askerliğin temel eğitime yabancı olmadıkları ve öğretmen askerlerin önemli bir kısmının muharip olarak değil karargâhta yazıcı olarak istihdam edildiklerini belirterek teklifinin kabul edilmesi hakkında bir konuşma yapmıştır⁶¹. Mehmet Refet Bey'den sonra söz alan birçok milletvekili de teklif ile ilgili görüşlerini beyan etmiştir. Encümenler arası-

---

61 TBMM Z.C., D. 2, C. 21, s. 35.

naki farklı görüşlerin ortadan kaldırılması ve teklif hakkında ortak bir encümen kurulmasına dair Kütahya milletvekili Nuri Bey'in tavrının kabul edilmesi üzerine Mehmet Refet Bey'in teklifinin Maarif ve Müdafaa-i Milliye Encümenlerinden oluşan ortak bir encümen tarafından incelenmesine karar verilmiştir⁶². Mehmet Refet Bey, 13 Aralık 1926 tarihinde teklifin ortak encümende bulunduğu esnada teklifinde değişiklik yapmak için bir tavrı vererek kanun teklifinin iadesini talep etmiştir⁶³. Refet Bey'in bu tavrı üzerine ortak encümende bulunan teklifin iadesine karar verilmiştir⁶⁴.

- Mehmet Refet Bey, öğretmen maaşlarında düzenleme yapılması hakkında iki teklifte bulunmuştur. Verdiği ilk teklifte lise, orta ve öğretmen okullarında görev yapan öğretmenlerin maaşlarının yetersizliği dolayısıyla öğretmenlerin görevlerinden istifa ederek daha yüksek ücretlerde iş yaptıkları ve bu durumun da eğitime olumsuz yansıdığı belirterek Orta Tedrisat Kanunu'nun 12. ve 13. maddelerinin değiştirilerek öğretmenlerin maaşlarında iyileştirilmeye gidilmesi hakkında teklifte bulunmuştur⁶⁵. Refet Bey, vermiş olduğu diğer bir teklifte ise yine öğretmenlerin almış olduğu düşük ücretler nedeniyle görevlerinden istifa ederek dışarıda daha yüksek ücretlerde iş buldukları ve bu nedenle eğitimde yaşanan olumsuzlukların önüne geçilebilmesi için öğretmenlerin maaşlarına zam yapılmasına olanak sağlayacak biçimde İlk Tedrisat Muallimleri Kanunu'nun 1. ve 2. maddelerin yeniden düzenlenmesi teklifinde bulunmuştur⁶⁶. Refet Bey'in öğretmen maaşlarının iyileştirilmesi adına yapmış olduğu iki teklif, aynı tarihlerde hükümet tarafından hazırlanmış olan 1926 Tarihli Maarif Teşkilatı Hakkındaki Kanun Tasarısı ile birlikte Maarif, Dahiliye ve Maliye Encümenleri'nce görüşülmüştür. Hükümetin hazırlamış olduğu yeni teşkilat kanununda Refet Bey'in düzenlemesini teklif ettiği maddeler Orta Tedrisat Kanunu'nun 12 ve 13. maddeleri ile İlk Mektep Muallimleri Kanunu'nun 1 ve 2. maddeleri olarak yer almamış olsa da öğretmen maaşları hakkında tasarının 8. maddesinde yer verilmiştir⁶⁷. Maarif, Dahiliye ve Maliye

62 TBMM Z.C., D. 2, C. 21, s. 40.

63 TBMM Z.C., D. 2, C. 28, s. 49.

64 TBMM Z.C., D. 2, C. 28, s. 49.

65 TBMM Z.C., D. 2, C. 23, 111 Sıra Numaralı Maarif Teşkilatı Hakkında (1/838) Numaralı Kanun Lâyihası İle Urfa Mebusu Refet Beyin, İlk Mektep Muallimleri Kanununun Birinci ve İkinci ve Sekizinci ve Orta Tedrisat Kanununun On İkinci ve On Üçüncü Maddelerinin Tadili Hakkında (2/493), (2/495) Numaralı Teklifi Kanunları ve Maarif ve Dahiliye ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları.

66 TBMM Z.C., D. 2, C. 23, 111 Sıra Numaralı Maarif Teşkilatı Hakkında (1/838) Numaralı Kanun Lâyihası İle Urfa Mebusu Refet Beyin, İlk Mektep Muallimleri Kanununun Birinci ve İkinci ve Sekizinci ve Orta Tedrisat Kanununun On İkinci ve On Üçüncü Maddelerinin Tadili Hakkında (2/493), (2/495) Numaralı Teklifi Kanunları ve Maarif ve Dahiliye ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları.

67 **Madde 8.** — İlk Tedrisat Muallimleri işe başladıkları zaman bin beş yüz kuruş alırlar. Her üç senede bir maaşlarına ikişer yüz kuruş zammedilir. Bundan başka her muallime ayda bin kuruştan fazla olmamak üzere ev kirası verilir. «1909» dan sonra üç senelik muallim mekteplerinden çıkıp da muallim olanların maaşları işbu kanunun neşri tarihinde bin beş yüzden aşağı ise bu miktara çıkarılır. Orta Tedrisatın sabit muallimleri staj müddetinde iki bin kuruş maaş alırlar. Muallimlik unvanını kazandıktan itibaren iki bin beş yüz kuruşa çıkarılır. On sekizinci hizmet senesi nihayetine kadar her üç senede ve on sekizinci seneden başlayarak her iki senede beşer yüz kuruş zammedilir. Mevkuat muallimlerin maaşları bin beş yüz kuruştan başlayarak staj müddetinin nihayetinde bin yedi yüz kuruşa çıkarılır.

Yirmi ikinci hizmet senesi başlangıcına kadar her üç senede ve yirmi ikinci seneden başlayarak her iki senede üçer yüz kuruş zammedilir. Bu kanunun neşri tarihinde kıdemlerine nazaran aşağı maaş alan muallimlerin maaşları kanunda muayyen olan hadde çıkarılır. Muallim hizmeti ha-

Encümenleri'nde öğretmen maaşlarının belirlendiği 8. madde hükümetin sunmuş olduğu taslakta-ki gibi aynen kabul edilmiştir. 20 Mart 1926 Tarihli Meclis oturumunda Encümen Mazbatalarının okunmasından sonra Maarif Teşkilatı Kanunu hakkında yapılan görüşmeler neticesinde hükümet tarafından sunulan tasarı kabul edilmiştir⁶⁸.

- Mehmet Refet Bey ve Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Beyler tarafından, *Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde Türk vatandaşlarının Türkçe dışında başka bir dille konuşması* hakkında bir kanun teklifinde bulunmuşlardır. 10 Aralık 1925 Tarihli Meclis oturumunda gündeme alınan bu teklif, Layiha Encümeni'ne havale edilmiştir⁶⁹. 19 Aralık 1925 Tarihli Meclis oturumunda, Mehmet Refet ve İzzet Ulvi Beylerin teklifinin görüşülmeye değer bulunduğu hakkındaki Layiha Encümeni Mazbatası'nın okunmasından sonra teklif, Maarif Encümeni'ne havale edilmiştir⁷⁰. Kanun teklifi ile ilgili 2. Yasama Dönemi sonuna kadar Maarif Encümeni'nden teklifin kabulü ya da reddi hakkında bir mazbata gönderilmemiştir.

- Mehmet Refet Bey, Meclis'e uçak yardımı hakkında bir kanun teklifi sunmuştur. Mehmet Refet Bey'in teklifi Meclis'in 6 Ocak 1926 Tarihli Meclis oturumunda gündeme alınmış ve Lâyiha Encümenine havale edilmesine karar verilmiştir⁷¹. 9 Ocak 1926 Tarihli Meclis oturumunda teklifin müzakere edilir bulunduğu Lâyiha Encümeni Mazbatası Meclis'te okutulmuş ve teklifin Kavanin ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine havale edilmesi kararlaştırılmıştır. Kanun teklifi ile ilgili 2. Yasama Dönemi sonuna kadar Kavanin ve Muvazene-i Maliye Encümenlerinden teklifin kabulü veya reddi hakkında bir mazbata gönderilmemiştir⁷².

- Meclis'in 17 Mart 1926 tarihli oturumunda Antalya milletvekili Ahmet Saki Bey ve arkadaşlarının yapmış olduğu memur kanunu ve hükümetten gelen memur kanun tasarısının, memurun görevden uzaklaştırılması ile ilgili 48. maddesinde⁷³ *görevden uzaklaştırmaya yetkili valinin*

---

ricinde diğer bir vazife kabul ederek muallimlikten çekilenler Maarif Vekâleti tarafından yeniden bilfiil muallimlik mesleğine kabul olundukları takdirde eski muallim hizmetlerinin müddetine göre müstehak oldukları maaşla yeni vazife alırlar. Muallim mesleği haricinde geçen devlet memuriyeti müddetleri muallimlik kıdemine tesir etmez. Orta Mektep Müdürleri muallim mesleğinden müntehap olunurlar. Müdür iken, uhdelerinde muallimlik bulunmaz. Orta Tedrisat mektepleri müdürlerinin maaşı aslileri dört binden başlar. Her beş senede beş yüz kuruş zammolunur. Müdürler bilfiil muallimliğe rücu ettikleri zaman muallimlikten son defa ayrıldıkları maaş ve kıdem ile vazifeye devam ederler. Muallimlik ve orta tedrisat mektepleri müdürlüklerine mahsus olan işbu zammı maaşat bilfiil muallimlik ve müdürlük vazifesinde ifayı hizmet edenlere münhasırdır. Hidematı devletten birine mensup olan memurinden birisinin asaleten veya vekâleten muallimlik ifa etmesini Maarif Vekâleti hasbelihtiyaç kabul ettiği halde bu kabil memurun yalnız bir ders deruhte edebilirler ve bu halde o derse ait muallimlik mebbe maaşını tamamen veya bu nisbette ücret olarak alabilirler. Muallimlerin hizmet müddetine göre olan hukukundan ve zammı maaşlarından müstefit olamazlar.

68 TBMM Z.C., D. 2, C. 23, s. 281.

69 TBMM Z.C., D. 2, C. 20, s. 83.

70 TBMM Z.C., D. 2, C. 20, s. 183, 184.

71 TBMM Z.C., D. 2, C. 21, s. 56.

72 Mehmet Refet Bey'in uçak yardımı hakkında yaptığı teklife Kavanin ve Muvazene-i Maliye Encümenlerinden bir cevap verilmediği için uçak yardımı teklifinin içeriği hakkında bilgi sahibi olunamamıştır.

73 **Madde 48.** Valiler bakanlarında memleketin asayiş ve inzibatça mahzur gördükleri herhangi memuru mesuliyeti kendilerine raci olmak üzere memurun mensup olduğu vekâlet veya daireye

olağanüstü yetkiye sahip olması gerektiği için ilgili maddenin düzeltilmesi hakkında Mehmet Refet Bey şu teklifte bulunmuştur⁷⁴;

Riyaseti Celileye

48nci madde mucibince valilere verilen salâhiyet ahvali fevkalâdeye ait olmak lâzımdır. Onun için maddenin baş tarafına iki kelimenin ilâvesine lüzum vardır.

Aşağıdaki iki kelimenin ilâvesini arz ve teklif eylerim.

Urfa Mebusu

Refet

Madde 48. — *Ahvali fevkalâdede Valiler:*

Mehmet Refet Bey'in teklifi, encümence de muvafık görüldüğünden 48. maddenin teklifteki gibi değiştirilmesi kabul edilmiştir.

- Mehmet Refet Bey ve Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey, 125 merkez ve bir o kadar da şubesi bulunan Muallimler Birliği'nin Ankara'da bir genel merkezinin bulunmadığı gerekçesiyle 28 Nisan 1926 tarihinde Ankara Zincirli Camii Medresesi'nin birliğin genel merkezi olarak tahsis edilmesi konusunda teklifte bulunmuşlardır⁷⁵. Teklifin havale edildiği Maarif Encümeni 11 Mayıs 1926 tarihinde almış olduğu bir kararla, kamu menfaati için faaliyet gösteren Muallimler Birliği'ne Zincirli Cami Medresesi'nin genel merkez binası olarak tahsis edilmesinde herhangi bir sakınca olmadığı ve uygun görüldüğüne dair bir mazbata hazırlanmıştır. Aynı şekilde teklifin havale edildiği Dahiliye Encümeni'nden ise; Muallimler Birliği Genel Merkezi olarak kullanılması için bina tahsisinde bir sakınca görülmemekle birlikte bahse konu olan medresenin Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde olması nedeniyle idari bakımdan kendilerinin herhangi bir tasarrufta bulunamayacağı bildirilmiştir⁷⁶. 29 Mayıs 1126 Tarihli Meclis oturumunda Encümen mazbatalarının okutulmasından sonra söz alan Isparta milletvekili İbrahim Bey bahse konu medresenin Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesinde olması nedeniyle teklifin Evkâf Encümeni'ne havale edilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Bu durum üzerine teklif Evkâf Encümeni'ne havale edilmiştir⁷⁷. Mehmet

---

derhal malumat vermek şartıyla muvakkaten işten el çektirmeye mecburdurlar. Açığa çıkarılması nabemahal olduğu inzibat komisyonunun kararıyla tahakkuk eden memur memuriyetine iade edilmekle beraber açıkta kaldığı müddete ait maaşını tamamen alır. Bu takdirde vali hakkındaki mesuliyet Dahiliye Vekâletince tespit olunur. İşten el çektirilen memurlar hakkında inzibat komisyonları nihayet iki ay zarfında karar ittihazına mecburdurlar.

74 TBMM Z.C., D. 2, C.23, s. 223.

75 B.C.A. Fon No: 30.10. 0 0 Yer No: 192.314.3; TBMM Z.C., D. 2, C.25, 190 Sıra Numaralı Urfa Mebusu Refet ve Afyonkarahisar Mebusu İzzet Ulvi Beylerin, Ankara'da Zincirli Cami Medresesinin Muallimler Birliği Umumî Merkezine Verilmesi Hakkında Teklifi Kanunisi ve Maarif ve Dahiliye Encümenleri Mazbataları.

76 TBMM Z.C., D. 2, C.25, 190 Sıra Numaralı Urfa Mebusu Refet ve Afyonkarahisar Mebusu İzzet Ulvi Beylerin, Ankara'da Zincirli Cami Medresesinin Muallimler Birliği Umumî Merkezine Verilmesi Hakkında Teklifi Kanunisi ve Maarif ve Dahiliye Encümenleri Mazbataları.

77 TBMM ZC, D. 2, C. 25, s. 600.

Refet Bey'in kanun teklifinin havale edildiği Evkaf Encümeni'nden, bahsi geçen medresenin Muallimler Birliği'ne tahsis edilemeyeceği hususunda bir mazbata gönderilmiştir⁷⁸. Mehmet Refet Bey'in teklifinin kabul edilemeyeceği hakkında hazırlanan Evkaf Encümeni Mazbatası 19 Mart 1927 Tarihli Meclis oturumundaki oylamada kabul edilmiştir⁷⁹.

- Mehmet Refet Bey, TBMM'ye ilköğretim dönemindeki eğitimin sadece Türk okulları tarafından verilmesi hakkında bir kanun teklifi vermiştir⁸⁰. Meclis'in 18 Mayıs 1926 tarihli oturumunda gündeme alınan bu teklif incelenmesi amacıyla Lâyiha Encümenine havale edilmiştir⁸¹. 19 Mayıs 1926 tarihli Meclis oturumunda teklifin müzakere edilir bulunduğu Lâyiha Encümeni Mazbatası Meclis'te okutulmuş ve teklif Maarif Encümeni'ne havale edilmiştir⁸². 23 Mayıs 1926 Tarihli Meclis oturumunda Mehmet Refet Bey'in teklifi hakkındaki Maarif Encümeni Mazbatasının gündeme alınması, görüşmelerin ivedilikle başlaması kabul edilmiştir⁸³. Mazbata hakkındaki görüşmelerin ivedilikle başlaması kararı alınmışsa da 2. Yasama döneminin sonuna kadar Maarif Encümeni Mazbatası hakkında bir oturum yapılmamış ve teklif sonuçsuz kalmıştır.

- Mehmet Refet Bey, 18 Mayıs 1926 tarihinde lise ve ortaokullara fakir, kimsesiz, şehit çocuklarının parasız yatılı olarak alınması hususunda bir kanun teklifinde bulunmuştur⁸⁴. Refet Bey'in teklifine, havale edildiği Maarif Encümeni'nden ve Muvazenei Maliye Encümeni'nden teklifin kabul edilmesi hakkında olumlu cevaplar verilmiştir. 18 Haziran 1926 Tarihli Meclis oturumunda Encümen Mazbatalarının okutulmasından sonra kanun teklifinin görüşmelerine geçilmiş ve kanun maddelerinin tamamı mecliste yapılan oylamada kabul edilmiştir⁸⁵.

- Liselerde ve ortaokullarda 5 ve yıllık 7 liselerden mezun olup ta okullarda 3 yıl boyunca öğretmenlik yapanların öğretmen olarak kabul edilmeleri hakkında hükümet tarafından bir tezkere hazırlanmıştır. Refet Bey ise yıllardan beri ilkokullarda çalışan orta ve yüksek tahsil görmüş öğretmenlerin, öğretmen olarak kabul edilmeyip yardımcı öğretmen olarak kabul edilmesinden dolayı ekonomik olarak büyük zorluklar çektikleri gerekçesiyle lise ve yedi yıllık idadi mezunlarıyla herhangi bir yüksekokuldan mezun olup ilkokullarda derse girenlerin öğretmen olarak kabul edilmeleri hakkında bir teklifte bulunmuştur⁸⁶. Hükümetin ve Mehmet Refet Bey'in teklifleri üzerine konuyu görüşen Maarif Encümeni hazırlamış olduğu mazbatanın 1 ve 2. maddelerinde⁸⁷ yardımcı

78 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 146, 147.

79 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 147.

80 B.C.A. Fon No: 30.10. 0 0 Yer No: 3.14.17

81 TBMM ZC, D. 2, C. 25, s. 243.

82 TBMM ZC, D. 2, C. 25, s. 272.

83 TBMM ZC, D. 2, C. 25, s. 428.

84 TBMM Z.C., D. 2, C.26, 248 Sıra Numaralı Urfa Mebusu Refet Beyin, Lise ve Orta Mekteplere Leyli Meccani Talebe Kabulü Hakkında (2/578) Numaralı Teklifi Kanunisi ve Maarif ve Muvazenei Maliye Encümenleri Mazbataları.

85 TBMM ZC, D. 2, C. 26, s. 233-235.

86 B.C.A. Fon No: 30.10.00 Yer No: 3.14.14; TBMM ZC, D. 2, C. 25, 183 Sıra Numaralı Lise ve Orta Mekteplerden veya Yedi ve Beş Senelik İdadilerden Mezun Olup da Mekteplerde Muvaffakiyetle Hizmet Etmekte Olanların Muallim Ad ve İtibar Edilmeleri Hakkında (1/944) Numaralı Kanun Lâyihası İle Urfa Mebusu Refet Beyin, Lise ve Âli Mektep Mezunu Olup da İptidâî Muallimliğinde Hizmet Edenlerin Muallim Hukuk ve İmtiyazını Haiz Olmaları Hakkında (2/569) Numaralı Teklifi Kanunisi ve Maarif Encümeni Mazbatası.

87 Madde 1. — Bu kanunun neşri tarihinde muallim muavini sıfatını ihraz edenler arasında en az beş

olarak görev yapanlardan hangilerinin öğretmen olarak kabul edileceğini belirlemiştir⁸⁸. 20 Mayıs 1926 Tarihli Meclis oturumunda Maarif Encümeni Mazbatasının okutulmasından sonra kanun teklifinin görüşmelerine geçilmiştir. 4. madde⁸⁹ görüşmeleri sırasında söz alan Mehmet Refet Bey, ilkokullar derecesinde bulunan anaokullarının Maarif Teşkilatı Kanunu'nda açıkça zikredilmediği için hak kayıplarına uğradığını belirtmiş ve teklif edeceği maddenin 4. madde olarak kabul edilmesi, 4. maddenin ise 5. madde olarak kabul edilip görüşmelere devam edilmesini beyan etmiştir⁹⁰. Ardından da "Darümuallimatların ana sınıfları mezunları ilkmektep muallimleri hukukunu haizdirler." maddesinin 4. madde olarak kabul edilmesini teklif etmiştir. Mehmet Refet Bey'in teklifinin encümenince de muvafık bulunması üzerine teklif kabul edilerek⁹¹ görüşmelere devam edilmiş ve teklif kanunlaşmıştır.

- Mehmet Refet Bey, Milli Eğitim Bakanlığı memurları ve müdür kadrosunda bulunanlara makam tazminatı verilmesi hakkında bir kanun teklifinde bulunmuştur⁹². 25 Kasım 1926 Tarihli Meclis oturumunda gündeme alınan teklif, incelenmesi için Lâyiha Encümeni'ne havale edilmiştir⁹³. 18 Aralık 1926 Tarihli Meclis oturumunda teklifin görüşülebilir olduğuna dair Lâyiha Encümeni Mazbatasının okutulması üzerine teklif, Maarif ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine havale edilmiştir⁹⁴. Kanun teklifi ile ilgili 2. Yasama Dönemi sonuna kadar Maarif ve Muvazene-i Maliye Encümenlerinden teklifin kabulü veya reddi hakkında bir mazbata gönderilmemiştir.

- Mehmet Refet Bey, sporcuların yarışmalara katılmaları için toplu seyahatleri halinde tren ve gemilerde 1/3 tutarında ücrete tabi tutulması ile ilgili bir kanun teklifinde bulunmuştur⁹⁵. 6 Ocak 1927 Tarihli Meclis oturumunda Layiha Encümeni tarafından incelenen ve görüşülmeye değer bulunan kanun teklifinin Nafia, Ticaret ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine havale edilmesi kararlaştırılmıştır⁹⁶. Kanun teklifi ile ilgili bu encümenlerden henüz bir cevap gelmemişken Refet Bey, 9 Mart 1927 tarihinde yabancı ülkelerde sporculara yapılan yolcu indirimi ile ilgili daha kapsamlı bir çalışma yaparak yeni bir teklifte bulunmak için bir tahrir vererek teklifinin iadesini

---

senelik idadiye muadil tali veya âli derecede bir mektep tahsili görenler muallim addolunurlar.

Madde 2. Birinci maddenin şümulü haricinde kalan muallim muavinlerinden olup yine bu kanunun neşri tarihinde beş sene muvaffakiyetle hizmeti geçmiş olanlar dahi muallim addedilirler.

88 *TBMM ZC*, D. 2, C. 25, 183 Sıra Numaralı Lise ve Orta Mekteplerden veya Yedi ve Beş Senelik İdadilerden Mezun Olup da Mekteplerde Muvaffakiyetle Hizmet Etmekte Olanların Muallim Ad ve İtibar Edilmeleri Hakkında (1/944) Numaralı Kanun Lâyihası İle Urfa Mebusu Refet Beyin, Lise ve Âli Mektep Mezunlu Olup da İptidai Muallimliğinde Hizmet Edenlerin Muallim Hukuk ve İmtiyazını Haiz Olmaları Hakkında (2/569) Numaralı Teklifi Kanunisi ve Maarif Encümeni Mazbatası.

89 **Madde 4.** — Eski beş senelik idadilerden veya orta mekteplerden mezun olanlar muallim mekteplerinde okunup da kendilerinin mezun oldukları mekteplerde görmediği derslerden imtihan vermek şartıyla ilk mektep muallimi olurlar.

90 *TBMM ZC*, D. 2, C. 25, s. 345.

91 *TBMM ZC*, D. 2, C. 25, s. 346.

92 B.C.A. Fon No: 30.10. 0 0 Yer No: 143.23.20

93 *TBMM ZC*, D. 2, C. 27, s. 97.

94 *TBMM ZC*, D. 2, C. 28, s. 87.

95 *TBMM ZC*, D. 2, C. 28, s. 241.

96 *TBMM ZC*, D. 2, C. 28, s. 265.

talep etmiştir⁹⁷. Refet Bey'in, kanun teklifinin iadesine dair tavrı kabul edilmiş ve teklif iade edilmiştir⁹⁸.

- Mehmet Refet Bey, Maarif Teşkilatı Kanunu'nun 16. maddesinde öğretmenlik görevinden ayrılan bir şahsın yeniden göreve başlaması halinde eski çalışma sürelerinin dikkate alınmadığını ve bu sebepten uzun yıllar görev yapmış bir öğretmenin kısa süreli meslekten ayrılma ve geri dönme halinde büyük bir hak kaybına uğradığı; bu durumun ortadan kaldırılması gerektiği gerekçeyle bir kanun teklifinde bulunmuştur⁹⁹. Mehmet Refet Bey ve arkadaşları, Maarif Encümeni'nin teklif ile ilgili hazırlamış olduğu mazbatanın bir an önce meclis gündemine alınmasını isteyen bir tavrı vermişlerdir. Tavrın kabulü üzerine Mehmet Refet Bey'in teklifi için hazırlanan Maarif Encümeni Mazbatasını 5 Mart 1927 Tarihli Meclis oturumunda görüşülmeye başlanmıştır¹⁰⁰. Maarif Encümeni 1926 yılında kabul ettikleri 2 kanunla öğretmenlerin meslekte kalmalarını ve Milli Eğitim Bakanlığı'nda çalışmak isteyen öğretmenlere geri dönüş yolu açmaya çalışılırken 16. maddenin alınan bu kararların tam tersi bir ruha sahip olduğu; bu sebeple Refet Bey'in teklifinin kabul edilmesi gerektiğine dair mazbatayı TBMM'ye sunmuştur¹⁰¹. Encümen mazbatasının görüşülmeye başlandığı sırada söz alan Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey; göreve dönen öğretmenlerin kıdem zammı ve maaşları konusunda Muvazene-i Maliye Encümeni'nin de bir karar alması gerektiğini belirtmesi üzerine teklif Muvazene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir¹⁰². Muvazene-i Maliye Encümeni'nin, Refet Bey'in teklifine meclis içtüzüğüne göre 3 ay içerisinde cevap vermesi gerekirken yasal süre çerçevesinde bir cevap verilmemiştir. Bu durum üzerine 20 Haziran 1927 tarihinde Refet Bey yeni bir tavrı vermiş ve Muvazene-i Maliye Encümeni'nin hazırlayacağı mazbata beklenmeksizin teklifinin gündeme alınmasını istemiştir. Refet Bey'in verdiği tavrın kabulü üzerine, teklifin Meclis gündemine alınması kararlaştırılmıştır¹⁰³. Kanun teklifi, 22 Haziran 1927 tarihinde Meclis gündemine getirildikten sonra, teklifin maddeleri oylanmış ve herhangi bir değişikliğe gidilmeden kabul edilmiştir¹⁰⁴.

- Meclis'in 26 Mart 1927 Tarihli oturumunda Gedikli Küçük Zabıt Membaları Hakkındaki Kanun Tasarısının 3. maddesi¹⁰⁵ ile ilgili görüşmeler sırasında Refet Bey ve Çorum milletvekili Mustafa Bey vermiş oldukları bir tavrı ile ilgili maddenin aşağıdaki şekilde değiştirilmesini teklif etmişlerdir¹⁰⁶;

Riyaseti Celileye

Üçüncü maddenin şekli atide tadilini arz ve teklif eyeriz :

97 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 85.

98 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 85.

99 TBMM ZC, D. 2, C. 33, s. 498, 499.

100 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 37, 38.

101 TBMM ZC, D. 2, C. 33, s. 499.

102 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 38.

103 TBMM ZC, D. 2, C. 33, s. 312, 313.

104 TBMM ZC, D. 2, C. 33, s. 499, 500.

105 **Madde 3.** Birinci maddede yazılı mektepler talebesinden arzusıyla olmayıp herhangi bir sebeple çıkarılanlardan çürüklerle (daimî muvakket) onbeş yaşından küçükler velilerine, yok ise şehir yatılı mekteplerine teslim olunurlar.

106 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 221.

Birinci maddede yazılı mektepler talebesinden arzusuyla olmayıp, herhangi bir suretle çıkarılanlardan on beş yaşını ikmal etmeyenler velilerine, yok ise leylî meccanî mekteplere teslim olunurlar.

Yapılan bu teklif üzerine söz alan Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey; Refet ve Mustafa Beylerin yaptığı teklifte “çürükler” ibaresinin çıkarıldığı ve “herhangi bir sebeple çıkarılanlar” sözünün tasarıdan farklı olduğunu belirtmiştir. Hakkı Tarık Bey; “herhangi bir sebep” sözünden, bir ahlaksızlık nedeniyle okuldan atılanların da istifade edebileceği bu sebepten kendisinin teklifin aleyhinde olduğunu belirtmiştir¹⁰⁷. Hakkı Tarık Bey yaptığı konuşmadan sonra ahlaksızlık sebebiyle okuldan çıkarılanların Milli Eğitime bağlı okullarda eğitimine devam etmelerinin engellenmesi için “*Bu talebenin mekteplere kabulü, Maarif Vekâletinin vazettiği ahkâm ile meşrut ve mukayyettir*” maddesinin eklenmesini teklif etmiştir¹⁰⁸. Hakkı Tarık Bey’in teklifinden sonra söz alan Refet Bey, teklifinin sadece gayri ahlaki bir durum nedeniyle okuldan çıkarılanlar olarak düşünülmemesi gerektiği, özellikle de sağlığı bozulan ve askerlik yapamayacak durumda bulunan çocukları düşünerek bir teklif hazırladığına dair konuşmasını yaparak teklifinin kabul edilmesini istemiştir¹⁰⁹. Yapılan oylamalarda Refet Bey’in teklifi kabul edilmiş, ayrıca diğer milletvekillerinin Refet Bey’in teklifinin yeniden düzenlenmesine dair verdikleri teklifler ise reddedilmiştir¹¹⁰. Okuldan çıkarılanların ödeyeceği tazminat ve yükümlülüklerin belirlendiği Kanun Tasarısının 4. maddesinin¹¹¹ görüşmelerine geçildikten sonra yine Refet Bey ve Çorum milletvekili Mustafa Bey bir takrir vererek maddenin şu şekilde düzenlenmesini istemişlerdir¹¹²;

Riyaseti Celileye

Dördüncü maddenin birinci fıkrasının şekli atide tespitini arz ve teklif eyleriz:

Madde 4. — *Daha büyük yaşta çıkarılanların çürük (daimî, muvakkait) olanlarından mektep masrafı alınmaz. Diğerleri meccanen okudukları müddete ait bilumum masrafı ödemeğe ve ödeyemedikleri takdirde aşağıda yazılı fıkralar veçhile hizmet etmeğe mecburdurlar.*

Yapılan bu teklife hem milletvekillerinin kabul oyu vermesi, hem de Müdafaa-i Milliye Encümeni’nin değişikliğe herhangi bir itirazda bulunmaması üzerine Kanun Tasarısının 4. maddesi Refet ve Mustafa Beylerin teklifindeki gibi yeniden düzenlenmiştir¹¹³.

- 5 Mart 1925 Tarihli Meclis oturumundaki 1925 Yılı bütçe görüşmelerinde Maarif Vekâleti bütçesinin görüşüldüğü sırada Sivas Milletvekili Rahmi Bey söz almış ve eğitimde görmüş olduğu pek çok aksaklıktan, yanlışlıktan söz etmiştir. Özellikle öğretmen okullarındaki öğretmen yetersizliği nedeniyle öğrencilerin derslerinin bir kısmının boş geçtiği ve öğrencilerin de son derece

107 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 221, 222.

108 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 222.

109 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 223.

110 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 223, 224.

111 **Madde 4.** Daha büyük yaştakiler, meccanen okudukları müddete ait bilumum masrafları ödemeye ve ödeyemedikleri takdirde aşağıda yazılı fıkralar veçhile hizmet etmeye mecburdurlar.

112 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 231.

113 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 231.

donanımsız yetiştiği dile getirilmiştir¹¹⁴. Rahmi Bey'in iddiaları üzerine söz alan Refet Bey, Rahmi Bey'in dile getirdiği hususların bir kısmının eğitim bütçesinin daha önceden özel bütçelerden belirlenmesi nedeniyle eğitime yeteri kadar kaynak aktarılamamaktan kaynaklanan sıkıntılar olduğu; fakat eğitim giderlerinin genel bütçeye dahil edilmesi sonrasında sorunların pek çoğunun aşıldığını dile getirdiği bir konuşma yapmıştır¹¹⁵. 7 Mart 1925 Tarihli Meclis oturumunda bütçe görüşmeleri devam ederken Mehmet Refet Bey, Maarif Vekâleti bütçe görüşmelerinin devamında yeniden söz almış ve bu sefer de Osmanlı Devleti'nden başlayarak yıllara göre eğitim-öğretim istatistikleri vasıtasıyla yıllar içerisinde eğitim, okullaşma, öğretmen ve öğrenci sayıları üzerinden nasıl bir değişim gerçekleştiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Türkiye'nin en önemli meselesinin eğitim meselesi olduğunu dile getiren Refet Bey, bu meselenin çözümüne, ihtiyaç duyulan kaynakların nasıl ortaya çıkarılacağına dair bir konuşmayı yapmıştır¹¹⁶. Refet Bey, konuşmasında da dile getirdiği hususlar içerisinde yer alan nüfusu düşük köylerdeki çocukların toplanarak yatılı okullar açılması konusunda Maarif Vekâleti bütçesinin 245. faslında yer alan 400.000 liralık bütçenin 600.000 liraya çıkarılması hususunda arkadaşları ile birlikte bir teklif vermiştir¹¹⁷. Yapılan görüşmelerde Maliye Vekilinin 200.000 liralık ek ödeneği kabul edemeyeceklerini bildirmesi üzerine 245. fasıldaki yatılı okullar bütçesinin 400.000 lira olarak kullanılması kabul edilmiştir¹¹⁸.

2.3. Mehmet Refet Bey'in Diğer Milletvekilleri Tarafından Verilen Takrir ve Tekliflerde Tespit Edilen İmzası

I. ve II. TBMM dönemlerinde yapılacak olan değişikliklere desteği artırmak amacıyla bir milletvekilinin imzasıyla teklifte bulunması yerine ülkenin farklı yerlerinden diğer milletvekillerinin de değişikliği destekledikleri bir metot izlenmiştir. Bu sebepten I. ve II. TBMM döneminde milletvekillerinin teklif ve önermelerinde diğer milletvekillerinin de imzalarının bulunduğu görülmüştür. II. TBMM döneminde Mehmet Refet Bey'in, diğer milletvekillerine ait 3 takrir ve 5 teklifte imzası tespit edilmiştir. Tespit edilen takrir ve teklifler aşağıdaki gibidir;

- Kütahya Mebusu Ferit Bey ve arkadaşlarının; hariçten hayvan ve tohumluk mubayaası için Ziraat Vekâletine taahhüdatta bulunmak salâhiyetinin itasına dair Muvazene i Umumiye Kanununa bir madde ilâvesi hakkında takriri¹¹⁹.

- Karahisarısahip Mebusu Ruşen Eşref Bey ve arkadaşlarının; Darülfünun *ıslahı* maksadıyla her fakülte için Avrupa'dan bimir mütehasıs celbine vesaireye dair takriri¹²⁰.

- İzmir Mebusu Ahmet Münir Bey ve arkadaşlarının; 1341 senesi Muvazenei Umumiye Kanununun 42nci maddesinin tefsirine müteallik mazbatanın müstacelen müzakeresine dair takriri¹²¹.

114 TBMM ZC, D. 2, C. 15, s. 180-182.

115 TBMM ZC, D. 2, C. 15, s. 187.

116 TBMM ZC, D. 2, C. 15, s. 210-213.

117 TBMM ZC, D. 2, C. 15, s. 220.

118 TBMM ZC, D. 2, C. 15, s. 222.

119 TBMM ZC, D. 2, C. 17, s. 304, 305.

120 TBMM ZC, D. 2, C. 17, s. 316.

121 TBMM ZC, D. 2, C. 25, s. 699.

- Ardahan Mebusu Talat Bey ve arkadaşlarının Balkan Harbi'nde Bulgar Komiteciler tarafından parçalanmak suretiyle şehit edilen Sarışaban kazası Hükümet Taibibi Nafiz Tahir Bey ailesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında teklifi kanunisi¹²².

- Elâziz Mebusu Hüseyin Bey ile arkadaşlarının ve Çorum Mebusu Merhum Ferit Beyin ailesine hidematı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında teklifi kanunisi¹²³.

- *İstanbul Mebusu Hamdullah Suphi Bey ve yüz iki* arkadaşının Sami Paşazade Sezai Bey'e Hidemat-ı Vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında 2/434 numaralı teklifi kanunisi¹²⁴.

- Denizli Mebusu Necip Ali Bey ve arkadaşlarının, posta ve telgraf idaresinde bulunan bazı eski pulların Türk Tayyare Cemiyeti'ne sattırılması ve hasılatı safiyeden nısfının mezkûr cemiyete tahsisi hakkında kanunun 20. maddesinin tadili hakkındaki teklifi¹²⁵.

- Cebelibereket Mebusu Avni Paşa ve arkadaşlarının, Rize Mebusu merhum Rauf Bey'in ailesine hidemat-ı vataniye tertibinden maaş tahsisi hakkında 2/545 numaralı teklifi kanunisi¹²⁶.

2.4. Mehmet Refet Bey'in Katıldığı Oylamalar

Mehmet Refet Bey, 17 Ocak 1925 tarihinde milletvekili mazbatasını onaylandıktan sonra II. Yasama dönemi sona erene kadar Meclis'te yapılan oylamalardan 482 oylamada kabul oyu verirken 4 oylamada red oyu vermiştir. 43 oylamada ise oylamaya katılmadığı tespit edilmiştir¹²⁷. Meclisin son dönemlerinde genel kurula katılım ve oylamalarda milletvekillerinin önemli kısmı Meclis'te bulunmamasına rağmen Mehmet Refet Bey'in yasama döneminin sonuna kadar oylamalara katıldığı görülmüştür. Ayrıca Mehmet Refet Bey'in, milletvekilliğinin kabulünden yasama dönemi sonuna kadar izin kullandığına dair bir belgeye ulaşamamıştır.

SONUÇ

1923-1927 yılları arasında görev yapmış olan II. TBMM; Cumhuriyet'in İlanı, Hilafetin Kaldırılması, Medreselerin Kapatılması, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türk Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu vd. devrimlerin gerçekleşmesi ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurumsallaşmasını sağlayan devrimci bir misyon üstlenmiştir.

II. Yasama Döneminde Urfa Vilayetini 4 milletvekili temsil etmiştir. Bu milletvekillerinden Hüsrev Bey, Budapeşte Büyükelçiliği'ne atanması üzerine Urfa Milletvekilliğinden istifa etmiştir.

122 TBMM ZC, D. 2, C. 18, s. 423.

123 TBMM ZC, D. 2, C. 18, s. 427, 428.

124 TBMM ZC, D. 2, C. 30, s. 148, 149.

125 TBMM ZC, D. 2, C. 32, s. 139.

126 TBMM ZC, D. 2, C. 33, s. 769, 770.

127 TBMM ZC, D. 2, C. 12-33

1924 yılında yapılan ara seçimlerde Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürü Mehmet Refet (Ülgen) Bey, Hüsrev Bey'den boşalan milletvekilliğine seçilmiştir. Mehmet Refet Bey, milletvekilliği öncesinde uzun yıllar ülkenin pekçok yerinde öğretmenlik ve idarecilik görevlerinde bulunduğundan Milli Eğitim Bakanlığı'nın problemlerini yakından bilen bir kişiydi. Milletvekilliği döneminde, özellikle bu problemlerin dile getirilmesi ve çözülmesi noktasında bir gayret gösterdiği görülmüştür. İlkokul öğretmenlerine kira yardımı yapılması, Milli Eğitim memur ve müdür kadrosunda bulunanlara makam tazminatı ödenmesi, öğretmenlerin zorunlu askerliklerinin 2 yılda tamamlanması, Türk vatandaşlarının ülkede Türkçe konuşması, İlkokul eğitiminin sadece Türk okullarında yaptırılması Mehmet Refet Bey'in 2. Yasama Dönemi'nde TBMM'ye sunduğu kanun teklifleri içerisinde öne çıkanlardır. Bunun yanında seçim bölgesi olan Urfa Vilayeti hakkında da Milli Mücadele'deki gayretlerinden dolayı Urfa Vilayeti'nin manevi şahsına Kırmızı Şeritli İstiklâl Madalyası verilmesi için bir takrir verdiği görülmüştür.

Mehmet Refet Bey'in, 2. Yasama Dönemi milletvekilliği sırasında 3 adet temenni takriri verdiği, bu takrirler hakkında işlem tesis edilmesi için Başbakanlığa havale edildiği; 1 adet takrir verdiği ve takririnin sonuçsuz kaldığı ve 14 adet teklifte bulunduğu tespit edilmiştir. Tekliflerinden 2'sini ilgili encümende görüşülürken geri çeken Mehmet Refet Bey'in diğer tekliflerinden 5'inin TBMM'de kabul edildiği, 5 teklifi hakkında yasama dönemi sonuna kadar bir karar verilmediği 2 teklifinin ise reddedildiği görülmüştür.

III-VI. Yasama Dönemlerinde de milletvekilliği devam eden Mehmet Refet Bey, bu dönemler içerisinde de eğitim sorunları ile yakından ilgilenmiştir. Türkiye'nin köklü eğitim kurumlarından bir tanesi olan Türkiye Maarif Cemiyeti (Türk Eğitim Derneği) kurucu üyesi ve 1935-1941 yılları arasında Cemiyetin genel başkanlığını yaptığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

- Düstur
- Resmi Gazete
- TBMM Zabıt Cerideleri Devre 2

Arşivler

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- TBMM Arşivi

Kitap ve Makaleler

"TED Genel Başkanlar", <https://www.ted.org.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F-8892433CFFA79D6F5E6C1B43FF0B63B814DE2D1523>; Erişim Tarihi: 20.10.2017;

“TED Kurucu Üyeler”, <https://www.ted.org.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F-8892433CFFAAAF6AA849816B2EFA4923C5FCAD21F1E>; Erişim Tarihi: 20.10.2017.

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2008.

Aslan, Yavuz, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Cengiz, Hayrullah, *II. Dönem TBMM Seçimleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çelebi, Mevlüt, “Atatürk’ün Himayesinde Kurulan Türk Maarif Cemiyeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XIV, S. 2, Aralık 2004.

Demirel, Ahmet, *İlk Meclis’in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2010.

Demirel, Ahmet, *Tek Parti'nin Yükselişi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Diñç, Mehmet Emin, *İkinci Büyük Millet Meclisi Dönemi Türk Siyasi Hayatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1992.

Dursun, Tuncay, *Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, C. V, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Erüreten, Bahir Mazhar, *Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları*, Yeni Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Girgin, Kerem Ozan, *Türkiye Seçim Tarihi*, Sokak Kitapları Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1974, s. 215.

Güneş, İhsan, *Birinci Dönem TBMM'nin Düşünce Yapısı (1908-1923)*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.

İdem, Tekin, *Adana (Seyhan) Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri (1920-1960)*, yayımlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015.

İlyas, Ahmet, “I. ve II. Dönem TBMM’de Siverek ve Urfa Milletvekilleri İle Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2015, Yıl 8, Sayı XXIII

Kaçer, Fevzi, *Devrimin Kurucu İktidarı: İkinci Meclis (1923-1927)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş,

Dr.

Osman KARLANGIÇ

osmankarlangic@mynet.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6022-1073>

Eser Geçmişi / Article Past: 26 Tem 2018 /5 Ağu 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.448143>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Mısırlı İbrahim Paşa Döneminden Birinci Dünya Savaşı Sonlarına Kadar Adana'da İşçilerin Serüveni (1832-1918)

*Workers' Experience in Adana from Egyptian İbrahim Pasha's
Period to the end of the First World War (1832-1918)*

Öz

19. yüzyılda Adana'da salgın hastalıklar, elverişsiz iklim şartları ve asayişsizlik dolayısıyla işgücü açığı baş göstermişti. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın bölgeyi işgali sırasında (1832-1841) oğlu İbrahim Paşa işçilerin çalışma şartlarını düzenleyen önemli değişikliklere imza atmıştır. Onun çabaları işçilerin sorunlarını bir nebze olsun giderse de Çukurova'da işgücü açığını kökten çözememiştir. Toprağı bol, işgücü yetersiz olan Adana çeşitli bölgelerden gelen mevsimlik işçilerle sorunu aşmaya çalışmıştır. Doğu Anadolu bölgesi azımsanmayacak ölçüde, işgücü açığının çözümüne katkı sunmaktaydı. 1860'larda dış etkenlerin yönlendirmesiyle pamuk ziraatında yaşanan artış işçilerin geldiği bölgelerin de çeşitlenmesi sonucunu doğurmuştu. İşçiler genellikle şubat-mayıs döneminde yoğun şekilde Adana'ya akın etmekteydiler. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Adana'da hayat şartları işçiler açısından çok ağırdı. Özellikle amele pazarının olduğu Salı günü sokaklarda yatan insanlar çok büyük sorun teşkil etmekteydi. İşçileri perişan eden frengi ve kolera gibi salgın hastalıklar; kumar, yankesicilik ve falcılık gibi birçok işçiyi beş parasız bırakan illetler mevcuttu. İşçi ile işveren arasında sorunları çözülmesi için "Amele Komisyonu" kurulmuştu. 1909 yılında meydana gelen Adana Olayları işgücü sorunlarını büyük boyutlara taşımıştı. Diğer bir işçi gurubu olan Demiryolu çalışanlarının çalışma şartları da pek iyi sayılmazdı. Büyük demiryolu şirketleri tarafından sömürülmekte, dinlenme süreleri ve yemekleri onların sağlığını olumsuz etkilemekteydi. 1908 yılındaki grevlerden Adana da etkilenmişti. Sanayi işçileri fabrikaları basmıştı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde 5.000 civarında işçi pamuğa dayalı sanayi kollarında faaliyet göstermekteydi. Birinci Dünya Savaşı işçi ücretlerini oldukça yükseltmişti. Bu çalışmada 19. yüzyıldan Mondros Mütarekesi'ne uzanan süreçte Adana'da işçilerin çalışma şartları ve yaşam koşulları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adana, İbrahim Paşa, işçiler, tarım

ATIF: KARLANGIÇ Osman, "Mısırlı İbrahim Paşa Döneminden Birinci Dünya Savaşı Sonlarına Kadar Adana'da İşçilerin Serüveni (1832-1918)" *Tarih ve Gelecek*, 4/2 (2018), s. (75-88)

CITE: KARLANGIÇ Osman, "Workers' Experience in Adana from Egyptian İbrahim Pasha's Period to the end of the First World War (1832-1918)" *History and Future*, 4/2 (2018), pp. (75-88)

ABSTRACT

In the 19th century, due to epidemic diseases, unfavorable climatic conditions and the social unrest, labor force cropped up. During the occupation of the region by the Egyptian governor Mehmet Ali Pasha (1832-1841), his son İbrahim Pasha had signed important changes that regulated the working conditions of the workers. Even if his efforts went a bit to the problems of the workers, he wasn't able to solve the problem of the labor force in Çukurova. Adana, which had plenty of land and lack of labor, tried to overcome the problem with seasonal workers from various regions. The eastern Anatolian region considerably contributed to the resolution of the labor shortage. With the guidance of external factors in the 1860s, the increase in cotton farming resulted in the diversification of the regions where workers came from. The workers were generally flocking to Adana in February-May period. By the end of the 19th century, the conditions of life in Adana were too heavy for the workers. Especially people on the streets on Tuesday, when there was a working market, were a big problem. Epidemic diseases such as syphilis and cholera that ruin workers; ills which left the workers without a penny such as gambling, pickpocketing and fortune-telling were available. "Working Committee" was established to solve the problems between the employee and the employer. Adana Events, which took place in 1909, carried workforce problems to great dimensions. The working conditions of the railway workers, who were also another group of workers, were not considered well, either. They were exploited by big railway companies; rest periods and meals affected their health negatively. Adana was also affected by the strikes of 1908. Industrial workers raided factories. Before the First World War, around 5,000 workers were operating in the cotton-based industries. The First World War had raised labor wages quite. In this study, in the process from the 19th century to the Mondros Armistice, the working conditions and living requirements of the workers in Adana will be emphasized.

Key words: Adana, İbrahim Pasha, workers, Agriculture

Giriş

İşçi, kendisine ait bir üretim aracından yoksun olan, hayatını idame ettirmek için emek gücünü, iş gücü piyasasında serbestçe satan şahıstır. Osmanlı Devleti'nde yukarıdaki duruma uygun bir işçi sınıfı, Avrupa sermayesinin Osmanlı coğrafyasına yoğun bir şekilde girişiyle, asıl olarak da demiryolu yapımının yaygınlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Genellikle mevsimlik işçi olarak çalışan işçilere tesadüf edilirken, sürekli çalışan işçilerin varlığından bahsetmek de mümkündür. Yolların yapımı ve işletmelerin kullanımı bu işçi gurubuna duyulan ihtiyacı arttırmıştır. Çalışan işçilerin çoğunluğu köylülerden müteşekkil olup, köydeki toprağından istediğı geliri elde edemeyen ahali gelirini arttırmak için yeni yollar bulmaya yönelmiştir. İnşaat işine yönelen köylülerin talep yoğunluğundan demiryolu şirketleri ciddi anlamda yararlanmışlardır. İşsizliğin fazla oluşundan yararlanarak işçileri ucuz fiyatlarla çalıştırmışlardır¹.

1 Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, 1. baskı, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliğı Yayınları, 1976, s.72.

1. İbrahim Paşa Döneminden I. Meşrutiyet Dönemine Kadar Adana'da Tarım İşçileri

XIX. yüzyıla gelindiğinde Adana salgın hastalıklar, yaşam koşullarının insan hayatına pek uygun olmaması gibi nedenlerle işgücü açığı ile karşı karşıyaydı. 1826 senesinde veba salgınıyla karşılaşan şehir, tarımda kullanılacak insan gücünü büyük oranda yitirmişti. Zaten zirai alanda iş gücü yetersizliği çeken şehir, hasat işlerinde büyük sıkıntılar yaşamış ve ürünler tarlalarda kalmıştı². İbrahim Paşa, Adana'yı ele geçirince 1834 yılında işçilerin çalışma şartlarını belirli bir düzene koymuştu. Onun zamanına kadar çiftlikte çalışan işçiler, çarşamba günü başladıkları mesailerini, pazartesi akşam sonlandırmaktaydılar. Hayata geçirilen bu çalışma sistemi, işçilerin başka bir sorunla karşı karşıya kalmalarına neden olmakta idi. Ameleler, salı günü kurulan "Amele Pazarı"na yetişmekte büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Amele Pazarına yetişemeyen işçilerinin sorunlarına çözüm getirmek isteyen İbrahim Paşa, çiftliklerde çalışma mesaisini pazartesi günü yarım günle sınırlandırmıştı³. Çünkü işçilerin çiftliklerden çıkarak Adana'nın Amele Pazarına varması geceleyin yol yürümeyi gerektirdiğinden soygun olayları vuku bulmaktaydı. Uygulanan yeni sistemle sorunun önüne geçilmiştir. Ayrıca işçiler haftalık ücretlerini tam olarak alacaklardı. Çalışma saatleri gün doğarken başlamakta, gün batarken nihayete ermekte idi. Yine işçiler için yarım saat kahvaltı, bir saat kuşluk (şabah) yemeği, bir saat istirahat ve öğle yemeği tatili, ikindiden sonra tekrar on beş dakikalık dinlenme süresi verilmesi sağlanmış, ameleleri hırsızlık olaylarından korumak için yevmiyelerin şehirde dağıtılmasını zorunlu hale getirmiştir⁴.

İbrahim Paşa, ayrıca işgücü açığını gidermeye yönelik çözümler üretmiştir. Bu kapsamda Suriye taraflarından sıcak iklim koşullarında çalışma yeteneğine sahip, Arap çiftçiler getirmiştir⁵. İşçilerle ilgili düzenlemeler yapılırken diğer taraftan bazı sıkıntılar baş göstermişti. Duvarcılar ve ameleler Gülek Boğazı gibi tahkim edilmesi gereken yerlere götürülmüş, hak ettikleri ücretin dörtte biri ile günlerce ailelerinden uzakta çalıştırılmışlardı. Yapılan bu haksızlıklar halkta İbrahim Paşa yönetimine karşı tepkileri de beraberinde getirmişti⁶. İbrahim Paşa'dan sonra da işgücü açığı giderilememişti. Toprakları fazla, işgücü yetersiz olan Adana, işgücü ihtiyacını farklı bölgelerden gelen işçilerle kapatmaya çalışmıştır. Çünkü yöre halkı zirai sahalara sahip, ancak rençberlik işlerine yatkın değildir. Bu nedenle arpa, buğday, susam ve pamuk işlerinde çalıştırılacak amele ihtiyacı önemli bir sorun teşkil etmiştir. 1859 tarihli bir belgede bu durum açıkça görülmektedir⁷. İbrahim Paşa'dan sonraki dönemlerde iş gücü eksikliği, Doğu Anadolu'dan işçi getirilerek kapatılmak istenmiştir. Diyarbakır ve Harput taraflarından gelen işçiler, ziraat işleriyle meşgul olmuşlardır. Zamanla Doğu Anadolu'dan gelen işçi sayısında yaşanan düşüşler dolayısıyla devlet yönünü konargöçer aşiretler dönmüştür. Ortaya çıkan işgücü açığı Alaiye ve İcel bölgesi aşiretleriyle giderilmeye çalışılmıştır⁸. Adana sancağına gelen rençberlerin, halkın zirai alanlarına verdikleri zararlar ve hayvanları gasp ettiğine dair iddialar ayrıca, buraya geliş nedenlerinin vergi ödemeye

2 Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 245.

3 Karsandık, s. 32.

4 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, Tan Gazetesi Matbaası, 1961, s.16.

5 Karsandık, s. 245.

6 Selahattin Samur, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri 1995, s.56.

7 Tevfik Güran, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013, s.75.

8 Karsandık, s. 245.

yanışmalarından kaynaklandığının ortaya çıkması devletin vergiyi tahsil etme konusunda kararlar almasına neden olmuştur⁹.

Şehirde işgücü açığı dolayısıyla sıkıntılı geçen yıllar da vardır. Adana'ya yerleştirilen muhacirlerin ve bölgedeki aşiretlerin zirai iş gücünü karşılayacağı hesap edilerek 1860 yılında mevsimlik işçi talebinde bulunulmamıştır. Ancak, göçmenler iş gücüne katılmakta isteksizlik gösterince işçi yetersizliği ürünlerin toplanmasında aksaklıklara neden olmuştu. Bu aksaklıkları gidermek için 1861 yılında Doğu Anadolu'dan amele talep edilmiştir. Bu taleplerle sorun çözülemeyince İçel ve Alaiye çevresindeki aşiretlerle işçi eksikliği kapatılmaya çalışılmıştır. Bahsedilen bölgelerden ameleler gelmiş, bu defa da gelen işçilerin bir kısmı geri dönmekte isteksizlik göstermiş, amelelerin isteksizliği devletin vergi kaybetmesine neden olmuştur. Çukurova'ya 1859 yılında gelen işçiler, 1864 yılında hala geldikleri yerlere gönderilememişlerdi.¹⁰ 1865'lerde de Adana'da pamuk ziraatının geniş sahalara yayılmasıyla işgücüne duyulan ihtiyaç daha da artmış; Maraş, Ayıntap, Niğde, Kayseri, Sivas, Konya, Antakya ve Lazkiye gibi yerlerden mevsimlik işçilerle sorun aşılmaya çalışılmıştı. Adana'ya ekonomik amaçlarla gelenler sadece işçiler olmamış, iş adamları da bölgeye gelerek toprak satın almaya ve satın aldıkları arazilerde pamuk ziraatı yapmaya başlamışlardı¹¹.

2. 19. Yüzyılın Son Çeyreğinden İkinci Meşrutiyet Dönemine Kadar Adana'da Tarım İşçileri

Osmanlı Devleti'nde tarım topraklarının bolluğuna karşın, emek için aynı şey söylenemez. Devletin birçok bölgesinde tarım sahalarını işleyecek amele sorunu baş göstermekteydi. Üstelik hasat mevsiminde ihtiyaç oldukça fazlalaşmakta, üretimin olumsuz etkilenmesi sonucunu doğurmaktaydı. Ortaya çıkan işgücü açığı tarım sahaları daha az veyahut hasat dönemi daha geç olan bölgelerden amele getirilmesi suretiyle çözülmekteydi. Adana'ya özellikle Diyarbakır ve Harput ve diğer Doğu illerinden ciddi anlamda işçi göçü gerçekleşmekteydi. İşgücü açığını çözmek isteyen devlet, amele yokluğundan kaynaklı yakınmalarla da karşılaşmakta idi¹².

Pamuk tarımının artmasına bağlı olarak Adana'ya gelen mevsimlik işçi sayısında da ciddi artışlar gözlenmiştir. Adana 1880'lerden itibaren çevreden pamuk çapalamak ve toplamak için gelen mevsimlik işçi göçlerinin hızla artmasına sahne olmuştu. XIX. yüzyılın sonlarında işçilerin sayısı 30-40 bin civarındaydı. Maraş, Kayseri, Sivas, Niğde, Konya ve Antakya'dan Adana'ya mevsimlik göç olurdu¹³. 1890'ların sonunda Adana tarımında mevsimlik işçi olarak çalışmak üzere 50-70 bin arasında işçi göçü meydana gelmişti. Davis'e göre; Trablus, Antakya, Antep, Maraş, Harput ve Diyarbakır taraflarından gelen mevsimlik işçilerin 30-40 bini Kürtlerden, 20 bini Araplardan müteşekkildi¹⁴. 1895 senesinde Adana'ya gelen Şerafettin Mağmumi, 100 bin gibi büyük bir rakamdan bahsetmiş, sadece Adana sokaklarında amele pazarının olduğu gün 40-50 bin amelenin dolaştığını

9 Songül Ulutaş, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015, s.204.

10 Ulutaş, s.182-183.

11 Hüseyin Avni Şanda, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y., s.68.

12 Güran, s.75.

13 "Adana", *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981, s.84.

14 Karsandık, s. 246.

belirtmiştir¹⁵. İtidal gazetesi, İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Adana kazası dahilinde çalışan amele sayısını 15-20 bin olarak vermişti¹⁶.

3. İkinci Meşrutiyet Döneminde Adana'da Tarım İşçileri (1908-1918)

İkinci Meşrutiyet'in başlarında, zirai faaliyetlerde bulunan 50-60 bin amele Diyarbakır, Harput, Malatya, Sivas, Erzurum, Halep ve Konya gibi yerlerden gelmekteydi. Amelelerin, "hafriyat, zer'iyat, hasat, nakliyat, pamuk, susam vesaire" mahsulatin çapa işlerinde çalıştırıldıkları görülmektedir. Amele yetersizliğinde fiyatlar yükselmekte ve çiftçi zarar etmektedir. Adana dışından gelen amelelerin "lisan ve iş bilmezliği" şikayet konusu olmaktadır. Pamuk kozası ve susam arasındaki farkı ayırt edemeyen amelelerin verilen yemeği beğenmediğinden şikayet edilmekteydi¹⁷. Çiftlik sahibi olan İhsan Fikri'nin yemeği beğenmemekle itham ettiği amelelere yenmesi neredeyse imkansız olan yemekler verildiği, tarafsız bir gözlemci olan Şerafettin Mağmumi tarafından dile getirilmişti. Dolayısıyla işçiler itirazlarında pek haksız değillerdi.

İttihatçılar, 1908 senesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i topraklarına katması üzerine, bu ülkenin müttefiki Almanlara karşı tepkilerinin dozlarını artırınca, halkın da Almanlara bakışı olumsuz olmaya başlamıştı. Anadolu demiryolunda çalışan işçiler greve gitmişler, İstanbul'da Alman silah şirketi Krup'un yolsuzluklar yaptığını iddia eden protestolar gerçekleştirilmişti. Gerginlik Adana'ya da yansımış¹⁸; Bağdat demiryollarındaki grevin etkisiyle şehrin sanayi kollarında çalışan işçiler de greve gitmiş, 1908 yılında Ermeni işçiler Adana merkezinde bulunan iki Alman dokuma fabrikasını basarak ele geçirmişlerdi¹⁹.

Bahsi geçen gelişmelerden haberdar olan Adana çiftçisi oldukça tedirgin olmuştur. Çünkü Adana'da arazilerin genişliği, nüfusun azlığı, tarım üretiminin yüksek düzeyde olması ve pamuk tarımı dolayısıyla önemli ölçüde işçiye ihtiyaç duyulmaktaydı. İhtiyaca binaen mart ayı sonu itibarıyla çevreden 40-50 bin işçi tarlalarda çalışmakta; ot kazarak, orak çekmekte, çeşitli zirai işlerde çalıştıktan sonra ağustos sonunda memleketlerine gitmekte idiler. Otların vaktinde kazılmamasının çiftçiyi perişan edebilme ve haftalık bir grevin dahi şehrin ziraatını tahrip etme ihtimali ortaya çıkmıştı. İstibdat devrinde dahi grev çıkarma konusunda tereddüt göstermeyen işçilerin daha büyük grev yapmamaları için bir sebep bulunmamaktaydı. İtidal gazetesinin 17 Aralık Ocak 1908 tarih ve 7 sayılı nüshasında ortaya çıkması muhtemel bir grev için gerekli tedbirlerin alınması istenmişti. İşçilerle çiftçiler arasında uzlaştırıcı konumunda olan Amele Komisyonunun işçileri tatmine yönelik bir talimatname hazırlaması gerekliliği, meselenin ihmal edilmesi halinde kentin telafisi güç sorunlarla karşı karşıya kalacağı yazılmaktaydı. Pamuk üretiminde meydana gelebilecek böyle bir olumsuz gelişme, sanayisi ve ticareti neredeyse tamamen bu ürüne bağlı olan, şehrin ekonomisi için yıkım olacaktı. Çıkabilecek sorunlar için işçilerin gelmesine dört ay kadar

15 Mağmumi, s.185-186.

16 Ahmet Uçar, Kemal Erkan ve Selman Soydemir, tarafından transkripsiyonu yapılmıştır. Bundan sonraki atıflar yazar adı ve İtidal gazetesinin sayısı ve tarihi olarak verilecektir. İtidal Gazetesi, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909] Ahmet Uçar, Kemal Erkan, Selman Soydemir, Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz1909), C. 1-2, Ankara, TTK Yayınları, 2014.

17 Uçar v.d., İtidal Gazetesi., S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]

18 Uğur İnan, Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.30; Şanda, s.35.

19 Yurt Ansiklopedisi, c. 1, s.131.

bir zaman varken mahalli hükümet ve Ziraat, Ticaret ve Sanayi Odası'nın önlemler alması görüşü ortaya atılmıştı²⁰. İşçi hareketleri, İttihat ve Terakki'nin iktidarı ele aldığı 1913 yılından itibaren gerilemeye başlamıştır²¹.

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında da işçilerin yaşam şartlarındaki zorluk devam etmekteydi. Gündüz Adana'nın oldukça yakıcı sıcağında çalışırken, geceleri yaşanan barınma problemleri hastalıklara davetiye çıkarmakta; ameleler çiftliklerde perişan halde yatmakta, sefil bir hayat sürmekteydiler. Amelenin nisan ayı ortalarından itibaren gelmeye başlaması dolayısıyla bunların daha iyi seviyede barınma ihtiyaçlarının karşılanması konusu Adana basınında dile getirilmekteydi. Amelenin yatması için hastanede bir baraka yaptırılarak onları hasta halde sokaklarda ve kırlarda çaresiz bırakmamak gerekmekteydi. Acil çözüm olarak işçinin ücretinden çiftlik sahiplerinin 4 metelik kesmesi ve toplanan parayla mayıs, haziran, temmuz ve ağustos aylarında Adana köylerini gezerek hastaları tedavi edecek dört seyyar doktor görevlendirilmesi arzusu ifade edilmişti. Yine hükümet tarafından çiftliklerde hastalanan amelenin ilaçlarının çiftçiler tarafından temini zorunluluğunun getirilmesi istenmişti²².

Çiftçiler; çapa ve hasat zamanında mümkün olduğunca yüksek sayıda amelenin Adana'ya gelmesi için çok fazla çaba sarf etmekteydiler. İşgücü yetersizliği onlar için yüksek fiyattan işçi çalıştırmak anlamına gelmekte; bu durum amele yokluğu dolayısıyla ya yüksek ücretler ödemekle ya da ürününü toplayamamakla eş anlamlıydı. İşveren açısından risk ortaya çıkarken, işçiler için ise bölgeye aşırı sayıda amele yığılması işsizlik tehlikesi anlamına gelmekteydi. Kat edilmiş uzun mesafe onlar için zaten masraf demekken, Adana'da da ailesinin geçimi için para harcamak sürdürülebilir bir durum değildi. Çünkü çalışmak demek, aynı zamanda yemek ve barınma ihtiyaçlarının çiftlik sahipleri tarafından ödenmesi demekti. İşgücü fazlalığı, bu nedenlerle işçiler arasında çekişmeleri tetiklemekteydi. İşgücü arzının fazla olduğu dönemlerde işçiler kendi aralarında, hatta işçi-işveren arasında gerginlikler yaşanmaktaydı. Bunlardan birine şahit olan Charles Woods, Adana Olayları sırasında Hristiyanlara ait arpa, buğday ve susam tarlalarında Müslüman unsurların zorla hasat yaptıklarını ve bir kısmını Hristiyan toprak sahiplerine verdiklerini anlatmıştır. İşsizlik sonucu ortaya çıkan çaresizlik, amelelerin zorla kendilerini işçi olarak kabul ettirmeleri sonucunu doğurmuştur²³. Adana Olayları sonrasında tarım sahalarında gerçekleştirilecek otların temizliği ve hasat işlemleri tehlikeye girmişti. Amelelerin ilk kafilesinin gelişini müteakip yaşanan olaylar bir kısmının ölümüne, bir kısmının da geri dönmesine neden olmuştu. Hatta gelmesi gereken ameleler de Adana'ya gelmekten vazgeçmişlerdi. Ortaya çıkan tehlikeye karşı amelelerin olayların sonlandırılmasına dair ikna edilmesi ve bölgeye çekilmesi arzusu Adana gazetelerinde dile getirilmişti²⁴.

Çukurova'nın bereketli topraklarına tarımda çalışmak üzere etrafta bulunan vilayetlerden önemli ölçüde nüfus akın eder ve mevsim sonunda işleri bitince memleketlerine tekrar dönüş yaparlardı. Büyük çoğunluk geri dönse de çok cüzi bir kısmı Adana'da kalmaya devam ederdi²⁵.

20 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

21 Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010, s.47.

22 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

23 Sinan Dinçer, "1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı", *Ermeni ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.277.

24 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

25 Arıkoğlu, s.15.

Meşrutiyet Döneminde (1876-19018) işçi akını mart sonu itibariyle başlar, ot kazma, orak çekme ve çeşitli zirai hizmetlerde faaliyette bulunduktan sonra ağustos sonu gibi memleketlerine giderlerdi²⁶. Yine hububat hasadı, kadın ve erkeklerin birlikte çalışmasıyla gerçekleştirilmekteydi. Kadınlar dövenlerle harmanları çevirirken, erkekler havaya savurarak hububat ile samanın ayrışmasını sağlardı²⁷.

4. Adana'da İşçilerinin Çalışma Şartları ve Yaşam Koşulları

Pamuk ziraatındaki gelişmeler, Adana'ya çeşitli yerlerden işçilerin doluşmasına neden olmuştu. İşçilerin Adana'ya yoğun olarak geldiği dönem, şubat-mayıs dönemi olmuştur. Bu dönemde pamuk çapalama işleri, yine arpa ve buğday ziraatında ortaya çıkan işgücü ihtiyacı oldukça yüksek sayıda işçiyi bölgeye çekmiştir²⁸. Ancak, pamuk üretimindeki değişime rağmen feodal usuller, hala Adana ziraatında hüküm sürmeye devam etmiştir. Pamuk amelelerine “tutma” denilmekte, kışın çalışan ameleler, çalışmalarının karşılığında her mevsim için altı batman pamuk tohumu elde etmekteydiler. Onların çalışma şartları, Mısır'daki fellahlar ve Amerika'da yaşayan zencilerin şartlarıyla benzerlik göstermiştir. Pamuk işçilerini getiren aracı kişi “elcibaşı” olarak isimlendirilmekte idi. Çalışmaya giden işçilerin arasında elinde kırbaç, başında tuttuğu şemsiye ve göbeğine kadar sarkan saat kordonuyla elcibaşı her zaman fark edilirdi²⁹. Bu şahıslar toprak sahiplerine çeşitli yörelerden işçi temin eder, bundan dolayı da üründen belirli bir oranda komisyon alır; işçinin yevmiyesinden de iş olanağı sağlamanın verdiği hakla kesinti yapardı. Aracı konumunda olan elciler, hem işveren hem de işçiden aldıkları komisyon sayesinde hızla zenginleşmişlerdir. İşçilerin yaşam koşullarından istifade eden tefeciler de vardı. Bunlar amelelere verdikleri parayı, onların haftalıklarından kestirmek suretiyle tekrar almaktaydılar³⁰.

Adana vilayetindeki aşiretlerin birçoğu, hayvancılıkla iştigal ederken bir bölümü ise çiftlik sahiplerinin tarımsal faaliyetlerine katkı sunmaktaydılar. Rençber olarak Adana sancağında bulunan bu kişilerin, yerleşik hayata geçmemiş olmaları dolayısıyla pek hoş karşılanmadıkları görülmektedir. Aşiret üyeleri, İçel ve Alaiye'den rençberlik etmek için geldikleri Adana sancağında yerli halkın zirai alanlarına zarar vermekte, hayvanlarını bir yolunu bularak ele geçirmekteydiler³¹. 1890'larda konargöçerler, tarım sahalarında bir buçuk-üç buçuk mecdiye gibi rakamlara çalışmakta idiler. Tezgahlarda çalışanlar ise genellikle çocuklar ve kadınlardı. Dolayısıyla beceri, Adana'da en önemli sorunlardan biri idi³². Yine de XIX. yüzyıl boyunca işçi ücretlerinden yakınan ve devletin duruma müdahale etmesini isteyen bir çiftçi kesiminin varlığından bahsetmek gerekmektedir³³.

İbrahim Paşa zamanında işçilerin çalışma şartlarında önemli düzenlemelere gidilmişti. Paşa'nın bölgeye hakim olmasından önce haftalık olarak çalıştıkları çiftliklerde çarşamba günü başladıkları işlerini pazartesi akşamı nihayetlendirmekteydiler. Çiftliklerdeki işçiler pazartesi ak-

26 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

27 Mağmumi, s.200.

28 Dinçer, s.275.

29 Şanda, s.19.

30 Şanda, s.69.

31

32 M. Bülent Varlık, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana, Adana Sanayi odası Yayınları, 2008, s.60.

33 Güran, s.76.

şam iş bırakmakta ve salı günkü Amele Pazarı için Adana şehir merkezine gelmekteydiler. Bu çalışma sisteminde işlerini geç saatlerde bitirdikleri için şehir merkezine aileleri ile gelirken soygun ve tecavüz olayları ile karşılaşmaları ya da pazara yetişebilme sorunu işçiler açısından büyük problemler doğurmaktaydı. Salı pazarına yetişemeyen işçilerinin sorunlarına çözüm getirmek isteyen İbrahim Paşa, çiftliklerde çalışma mesaisini pazartesi günü yarım günle sınırlandırmıştı³⁴. Uygulanan yeni sistemle sorunun önüne geçilmiştir. Yeni sistemde işçilerin haftalık ücret kaybı da olmayacak, ücretlerini tam olarak alacaklardı. Mesai saatleri gün doğarken başlamakta, gün batımında nihayetlenmekte idi. Ayrıca işçiler için yarım saat kahvaltı, bir saat kuşluk (sabah yemeği), bir saat istirahat ve öğle yemeği tatili, ikindiden sonra tekrar on beş dakikalık dinlenme süresi verilmesi sağlanmış, ameleleri hırsızlık olaylarından korumak için yevmiyelerin şehirde dağıtılması zorunlu hale getirilmiştir³⁵.

İşçilerin gelişini takip eden zaman diliminde amele pazarı olan salı günleri şehrin sokakları, pazarları ve çarşıları “mahşer-i insan” görüntüsü arz etmektedir. Özellikle yaz aylarına denk gelen salı günlerinde şehrin nüfusu 15-20 bin kişi kadar artmaktaydı. İşçiler, bir hafta işledikleri toprakları sürekli olarak işlememekte ve mutlaka hafta başında şehre inerek salı günü pazarda, amele ücretlerini ve haftalığın miktarını öğrenmek istemektedirler. Amele pazarında pazarlıklar kesin değildi. Kesin ücret uygulaması ne işçilerin ne de çiftçinin işine gelmekteydi. Çiftçilerden biri üzerinden pazarlık yapılmakta idi. Diğer çiftçiler, bahsi geçen çiftçi ne verirse kendisinin de aynı ücreti ödemeyi kabul edeceğini ifade etmekte, amele de buna itiraz etmemekteydi. Amele pazarı oldukça çekişmeli pazarlıklara sahne olmakta; pazarlıksız yapılan anlaşma taraflardan birinin kandırılması sonucunu doğurmaktaydı. Kandırıldığını düşündüklerinde hem işçi tarafı hem de çiftçiler kendileri için sığınma evi olarak gördükleri Amele Komisyonuna koşmakta ve sorunlarının çözümünü istemektedirler. İşçilerin gelişinden itibaren bu tür olayların yüzlercesine rastlandığından mahkemeye gitmeden sorunun sulh yoluyla çözümü için sırf bu işe özel Amele Komisyonu kurulmaktaydı. Böylece haftalarca mahkemede sürünecek meseleler, birkaç saat içerisinde çözülmekte ve taraflar genellikle verilen kararlardan memnun olarak işlerinin başına dönmekteydiler. Ameleler her sene, işgücüne duyulan ihtiyacın arttığı dönemlerde, Amele Pazarı'nın olduğu salı günleri aralarında ittifak yaparak büyük yeminler eder ve kendileri açısından uygun bir ücrette anlaşmadan çiftliklere gitmezlerdi. Sorun bazen fazla uzar, böyle durumlar ortaya çıktığında araya Amele Komisyonu ve şehirdeki yerel yöneticiler girer, elci denilen işçibaşlıları tehdit ederek, oluşan ittifakları dağıtırlardı³⁶.

Dönemin şahitlerinden Şerafettin Mağmumi Adana'ya çalışmak amacıyla gelen amelelerle ilgili değerlendirmelerde de bulunmuştur. Adana tarımında iş bulmak için gelen bu amelelerin çalışma şartlarının ağırlığı, onun ifadelerinde net olarak görülmektedir. Uzun mesafeler kat ederek çalışmaya gelen işçilerin çalışma ve yaşam şartları ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

...her yıl mevsim-i ziraatte buraya Kayseri, Niğde, Harput, Diyarbakır ve Sivas ahâlisinden yüz bin kadar gurebâ amele toplanmaktadır. Bunların yevmiyeleri ilk önce otuz kırk paradan başlayarak hararet artıp iş güçleştikçe üç dört kuruşa yükselir. Amele, çiftlikâta bir hafta çalışıp pazartesi günü üç beş saatlik yol yürüyerek Adana'ya gelir ve geceyi açıkta geçirerek salı günü kurulan “ırgat pazarında” isbât-ı vücut ederler. Yevm-i mezkûrda hilâf olmasın Adana'ya kırk-el

34 Karsandık, s. 32.

35 Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul, Tan Gazetesi Matbaası, 1961, s.16.

36 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak Mart 1909]

li bin amele toplandığından sokaklar meydanlar insan deryâsı kesilir. Adet'a geçilemez. İşte bu pazarda gündelik piyasası kaça çıkarsa ona göre ashâb-ı çiftlikât yeniden amele tutup götürülür. Çiftlik sahibi amelelerine günde iki öğün yemek vermeye mecburdur. Fakat çoğu bu hususta pek gaddarane hareketle simsiyah ve küflenmiş somunlar, müteaffin yağla pişmiş taş gibi sert pilav yediriyor. Bunu haber alınca cânib-i vilayetten memurlar izâmıyla numûneler getirttim ve muzırrı sıhhat olan bu hale meydan verilmemek için mahalli ayân ve hanedândan mürekkep bir komisyon teşkiline muvaffak oldum. Adana'da bu amele meselesi cidden şâyan-ı ıslâhtır. Çoğu memâlik-i bâriden kalkıp haftalarca yol yürüyerek Çukurova gibi bir hâr ve râtib bir iklim geliyor. Otuz kırk para mukabilinde o yakıcı güneşin altında çalışıp geceleri açıkta geçiriyor ve böyle mazarr-ı sıhhat etmeden çoğu telef olup gidiyor³⁷.

İkinci Meşrutiyet'in başlarında Amele Komisyonu sadece çiftçilerden müteşekkildi. İtidal gazetesinde; Amele Komisyonunun sadece çiftçilerden oluşmasının mahsurlarından bahisle, komisyonun birkaç amele başının da eklenmesiyle işlerliğinin daha da artacağı görüşü ileri sürülmekteydi³⁸. Belki de İtidal gazetesinin yazdıklarının etkisiyle daha sonraki dönemde komisyon; işçiden üç, çiftçiden üç ve hükümet mensuplarından iki kişinin (Jandarma zabiti ve komiseri) görev yaptığı bir yapıya dönüşmüştür. Komisyon, işin önemine ve amelelik yapılan mekanın uzaklığına veya yakınlığına göre ücret belirleme hakkına sahipti. Alacak verecek sorunu ortaya çıkarsa bu komisyonca karara bağlanmaktaydı. Kararın değiştirilmesi mümkün değildi³⁹. Adana'da kurulan Ziraat Kulübü, amele haftalığının düzenlenmesini müzakere etmiş, haftalığın "on iki gün yani Çarşamba sabahından ikinci pazartesi sabahına kadar itibarı münasip görülerek zürrâ ve ameleye kabul ettirmek üzere teşebbüsât-ı lâzımede" bulunmuştu. Beş buçuk günlük bir sürenin bir hafta olarak değerlendirilmesi hem ameleler ve çiftçi için bazı sorunlara neden olmaktaydı. Amelelerle ilgili ortaya çıkan sorunların giderilmesi için girişilen bu çaba Adana basınında olumlu karşılanmıştı⁴⁰. Adana'da amelelerle ilgili uygulamalar İkinci Dünya Savaşı öncesine kadar devam etmiştir⁴¹. İbrahim Paşa'nın yaptığı düzenlemeden gayet memnun olan pamuk işçileri, akşam işleri bittiğinde İbrahim Paşa'ya sonraki dönemlerde de dua etmişlerdir⁴².

KontROLSÜZ İŞÇİ AKINININ ŞEHİRDE OLUMSUZLUKLARA NEDEN OLDUĞU DURUMLAR DA ORTAYA ÇIKMAYDI. Mevsimlik işçilerin göçünden kaynaklanan bazı salgın hastalıklar, bu olumsuzluklardan sadece biriydi. 1906 yılında mevsimlik tarım işçileriyle Adana'da yayılan frengi hastalığı uzun süre devam etmiştir⁴³. 1909 baharıyla birlikte amelelerin sorunlarından biri daha Adana gazetelerine yansımıştı. "Amele Pazarında Kumarhaneler, Falcılar ve Yankesiciler" başlıklı bir yazı aslında amelelerin başka bir sorununu çok güzel özetlemekteydi. Şehre çeşitli vilayetlerden gelen ameleler çiftliklerde çok büyük zahmetlerle kazandıkları paralarını yine şehirde bırakarak evlerine dönüyorlardı. İçlerinde perişan duruma düşenler az değildi. Gündüz, Çukurova'nın sıcağı altında

-
- 37 Şerafettin Mağmumi, *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, haz. Nazım Hikmet Polat, Ankara, Cedit Neşriyat, 2010, s.185-186.
- 38 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak Mart 1909]
- 39 Arıkoğlu, s.16.
- 40 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]
- 41 Arıkoğlu, s.16.
- 42 "Akşama hörmet, amin, sabaha niyet, kolumuza kuvvet, kesemize bereket, ağamıza devlet, İbrahim Paşa'ya rahmet, bir dahi rahmet, bir dahi rahmet, kör şeytana lanet, peygambere salavat, Amin." Arıkoğlu, s.15.
- 43 Ulutaş, s.183.

çalışan ve akşam kazandığını kumara yatıran, hafta başında beş parasız kalan ve elcibaşından para dilenen çok fazla sayıda amele mevcuttu. İtidal gazetesi, çiftlik sahiplerinden zor şartlar altında kazanılan bu paraların heba edilmesinin önüne geçmesini, insanlık namına amelelerin kumar oynamalarını yasaklamalarını istemekteydi. Bu talepten anlaşıldığına göre çiftliklerin olduğu yerlerde de ameleler kumar oynamaktaydı. Hafta başında Amele Pazarına gelen amelenin bir kısmı gece ve ertesi gün amele pazarı civarındaki kahvehanelerde kumar oynamakta, ellerindeki üç beş kuruşu da kaptırmaktaydılar. Bir kısmı ise pazar yerinde bulunan falcılara fal baktırırken yankesicilerin kurbanı oluyorlardı. Birinci kısımda çiftçilerden beklenen çaba, şehir merkezinde yaşananlar için polis teşkilatından beklenmekteydi. Gazete polis teşkilatının dikkatini çekme amacı gütmüş, gariban amelenin bu tür tehlikelerden korunmasının hem insanlık için hem de ailelerin huzuru için yapılması gerektiği inancını dile getirmişti⁴⁴.

Birinci Meşrutiyet Döneminde işgücü arzının bolluğu veya kıtlığına göre işçi ücretleri değişiklik göstermiştir. İşgücü arzının yetersizliği dolayısıyla tarım işçisinin haftalık ücretinin bir liraya yükseldiği yıllar görülmüştü⁴⁵. 1911-1912 senesine gelindiğinde şehirde sürekli olarak çalışan işçi sayısı 1.500 kadardı.⁴⁶ Adana sancağında pamuk toplama işiyle meşgul olan çalışanların ücretleri aynı ve nakdi olmak üzere iki şekilde ödenmiştir. Çalışanların topladığı her 1.282 kg Amerikan Pamuğu için 15 para kazanç sağladıkları görülmüştür. Yerli pamuğun toplanmasında ise işçinin topladığı pamuğun % 10'u çalışana, çalışmasının karşılığı olarak verilmiştir. Dolayısıyla Amerikan pamuğu toplayan çalışanların işverene maliyeti, yerli pamuğu toplayan işçiye göre daha düşüktü⁴⁷.

Köylülerin çalışma şekli ise farklılık arz etmekteydi. Köylüler, tarlalarda uzun saatler (11-12 saat) çalışmakta, farklı bir iş yapmaya zaman bulamamaktaydı. Pamuk üretiminde ortaya çıkan ihtiyaç dolayısıyla kadınların da tarlada çalıştırılması, köyde yaşayanların ekonomik hayatında önemli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Daha önce farklı alanlarda çalışan erkekler gibi, kadınlar da diğer işlerde çalışma imkânından mahrum kalmışlar; giyecek eşya dokuyan kadınların artık buna fırsat bulamaması gibi. Diğer ihtiyaçlarına yönelik çalışma imkânı bulamayan köylü, birçok gereksinimini çarşı ve pazarlara yönelerek sağlamaya çalışmıştır. İşçiler gündeliklerini ayakkabı, elbise vs. birçok ürünü almak için harcamak durumunda kalmışlar, böylece yabancı malların köylere kadar yayılmasının önü açılmıştır. Köylüler günlük olarak beş on kuruşa çalışmakta, bilhassa ameleler kazandıklarının bir kısmını şeker ve petrol gibi ürünleri almaya sarf etmekteydiler⁴⁸.

5. Adana'da Sanayi ve Demiryolu İşçileri

Adana'da Bağdat demiryolu çalışanları da bulunmaktaydı. Ancak, önceleri demiryolu çalışanlarının durumu pek iyi değildi. Çalışma sistemi; çalıştıkları her saat için ücret ödenmesi, dinlenme saatlerinin yevmiyeye dahil edilmemesi şeklindeydi. Anadolu demiryollarında çalışan Türk işçiler için Alman demiryolu şube müdürü von Kölmann: "Türk işçisi bir lokma ekmek, iki çürük zeytin ile geçinebilir." demektedir⁴⁹. İşçilerin örgütlenme eksikliği, şirketlerin işini daha da kolay-

44 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

45 Uçar v.d., *İtidal Gazetesi*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

46 Varlık v.d, s.76.

47 *Yurt Ansiklopedisi*, c. 1, s.36.

48 Şanda, s.69-70.

49 Şanda, s.20.

laştırmıştır. 1900'lü yılların başları, demiryolu şirketlerinin işçileri acımasızca sömürdükleri ve çok düşük fiyatlarla çalıştırdıkları dönem olarak bilinmektedir⁵⁰.

1908 senesinde Doktor Arhankelos Gavrieli, demiryolu çalışanlarını örgütleyerek sendikal çalışmaların içerisine dâhil etmek istemiş, bu yüzden Bağdat demiryollarındaki doktorluk görevinden uzaklaştırılmıştır. Gavrieli, işçilere yapılan haksızlıkların çok fazla olmasından dolayı çalışanların demiryolu idaresine karşı kin dolu olduğunu yazmıştır⁵¹. Aynı yıl Rumeli'de grev olduğuna dair haberler Adana'ya ulaşmıştı. Demiryollarında ilk grevler, Selanik hattında başlamış; işçi ve memurlar, idareden yevmiye ve maaşlarının yükseltilmesini talep etmişlerdi⁵². Grevin etkisiyle Anadolu-Bağdat demiryolu işçileri de greve yönelmişler ancak, tehdit edilerek grevi sonlandırmaları sağlanmıştı. Böylece Anadolu-Bağdat demiryolları çalışanlarının başlattığı grev; vaatler, dilekçeler ve ricalarla etkinliğini kaybetmiştir⁵³.

1907 senesinde sanayi sektöründe çalışan vasıfsız bir işçi 6 günlük çalışmasının semeresi olarak 1-2-4 kuruş alıyor ve yemek parası ödemiordu. Fabrikaların genellikle çalışanları kadın ve çocuklardan müteşekkildi. 1908 senesinde Adana'da faaliyette bulunan bir fabrikada vasıfsız amele 5 kuruş, usta konumunda olanlar ise 15 kuruş günlük yevmiye almaktaydılar.⁵⁴

Adana'da İkinci Meşrutiyet'in başlarında asayişsizlikten işçiler de etkilenmişlerdir. Simyonoğulları fabrikasına çalışmaya giden çocuklar, yolda önlerine çıkan hırsızlar tarafından zorla üzerindeki elbiselerine kadar soyulmaktaydılar. Bunun üzerine fabrika direktörüne müracaat ederek güneş doğmadan fabrikaya gelmeyeceklerini belirtmişlerdi. Direktör, durumu valiliğe bildirmiş, sorunun çözülmemesi halinde fabrikayı kapatmak zorunda kalacağını ifade etmiştir. İtidal gazetesinin haberine göre 4 günde 17 işçi soygun dolayısıyla mağdur olmuştu⁵⁵.

Bölgeye mevsimlik işçi olarak gelen ameleler, Adana Olaylarına da karışmışlardı. Müslümanların öldürüldüğünü görerek çarşı-pazara hücum etmişler ve çarşığı mahvetmişlerdi⁵⁶. Şehre yakın köylerde olan ameleler ise, olaylar başlayınca işlerini bırakarak şehre yönelmişlerdi. Asker, köprüden geçmek isteyenleri engellemiş, hatta birkaç tanesini vurmaya zorunda kalmıştı. Şehre girmiş olsalar çatışmalar daha şiddetli cereyan edecekti. Yukarıda bahsedildiği gibi Müslümanlara saldıran donanımlı Ermenilere karşı odun ve bıçak gibi aletlerle karşılık veren ameleler, olaylar sırasında en çok kayıp veren guruplardan biri olmuşlardır. Bu durum iki taraf arasındaki silahlı savaşın boyutlarını ortaya koymasından dikkat çekicidir⁵⁷.

1909 yılındaki Adana Olayları sonrasında işsizliğin çözümü için Bağdat demiryolu hattının yapımına tekrar başlanması, Adana valisi Cemal Paşa tarafından elzem görülmekteydi. Aynı şekilde dışarıdan gelen amelelerin kontrol altında tutulmasına çalışılmaktaydı. Bunlara kefil olunma-

50 Varlık, s.73.

51 Şanda, s.25.

52 Şanda, s.27.

53 Şanda, s.35.

54 Varlık, v.d., s.76.

55 Uçar v.d., İtidal Gazetesi, S.16, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

56 Uçar v.d., İtidal Gazetesi, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

57 Uçar v.d., İtidal Gazetesi, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

sı teklifi ise büyük yükler getireceğinden Adana valisi tarafından uygun görülmemiştir⁵⁸. Birinci Dünya Savaşı öncesinde vilayet genelinde pamuğa dayalı bir sanayi oluşturulmuş; pamuk sanayinin çirçir, iplik ve dokuma bölümlerinde 5.000 civarında işçi çalıştırılmıştır⁵⁹. Ticaret ve Nafia Nezaretinin yaptırdığı istatistiklere göre 1913 yılında, çocukların çalışma koşulları çok sağlıksızdı. Üstelik gündelik olarak iki kuruş verilmekteydi. Çocukların çok düşük fiyatlarla çalıştırılması, Batılıların çalıştırdığı Reji tütün işletmelerinde başlamıştır denilebilir⁶⁰.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Anadolu'da meydana gelen işgücü kıtlığı Adana'da da hissedilmişti. Yaşı küçük olan gençlerin savaşa katılmasıyla tarım faaliyetleri çocuk, yaşlı ve kadınlar eliyle devam ettirilir hale gelmişti⁶¹. Savaş sırasında işçilere duyulan ihtiyaç nedeniyle işçi ücretleri eskiye oranla 7-10 kat kadar artış göstermişti. Ücretler ne kadar yükselmiş olsa da, fiyat artışlarının seviyesine ulaşamadığından işçilerin az veya çok, alım gücünde kayıplar ortaya çıkmıştı⁶².

Sonuç

Adana'da tarım sahalarının bolluğuna karşılık iklim şartları dolayısıyla nüfus oranının az olması mevsimlik işçi göçünü tetiklemiştir. Bölgeye gelen işçilerin hayat şartlarını iyileştirici düzenlemeleri Mısırlı İbrahim Paşa gerçekleştirmiş, ancak sorunları tam anlamıyla çözememiştir. 1860'lı yıllarda Adana pamuk üretiminin dünyaya entegre olması yönündeki çalışmalar bölgeye birçok yerden mevsimlik işçi göçünün yaşanmasına neden olmuştur. Gelen işçilerin yaşam koşulları ve çalışma şartları oldukça ağırdı. Her yıl şubat-nisan döneminde Adana'ya gelen amelelerle çiftçiler arasında ortaya çıkan sorunlarının çözümü için Amele Komisyonu kurulmuş, bu komisyon oldukça etkin bir faaliyet yürütmüştür. Diğer taraftan sanayi işçileri de Adana endüstrisinde faaliyet göstermekteydiler. Onların da zaman zaman grevlere karıştıkları görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı ameleler için de olumsuz sonuçlar doğurmuş, ücretleri fiyat artışlarının altında kalmıştı.

Kaynakça

BEO, 3661/274536, 17 Teşrin-i Evvel [1] 325 [6 Kasım 1909]

İtidal *Gazetesi*, S.7, 24 Kânûn-ı Evvel 1324 [6 Ocak 1909]

İtidal *Gazetesi*, S.16, 19 Kanun-ı Sani 1324 [1 Şubat 1909]

İtidal *Gazetesi*, S.27, 11 Mart 1325 [24 Mart 1909]

İtidal *Gazetesi*, S.28, 14 Mart 1325 [27 Mart 1909]

İtida *Gazetesi*, S.33, 7 Nisan 1325 [20 Nisan 1909]

58 BEO, 3661/274536, 17 Teşrin-i Evvel [1] 325 [6 Kasım 1909]

59 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, TTK Yayınları, 1994, s.172.

60Şanda, s.40.

61 Eroğlu, v.d., s.28.

62Eldem, s.54-55.

İtidal Gazetesi, S.35, 15 Nisan 1325 [28 Nisan 1909]

İtidal Gazetesi, S.36, 18 Nisan 1325 [1 Mayıs 1909]

İtidal Gazetesi, S.51, 9 Haziran 1325 [22 Haziran 1909]

“Adana”, *Yurt Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul, Anadolu Yayıncılık, 1981, s.7-181.

Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul, Tan Gazetesi Matbaası, 1961.

Dinçer, Sinan, “1909 Adana Olaylarının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, *Ermeni ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015, s.265-281.

Eldem, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, TTK Yayınları, 1994.

Güran, Tefik, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.

İnan, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Alman Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Karsandık, Özlem, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

Mağmumi, Şerafettin, *Anadolu ve Suriye'de Seyahat Hatıraları*, haz. Nazım Hikmet Polat, Ankara, Cedit Neşriyat, 2010.

Öztürk, Özgür, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, 2010.

Samur, Selahattin, *İbrahim Paşa Yönetimi Altında Suriye*, Kayseri, 1995.

Şanda, Hüseyin Avni, *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri*, İstanbul, Gözlem Yayınları, t.y..

Uçar, Ahmet, Kemal Erkan, Selman Soydemir, *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908-31 Temmuz 1909)*, C. 1-2, Ankara, TTK Yayınları, 2014.

Ulutaş, Songül, *19. Yüzyılda Tarsus'ta Ekonomik ve Sosyal Yaşam (1856-1914)*, Tarsus, Tarsus Sanayi Odası Yayınları, 2015.

Varlık, M. Bülent, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana, Adana Sanayi Odası Yayınları, 2008.

Varlık, Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, 1. baskı, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, 1976.

Ekler

Resim 1: Çukurova'da Pamuk Nakliyatı

(Kaynak: W.J. Childs, Across Asia Minor on Foot, Edinburgh / Londra, 1917) <http://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-adana.html>

Dr. Öğr. Üyesi

Olcay TURAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8093-914>

Kırklareli Üniversitesi Tarih Bölümü,
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı
olcayayse@yahoo.com

Eser Geçmişi / Article Past: 1 Ağu 2018 / 23 Ağu 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.450225>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınlarının Gerçek Etkileri

The Real Effects Of The Athenese Epidemic According to the Narratives of Thukydides

Öz

Salgın hastalıklar tarihin her döneminde insanoğlunun karşılaştığı en önemli problemlerden biri olmuştur. Özellikle salgına yol açan patojenler konusunda az bilgiye sahip olduğu dönemlerde hastalıklar çok sayıda kişinin yaşamına mal olmuş ve sonuçta toplumların siyasi, askeri ve sosyal yaşantısında derin tahribatlara yol açmıştır. Peloponnesos Savaşı esnasında Atina'da ortaya çıkan salgının da benzer şekilde yerleşimin siyasi, askeri ve sosyal durumunu derinden etkilediği iddia edilmiştir. Bu durumun temel sebebi ise salgın hakkında temel kaynak olan Thukydides'in aktarımlarıdır. Zira pek çok araştırmacı herhangi bir eleştiriye tabi tutmadan Thukydides'in aktarımlarını doğru kabul etmiştir. Bununla beraber var olan bilgiler dikkatlice analiz edildiğinde salgının iddiaların aksine geniş ölçekli olmadığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Salgın, tifo, tifüs, veba, çiçek, Thukydides, Peloponnesos Savaşı, Atina, Sparta, Perikles.

ATIF: TURAN Olcay, "Thukydides'in Aktarımına Göre Atina Salgınlarının Gerçek Etkileri" **Tarih ve Gelecek**, 4/2 (2018), s. (89-108)

CITE: TURAN Olcay, "The Real Effects Of The Athenese Epidemic According to the Narratives of Thukydides" **History and Future**, 4/2 (2018), pp. (89-108)

ABSTRACT

The epidemics constitute one of the most significant problems that human being came across in every period of history. Especially, in the periods when they had less knowledge about the pathogens which led the epidemic the ailments consted the lives of large number of people and consequently led to profound harms in the political, militaric and social lives of societies. Similarly it was alleged that the epidemic which appeared in Athens during the Peloponnesian War affected the political, militaric and social circumstances of the settlement. The main reason of this allegation in the narratives of Thucydides which are the basic resources of the epidemic. Likewise, numerous researchers took the narratives of Thucydides as truth uncritically. Howeveri if the available are analyzed carefully, contrary to the allegations, it can be seen that the epidemic had no broad scale.

Key Words: Epidemic, typhoid, typhus, plague, smallpox, Thucydides, Peloponnesian War, Athens, Sparta, Pericles.

Giriş

Tarih boyunca insanoğlunun karşılaştığı problemlerin arasında salgın hastalıklar ilk sıralarda yer almaktadır. Özellikle hastalıkların nedenleri konusunda görece olarak az bilgi sahibi olduğu dönemlerde salgını önleyici tedbirlerin alınmamış olması hastalıkların yayılış hızını, kurbanların sayısını ve toplum üzerindeki etkilerini doğal olarak etkilemiştir¹. Bulaşıcı hastalıklar coğrafya, iklim, sosyo-ekonomik şartlar, toplumun kültür düzeyi ve nihayetinde temizlik alışkanlıklarıyla yakından ilintilidir. Salgın hastalıklar her devirde uygun şartlar ortaya çıktığında hızla yayılmışlar, pek çok yaşama mal olmalarına ek olarak toplumun demografik, sosyo-ekonomik ve siyasi yaşamında derin tahribatlara sebep olmuşlardır². Belirtilen durumlara benzer şekilde pek çok araştırmacı Peloponnesos Savaşı esnasında Atina'da ortaya çıkan salgının siyasi, askeri, sosyo-ekonomik ve demografik açıdan Atina'ya zarar verdiğini ve sonuçta savaşın gidişatını etkilediğini iddia etmişlerdir³. Atina'da ortaya çıkan salgınla ilgili en önemli kaynak aynı zamanda

-
- 1 I. Şuppiluliuma'nın Telipinu Fermanı'na aykırı hareket etmesi üzerine, II. Muşili Hitit ülkesinde veba salgınının ortaya çıktığını iddia etmiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. Trevor Bryce, **The Kingdom of the Hittites**, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 205-207. Helen dünyasında salgın hastalıklar konusundaki en erken bilgiler İliada'da yer almaktadır. Burada dönem insanının salgın hastalıkların nedenleri konusunda herhangi bir bilgiye sahip olmadığı açıkça görülmektedir. Zira salgının nedeni olarak yazar, Apollon'un öfkesini göstermiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. Homeros, İlyada, çev., Azra Erhat ve A. Kadir, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, I-XII.
  - 2 M.S. 1330'larda Doğu Asya ya da Orta Asya'da ortaya çıkan Kara Veba sebebiyle kısa sürede Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika'da 75 ila 200 milyon arasında kişinin yaşamını yitirmesine sebep olmuştur. Yine benzer şekilde Coğrafi Keşifler esnasında M.S. 1520 tarihinde İspanyollar bilmeden Yeni Dünya'ya çiçek hastalığını getirmişler ve sonuçta yerli nüfusun %95'i hayatını kaybetmiştir. Yuval Noah Harari, **Homo Deus**, çev., Poyzan Nur Taneli, Kolektif Kitap, İstanbul, 2016, s. 19-20.
  - 3 Thomas R. Martin, **Eski Yunan**, çev., Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, 2012, s. 259-263. Arif Müfit Mansel, **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s. 321. James Longrigg, "Death and epidemic disease in classical Athens", **Death and Disease in the**

hastalığa da yakalanmış olan Thukydidés'dir. Bununla beraber Thukydidés'in salgın konusunda vermiş olduğu bilgileri destekleyecek yeterli kaynak bulunmamaktadır. Her ne kadar Plutarkhos ve Diodoros eserlerinde Atina'da yaşanan salgına bir nebze değinmişlerse de muhtemelen onlar da Thukydidés'in çalışmasını temel kaynak olarak kullanmışlardır⁴. Thukydidés, Atina'da yaşanan salgına neden olan patojen hakkında önemli bilgiler vermiştir. Söz konusu verilerden hareketle pek çok araştırmacı salgına sebep olan hastalığı tanımlamak için önemli çalışmalar yapmış olmalarına karşın, hastalığın etkileri çok fazla analiz edilmemiş ya da var olan bilgiler eleştirel bir analize tabi tutulmadan doğru olarak kabul edilmiştir. Nihayetinde tarih tek bir anlatı değildir; tam tersine binlerce çeşitli anlatıdan meydana gelir. Neyi anlatmayı seçersek, bir diğerini susturmayı tercih etmiş oluruz. Bu bağlamda araştırmacılar ifade edildiği üzere Thukydidés'e büyük bir güven duyarak salgının etkilerini doğru kabul etmişlerdir. Bu çalışmada ise olayların gerçekten aktarıldığı şekilde mi yaşandığı yoksa salgının etkilerinin fazlaca mı abartıldığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Tarihteki en önemli salgınlardan biri M.Ö. 431-404 yılları arasında Atina ve Sparta ile bu iki siyasi yapıya bağlı müttefikler arasında vukuu bulan Peloponnesos Savaşı'nda yaşanmıştır. Bilindiği üzere savaş öncesinde Hellas'ın en önemli polisleri olan Atina ve Sparta, Kserkses'in Hellas seferi esnasında Perslere karşı işbirliği yapmışlarsa da iki devlet arasındaki ilişkiler M.Ö. V. yüzyıl ortalarından itibaren bozulmaya başlamıştır. M.Ö. 446-445 tarihleri arasında imzalanan ve 30 yıl sürmesi planlanan barış, M.Ö. 430'larda ortaya çıkan olaylarla bağlantılı olarak uzun ömürlü olmamıştır⁵. Peloponnesos Savaşı öncesinde yaşanan hadiselerle ilişkili olarak Hellas iki rakip hizbe ayrılmıştı. Pek çok çatışmada olduğu gibi söz konusu mücadelenin de başlama nedeni oldukça karmaşıktır. Peloponnesos Savaşı ile ilgili en önemli kaynaklardan biri olan Thukydidés, savaşın başlıca nedeninin Atina ile Sparta arasında M.Ö. 430'larda birbirlerinin müttefikleri ile ilişkiye girme yetkilerinin olup olmadığı konusundaki anlaşmazlığa dayandığını iddia etmiştir⁶. Gerçekte ise savaş emperyalist tutkular ve rakiplerin birbirlerinin sahip olduğu güçten çekinmesi sebebiyle başlamıştır.

Peloponnesos Savaşı bir bakıma balina ile filin mücadelesine benzemektedir. Zira savaşın karşı cephelerinde yer alan güçler farklı alanlarda üstünlüklere sahiplerdi. Sparta ve müttefikleri ki Korinthos'u bunun dışında bırakmak gerekir karada güçlüyken özellikle Atina, Helen dünyasının en önemli deniz gücüydü. Tarafların farklı sahalarda baskın güç olmaları savaşın genel stratejisini etkilemiş, bu durum konumuzu teşkil eden salgının Hellas'ın geneli ile kıyaslandığında Atina'da

---

Ancient City, ed., Valerie M. Hope and Eireann Marshall, Routledge, London and New York, 2000, s. 56.

4 James Longrigg, **a.g.m.**, s. 63.

5 Thukydidés, **Peloponnesos Savaşları**, çev., Furkan Akderin, Belge Yayınları, İstanbul, 2010, I. 115; Plutarkhos, **Bioi Paralello: Perikles**, çev. B. Perrin, Loeb Classical Library, London, 1948, 21-23; Pausanias, **Hellados Periegesos**, çev. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library, London, 1954, V. 23. 4. Ayrıca bkz. Geoffrey Hawthorn, **Thucydides on Politics: Back to the Present**, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, s. 37-38.

6 Atina, Sparta'nın en önemli müttefikleri olan Korinthos'un eski kolonisi Korkyra'ya yardım etmiş, ayrıca yine Sparta'nın müttefikleri olan Megara'ya karşı ekonomik yaptırımlar uygulamıştır. Bu gelişmeler yaşanırken eskiden Atina'nın yanında yer alan Potidaia, Korinthos'tan yardım talep etmiş ve Korinthos'un yardıma gelmesi ile savaş M.Ö. 431 tarihinde başlamıştır. Thukydidés, I. 49-50; 67-71; 73-75. Ayrıca bkz. Donald Kagan, **The Peloponnesian War**, Penguin, New York, 2004, s. 45. Terry Buckley, **Aspects of Greek History**, Routledge, London and New York, 1996, s. 319-22.

Thukydides'in aktarımına göre görece olarak daha şiddetli yaşanmasına sebep olmuştur. Zira savaş başladığında Atina'daki siyasi yaşamı domine eden Perikles, mücadele esnasında uygulanmaya çalışılan stratejinin temellerini atmıştır. M.Ö. V. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Atina'nın sahip olduğu deniz gücü ve kent çevresinde yer alan tahkimatlar dönemin kuşatma makinelerinin aşamayacağı düzeydeydi⁷. Dolayısıyla Atinalılar, deniz ticaret rotalarına egemen olmalarından ötürü her hangi bir sıkıntıyla karşılaşmadan ihtiyaç duydukları malları ithal edebilirlerdi⁸. Savunmada bu tarz imkânlarla sahip olan Atina, sahip olduğu deniz gücü vasıtası ile Sparta ve müttefiklerine istedikleri yer ve zamanda saldırma olanağına da sahipti. Perikles, bahsi geçen avantajlardan yararlanmak suretiyle iki yönlü bir stratejiyi benimsetmeye çalışmıştır. Buna göre Atina, doğrudan saldırıya uğrasa bile özellikle Sparta ile karada karşılaşmaktan kaçınmalı ve Peloponnesos Birliği'nin topraklarına denizden saldırmalıydı. Perikles, Atina'nın üstün bir deniz gücüne ve maliyeye sahip olması sebebiyle uzun bir yıpratma savaşında galip geleceğine inanmaktaydı. Buna karşın Peloponnesos Birliği'nin lideri olan Sparta ise bir tarım ülkesiydi ve Atina'yla kıyaslandığında görece olarak ilkel bir ekonomiye sahip olmasından ötürü uzun bir savaşı sürdürmeye yetecek mali kaynaklara sahip değildi. Sparta hoplitlerden oluşan 40.000 kişilik bir kara gücüne sahip olmasından ötürü Atina ile karada karşılaşmayı ve onu esaslı bir yenilgiye uğratarak müttefiklerinden ayırmayı arzu etmekteydi. Perikles, düşmanın stratejisinin farkında olduğu için kent merkezi dışında yaşayan birçok Atinalının, Sparta'nın düzenlediği yıllık Attika istilasından korunmaları için Atina'ya göç etmelerini sağlamıştır. Öngörülemez bir şekilde M.Ö. 430 tarihinde ortaya çıkan salgının Atinalılara nüfuslarını sarsarak maddi, en önemli liderleri Perikles'i öldürerek siyasi, kendilerine olan güvenlerini yerle bir ederek toplumsal ve dini normları aşındırarak psikolojik zararlar verdiği iddia edilmiştir⁹. Bununla beraber salgın esnasında ve sonrasında yaşanan olaylar dikkatli bir şekilde analiz edildiğinde hastalığın etkilerinin abartıldığı kanısındayız.

Thukydides'in Aktarımına Göre Salgın

Thukydides, M.Ö. 430 tarihinde Atina'da ortaya çıkan salgın ve hastalığa neden olan patojen hakkında ayrıntılı tasvirlerde bulunmuştur. Thukydides salgının Etiyopya kökenli olduğunu Mısır, Libya ve Pers toprakları üzerinde Hellas'a ulaştığını ifade etmiştir. Salgın, Ege Dünyasında ilk olarak Lemnos'da görülmüş olmakla birlikte burada Atina ile karşılaştırıldığında etkisi daha az olmuştur¹⁰. Salgının Pire'de görülmesi üzerine Atinalılar Peloponnesos'lular tarafından su kuyularının zehirlendiği kanısına varmışlardır. Sonrasında hastalık şehrin yukarı kesimlerine ulaşmış ve asıl kayıplar da burada ortaya çıkmıştır¹¹. Thukydides söz konusu bilgilere ek olarak hastalığa bizzat yakalanması sebebiyle de rahatsızlığın semptomlarını o dönemin bilgisi çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır:

“O sene ilk zamanlar herkesin sağlığı yerindeydi. Sadece işgalcilerin kimileri hastalanıyor-

-
- 7 M.Ö. 450 dolaylarında Atina'nın çevresi güçlü bir sur ile çevrelenmişti. Ayrıca Pire'deki ana limana her iki yönden ulaşan duvar da sağlamlaştırılmıştı. Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 257.
- 8 Atina söz konusu malların finansmanını Attika-Delos Deniz Birliği'nin hazinesi ve gümüş madenlerinden elde ettikleri kazançla sağlamışlardır. Arif Müfit Mansel, **a.g.e.**, s. 318-319
- 9 Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 260.
- 10 Thukydides, II. 48. Ayrıca bkz. Charles De Paolo, **Epidemic Disease and Human Understanding**, McFarland Publishers, North Carolina and London, 2006, s. 64.
- 11 Thukydides, II. 48. Ayrıca bkz. Helen King, **Greek and Roman Medicine**, Bloomsbury, London, 2013, s. 21.

du. Genelde hiçbir ön belirti olmuyordu. İnsanlar sağlıklıyken birdenbire ateşleri çıkmaya başlıyor, gözleri yanıyor, boğaz ve dilde kanlanma oluyor, nefes alıp vermede düzensizlik yaşanıyor, ağızda kötü bir koku oluyordu. Daha sonra göğüste şiddetli bir ağrı başlıyordu. Bununla beraber gelen öksürüğü midedeki akıl almaz ağrılar takip ediyordu... Hastaların bir kısmı bundan sonra kusmaya başlıyorlardı. Bir kısmı ise kusmuyor hıçkırığa başlıyorlardı. Hıçkırık kimi hastalarda uzun süre devam ederken kimilerinde kısa bir süre sonra kesiliyordu. Dışarıdan bakıldığında hasta çok ateşli görünmüyordu. Ancak içten epeyce yanıyorlardı. Deri kırmızıya çalıyor ve pürüzlü bir hal alıyordu. İnsanların içlerindeki ateş en hafif giysileri bile giymelerine engel oluyordu. Hastalar o kadar çok yanıyorlardı ki kendilerini soğuk suların olduğu kuyulara atmak istiyorlardı. Kendilerine iyi bakılmayanlar gerçekten de böyle yaptılar. Fakat ne kadar su içilirse içilsin rahatlamıyorlardı. Ayrıca vücutta daimi bir yorgunluk ve susuzluk hissediliyordu. Yedi veya dokuz gün içinde hastaların birçoğu ölüyordu. Eğer bu kısmı atlatmayı başarırlarsa bu kez de hastalık bağırsaklara iniyordu. Ardından şiddetli bir ishal başlıyor bu aşamada yaşamlarını kaybediyorlardı. İlk zamanlar baş kısmında başlayan bu sıkıntılar zaman içinde vücudun tamamına yayılıyordu. Kimi zamanlar hastalık cinsel organlardan, ayak ve ellerin en uç noktalarına kadar bile taşınyordu. Bazen insanlar bu uzuvlarından bazılarını kaybederek hastalıktan kurtulmak yoluna gidiyorlardı. Bu arada gözlerinden bile olanlar oldu. Hastalıktan kurtulmayı başaranlar da bilinçlerini kaybediyorlar ve kendilerinin ve akrabalarının kim olduklarını hatırlayamıyorlardı.”¹²

Thukydides’in salgına yol açan patojen konusunda vermiş olduğu bilgilerin ayrıntıdan uzak olması sebebiyle araştırmacılar salgının türü konusunda farklı iddialarda bulunmuşlardır. Zira pek çok hastalığın belirtileri ortak olup aradaki fark ancak uzmanlar tarafından yapılan ayrıntılı testler sonucunda tespit edilebilmektedir¹³. Konu bu açıdan değerlendirildiğinde çiçek, hiyarcıklı veba, tifo, tifüs, kızamık, grip gibi rahatsızlıklara ek olarak Thukydides’in de belirttiği gibi Afrika kökenli bir hastalık olması sebebiyle salgının eboladan bile kaynaklanabileceği iddia etmiştir¹⁴. Yukarıda

12 Thukydides, II. 49.

13 Thukydides hastalığa bizzat yakalanmış olmasından ötürü konu ile ilgili önemli bilgiler sağlamış olmakla beraber bazı noktalarda kafa karışıklığına sebep olabilecek muğlaklıkta aktarımlarda bulunmuştur. Örneğin derinin ne şekilde döküldüğü konusunda ayrıntılı bir bilgi vermemiştir. Metinde bu durum kısaca su toplama ve ülser ya da yaralar şeklinde tarif edilmiştir. Fakat su toplanan alanın rengi, bölgesi ya da oluşum aşaması anlatılmamıştır. Bunun ötesinde Thukydides tarafından deri döküntüsünü tanımlamak için kullanılan Helence kelimesinin anlamı konusunda da farklı fikirler bulunmaktadır. Modern terimler olan çiban, isilik veya lezyon ya da doku yaraları Thukydides’in kesin olarak neyi anlatmak istediğini ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla bu durum, tarihçiler ve tıbbi çevrelerde hastalığın ne olduğu konusunda kafa karışıklıkları yaratmıştır. Thukydides’in aktarımında yer alan su toplama ve irinli yaralar ifadesi, bir uzmana göre çiçek hastalığında görülen yaralara benzetilirken, başka bir uzman ise deri döküntüsü ateşli tifüs olarak tanımlanmasına sebebiyet vermiştir. Deri döküntüsü ile ilgili Thukydides’in aktarımı araştırmacıları şaşırtmakta ve farklı sonuçlara ulaşmalarına sebebiyet vermektedir. M. A. Soupios, “Impact of the plague in Ancient Greece”, **Infectious Disease Clinics of North America**, vol. 18, no. 1, 2004, s. 47.

14 Bazı araştırmacılar salgına neden olan hastalığın çiçek olduğunu iddia etmişlerse de fiziki bitkinlik ve yüksek ateş; sırt ve belde ağrı; ve kızamık kızarıklıkları sonrası deride kalan çukurşukluklar gibi hastalığın karakteristik özellikleri Thukydides tarafından aktarılmamıştır. Salgının ortaya çıktığı tarihlerde Helen dünyasında hiyarcıklı vebanın taşıyıcısı konumundaki kara sıçanlar bilinmemekteydi. M. A. Soupios, **a.g.m.**, s.47-48. Ayrıca hiyarcıklı vebanın genel özelliklerinden olan iltihaplı şişlikler ya da hiyarcıklar Thukydides tarafından konu edilmemiştir. Tifüsün belirtileri arasında şiddetli baş ve kas ağrıları ile kuru öksürüğün Thukydides tarafından belirtilmemiş olması bu hastalığın da elememize neden olmuştur. Kızamık ise be-

belirtilen hastalıkların neredeyse tamamı yoğun nüfuslu bölgelerde kısa sürede yayılma eğilimindedirler ki Atina'nın o dönem Helen dünyasının en kalabalık ve kozmopolit kenti olmasına ek olarak Perikles'in savaş stratejisi uyarınca Attika'da yaşayanlarında kente gelmiş olması sonucunda var olan nüfus yoğunluğunun daha da artmış olduğu hatırd tutulmalıdır.

Atina'da ortaya çıkan salgının kaynağı konusunda tartışmalar halen devam etmesine karşın 1992-97 yılları arasında Atina'daki metro inşaatları sırasında Kerameikos bölgesinde ortaya çıkarılan toplu mezarlar konunun aydınlatılmasına önemli katkı sağlamıştır. Söz konusu toplu mezarların ilkinde 150 ikincisinde ise 29 adet iskelet ortaya çıkartılmış ve yapılan analizler neticesinde mezarların Peloponnesos Savaşı dönemine ait olduğu saptanmıştır. Toplu mezarlardaki cesetlerin konumları incelendiğinde en alt tabakadaki gömülerin özenli bir şekilde yapıldıkları görülürken, sonraki definler daha özensiz olarak yapılmıştır. Mezar hediyesi olarak da düşük kalitede eşyalar ortaya çıkartılmıştır. Helen toplumunda kremasyon yönteminin uygulanmadığı toplu mezarların oldukça nadir olması, mezarların salgın dönemiyle ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmasına sebebiyet vermiştir. Thukydides'de cenazelerin dini kurallar göz ardı edilerek defnedildiğini ifade etmiştir¹⁵. Toplu mezarlarda ortaya çıkartılan kemikler ve dişler üzerinde yapılan DNA incelemeleri söz konusu salgına su kaynaklı bir patojen olan tifonun sebep olduğunu göstermiştir¹⁶. Diğer taraftan Thukydides hastalığa yakalananların kuyuların etrafına toplandığını ve kendilerini kuyulara attıklarını ifade etmiştir. Bu durumda kurbanlar zincirleme olarak kuyuları kirletmiş olabilirler ki bu da salgının hızla yayılmasına neden olmuştur.

Salgının Demografik Etkileri

Günümüzde olduğu gibi antikçağlarda da herhangi bir siyasi yapının güçlü olabilmesinin temel şartlarından biri sahip olduğu nüfus varlığıdır. Özellikle hastalıkların nedenleri ve korunma yöntemleri konusunda günümüzle kıyaslandığında görece olarak az bilgiye sahip olunan dönemlerde salgınlar nüfus üzerinde yıkıcı etkilere sebebiyet vermişlerdir. Bu bağlamda Thukydides'in aktarımlarından yola çıkan araştırmacılar, Atina'da yaşanan salgın sebebiyle kentin demografik yapısının olumsuz yönde etkilendiğini ve sonuçta bu durumun özellikle siyasi ve askeri alanlarda menfi etkilere sebep olduğunu iddia etmişlerdir¹⁷.

---

lirtileri bakımından Thukydides'in tarifinden oldukça farklıdır. Örneğin nezle, ağız içinde yanak mukozasında gri-beyaz renkte, iğne başı büyüklüğünde çevresi koyu kırmızı lekeler olan kopluk lekeler ve kulak ardından, alından ve saçlı deriden başlayan ufak pembe-kırmızı döküntüler ortaya çıkması hastalığın başlıca belirtileridir. Buna ek olarak anormal düzeyde kötü kokulu nefes ve hafıza kaybı bu hastalıkla ilişkilendirilmemektedir. Thukydides ayrıca eller ve ayaklarda kangren olduğunu belirtmesine karşın kızamığın bu tarz bir etkisi yoktur. Bkz. Robert J. Littman and M. L. Littman, "The Athenian Plague: Smallpox", **Transaction and Proceedings of the American Philological Association**, vol. 100, 1969, s. 262-263. Ebola ile ilgili olarak bkz. Bernard Dixon, "Ebola in Greece?", **British Medical Journal**, vol. 313, no. 7054, 1996, s. 430.

15 Thuydides, II. 52.

16 N. C. Stampolidis and L. Parlama, **Athens: The City Beneath the City: Antiquities the Metropolitan Railway Excavation**, Abrahams, Harry N. Abrams,, New York, 2001, s. 272-273.

17 Cristopher Howell, "Plague of Athens: A Fate More Terrible Than the Spartans 430-426 BCE", ed., Rebecca M. Seaman, **Epidemics and War: The Impact of Disease on Major Conflicts in History**, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2018, s. 12.

Atina'da ortaya çıkan salgının demografik etkilerini belirleyebilmek için ilk olarak salgın öncesinde kentin nüfusunun ne kadar olduğunu saptamak gerekir ki bu bağlamda konu ile ilgili en önemli veri Thukydides tarafından sağlanmıştır. Thukydides, Peloponnesos Savaşı arifesinde Atina'nın sahip olduğu asker sayısı ile ilgili önemli bilgiler aktarmıştır. Örneğin Thukydides'in aktarımına göre, Atian ordusunun asker sayısı şu şekildedir:

“Diğer taraftan surları koruyan on altı bin askerin dışında on üç bin hoplitte bulunmaktaydı. Surları savunanlar en yaşlı ve gençlerden oluşan hoplitlerdi... On iki bin süvari ve atlı okçu, on altı bin okçu vardı. Peloponnesos Savaşı'nın başında Atinalılar'ın askeri durumları bu şekildeydi”¹⁸.”

Kara gücüne ek olarak Atina donanması ortalama 200 triremesden oluşmaktaydı ki her gemide üç kata dağılmış şekilde 170 kürekçiye ek olarak subaylar, deniz erleri ve üst donanımdan sorumlu 30 kişi görev yapmaktaydı¹⁹. Söz konusu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda donanmada 40.000 denizcinin görev yaptığı ortaya çıkmaktadır. Tüm bu rakamlar dikkate alındığında Atina'nın 97.000 kişilik bir askeri güce sahip olduğu görülmektedir²⁰. Bununla birlikte Peloponnesos Savaşı öncesinde Atina'da yaşayan insan sayısı ile ilgili araştırmacıların farklı düşünceleri bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, Atina vatandaşı sayısının 60.000 kişi olduğunu iddia etmiş olmalarına karşın²¹; toplam nüfusun 235.000 kişi olduğunu, bunun 35.000'i yetişkin vatandaşlar olmak üzere toplam vatandaş sayısının 105.000, ayrıca aileleri ile birlikte 30.000 metoikos ve 100.000 kölenin kentte yaşadığı ileri sürülmüştür²².

Thukydides salgın ilk olarak ortaya çıktığında dört bin hoplitten bin beş yüzünün hayatını kaybettiğini iddia etmiştir²³. Benzer bir şekilde Diodoros da muhtemelen Thukydides'i kaynak olarak binden fazla askerin hayatını kaybettiğini aktarmıştır²⁴. Söz konusu aktarım doğru kabul edildiğinde hastalıktan ölenlerin oranı % 25-26 dolayındadır. Bununla beraber Thukydides söz konusu bin askerin ne kadarının çatışmalarda, ne kadarının aldıkları yaralar yüzünden öldükleri konusunda herhangi bir bilgi vermemektedir. Thukydides salgının ikinci kez ortaya çıktığı dönemle ilgili olarak ise *“Dört bin dört yüz hoplit ve üç yüz süvari öldü. Sivil kayıpların sayısı ise çok daha fazladır”* ifadelerini kullanmıştır²⁵. Söz konusu rakamsal verilerden hareketle bazı araştırmacılar, ölüm oranının % 25 dolayında olduğunu ileri sürmüşlerdir. Fakat bu değerlendirmeyi yaparlarken, çatışmalar esnasında yaşanan kayıpları görmezden gelmişler ve literatürde % 25-30 orası ölüm oranı genel olarak kabul görmüştür²⁶.

18 Thukydides, II. 13.

19 Lionel Casson, **Antikçağda Denizcilik ve Gemiler**, çev: Gürkan Erkin, Homer Kitapevi, İstanbul, 2002, s. 67.

20 Thukydides'in vermiş olduğu bilgilerden yola çıkılarak yapılan ortalama bir tahmin. Thukydides, II. 13.

21 Mogens Herman Hansen, **The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1999, s. 55.

22 Leonard Whibley, **Political Parties in Athens During the Peloponnesian War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1889, s. 40.

23 Thukydides, II. 58.

24 Diodoros, **Bibliothèque**, ed. by C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953, XII. 41-13.

25 Thukydides, III. 87.

26 I. Morris, B. B. Powell, **The Greeks, History, Culture and Society**, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 2006, S. 335-336.

Atina'da yaşanan salgın konusunda temel kaynak olan Thukydides, “*insanlar bilindik hastalıklara yakalanmıyorlardı. Yakalananlar da kısa zaman içinde veba oluyorlardı*”²⁷ diyerek modern araştırmacıların salgının yaşandığı tarihlerde tüm ölümleri hastalıkla ilişkilendirmeleri hatasına düşmelerine sebep olmuştur. Bu ifade doğrultusunda araştırmacılar, M.Ö. 431 yılında Atina'da 47.000 yurttaşın yaşadığını ve bunlar içinden 15.000 kişinin salgın sebebiyle öldüğünü ileri sürmüşlerdir²⁸. Yine Attika nüfusunun 315.000'den 218.000 indiği iddialar arasındadır²⁹. Hatta salgın nedeniyle 300.000 kişinin bile öldüğü ileri sürülmüştür³⁰. Daha öncede ifade edildiği üzere, Atina'da yaşanan salgının tifo kaynaklı olduğu anlaşılmıştır ki adı geçen hastalığın öldürme oranı çiçek ya da hiyarcıklı veba ile karşılaştırıldığında yüksek olmadığı bilinmektedir. Savaşın başladığı tarihlerde Atina 17.000 hoplite sahip olmasına karşın M.Ö. 424 yılına gelindiğinde bu sayı 9500'e düşmüştür. Sonuçta bazı araştırmacılar, asker miktarındaki azalmayı salgınla ilişkilendirirken kimileri de ise duruma daha ihtiyatlı yaklaşmışlar ve sayılardaki azalmanın başat nedenlerinden biri olarak savaşı göstermişlerdir³¹. Diğerleri ise salgının boyutunu o denli abartmışlardır ki bu salgının antikçağ boyunca görülen en yıkıcı salgın olduğunu ve savaştaki yenilginin salgından kaynaklandığını belirtmişlerdir³². Bununla birlikte kimileri de salgının haddinden fazla abartıldığını; gerçekte Sicilya Seferi'nin sonuçlarının salgından daha ağır olduğunu iddia etmişlerdir³³.

Hoplitler arasında salgının daha etkili olduğu da zaman zaman iddia edilmiş olmasına karşın, bu sınıf alt gelir grupları ile karşılaştırıldığında görece olarak daha iyi imkân ve koşullara sahiptiler. Zira hoplitler, çoğunlukla üst ve orta gelir grubuna mensup kişilerden oluşmaktaydı³⁴. Bu bağlamda doğal olarak daha iyi beslenme, barınma ve sağlık olanaklarına sahiptiler. Bununla birlikte hoplitler, deniz aşırı bölgelere düzenlenen seferler esnasında Pire'den gemilere binmekteydiler. Bu durumda hastalığa yakalanmaya daha açık oluyorlardı. Zira Pire bölgesinde doğal su kaynakları olmadığı için ihtiyaçlar sarnıçlardan karşılanmaktaydı ki bu durum da hastalığa yakalanma olasılığını arttırmaktaydı. Çünkü tifo, su kaynaklı bir patojendir ve Thukydides'de salgının ilk olarak Pire'de başladığını ifade etmiştir³⁵. Plutarkhos da salgından en fazla gençlerin dolayısıyla

27 Thukydides, II. 51.

28 M.H. Hansen, “Three Studies in Athenian Demography”, **Historisk-filosofiske Meddelelser** 56, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Munksgaard, Copenhagen, 1988, s. 14.

29 A. W. Gomme, **The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.**, Basil Blackwell, Oxford, 1933, s. 26.

30 Michel Drancourt and Didier Raouli, “Molecular insights into the history of plague”, **Microbes and Infection**, vol. 4, no. 1, 2002, s. 105-109.

31 M.H. Hansen, **a.g.m.**, s. 14.

32 Norman F. Cantor, **In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made**, Simon and Schuster, New York, 2001, s. 188. R. J. G. Mayor, “Population”, **A Companion to Greek Studies**, ed., Leonard Whibley, Cambridge University Press, Cambridge, 1931, s. 504.

33 J. F. D. Shrewsbury, “The plague of Athens”, **Bulletin of the History of Medicine**, vol. 24, no. 1, 1950, s. 1-25.

34 Solon'un yapmış olduğu düzenleme neticesinde Atina toplum dört sınıfa bölünmüştü. Bunlar: Petakosioimedimnoi (500 medimnos ve üstü buğday, zeytinyağı ya da şarap üretenler), hippeis (300 medimnos), zēgitoi (200 medimnos) ve thetes (200 medimnos altı). Konu ile ilgili bkz. Aristotle, **Aristotle on the Constitution of Athens**, ed., Frederic G. Kenyon, The Lawbook Exchange, Clarke and New Jersey, 2004, VII. 3-4. Ayrıca bkz. P. J. Rhodes, **Athenian Democracy**, Oxford University Press, Oxford and New York, 2004, s. 250-251.

35 Thukydides, II. 48.

da hoplitlerin etkilendiğini iddia etmiştir³⁶.

Peloponnesos Savaşları esnasında Atina'da yaşanan salgının tarihin gidişatı üzerinde etkili olduğu pek çok araştırmacı tarafından iddia edilmiştir. Bu bağlamda salgın sebebiyle Atina toplumunda sosyal ve ahlaki alanda bir çöküşün yaşandığı savunulmuştur. Bu duruma ek olarak, salgından etkilenmemek için Spartalıların kuşatmayı uzun tutmadıkları iddia edilmiş olmasına karşın Thukydides bu tezi doğrulamamaktadır³⁷. Zira o, konu ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “*Bu istilada Peloponnesoslular öncekilerden daha fazla Attika’da kaldılar ve tüm ülkeyi tahrip ettiler, gerçekte onlar neredeyse 40 gün Attika’da kaldılar.*”³⁸

Thukydides, salgının dini temelli olduğunu iddia edenlerin olduğunu aktarmaktadır. Bu bağlamda da Atinalılar, salgına son vermek için Delos Adası’nda arınma ayini düzenlemişlerdir³⁹. Aynı zamanda Thukydides, ortaya atılan kehanetlerde salgın konusunda bilgiler bulunulduğunu da aktarmaktadır:

“Atinalılar böyle büyük bir felaketle karşılaşmışlardı. Kent içinde salgın, dışında ise toprakların yakılıp yıkılması söz konusuydu. Bu arada yaşlıların eskiden duydukları bir kehanet akla geldi: Dor savaşıyla beraber veba da gelecek. Bunu hatırlatanlara karşı çıkanlar oldu. Çünkü kehanette sözü edilen şeyin veba değil kıtlık olduğunu belirtiyorlardı. Ancak salgının da etkisiyle kehanet salgın olarak yorumlandı. Çünkü insanlar duydukları şeylerle yaşadıkları şeyleri örtüş-türmek istiyorlardı. Sanırım bu sırada kıtlık yaşansaydı kehanette kıtlık olarak yorumlanırdı. Bu kehanetten söz edenler aynı zamanda Spartalılar için yapılan kehanetten de bahsetmekteydiler. Tanrı kendilerine Spartalılar büyük bir istekle savaşılırsa onlara yardım edeceğini belirtmişti. Doğal olarak bu kehanet doğru bulunmaya başlanmıştı. Çünkü Peloponnesoslular salgından etkilenmemişlerdi. Şuana kadar veba salgınından en çok etkilenen yer Atina ve ülkenin en kalabalık yerleriydi”⁴⁰.

Muhtemelen Diodoros, Thukydides’i kullanarak Atinalıların salgından korunmak amacıyla Delos Adası’nda bir ayin düzenlediklerini ifade etmiştir⁴¹. Benzer bir şekilde Pausanias da Atina’da Peloponnesos Savaşı esnasında bir salgının yaşandığı konusunda bilgiler vermektedir⁴². Her iki kaynağında aktardığı üzere Atinalılar salgının etkilerini azaltmak amacıyla bir arınma ritüeli düzenledikleri görülmektedir. Bu durumda Atina’da bir salgının yaşandığı kesin olmasına karşın, kanıtların dikkatli bir şekilde incelendiğinde iddia edildiği gibi büyük ölçekli olmadığı kanısındayız.

36 “İlk olarak başlarına veba yıkımı geldi ve gençlerinin ve güçlülerinin çiçeğini alıp götürdü. Bu onları ruhta ve bedende zayıflattı ve Perikles’e karşı çılgına dönmelerine yol açtı. Böylece tıpkı hastaların delirip doktorlarına ya da bir babaya saldırmak için çabalayıp durmaları gibi, onlar da Perikles’e zarar vermeye çalıştılar”. Plutarkhos, **Perikles**, 34.

37 Hans Zinsser, **Rats, Lice and History**, Percy Lund Humphries, London, 1935, s. 121.

38 Thukydides, II. 57.

39 Thukydides, III. 104.

40 Thukydides, II. 54.

41 Diodoros, XII. 58.

42 Pausanias, **Pausanias’s Description of Greece**, vol. 1, ed., J. G. Frazer, Cambridge University Press, Cambridge, 2012, I. 3. 3.C. W. Hedrick, “The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens”, **American Journal of Archaeology**, vol. 92, 1988, s. 196. Frederick A. Cooper, **The Temple of Apollo Bassitas: The Architecture**, American School of Classical Studies at Athens, Princeton and New Jersey, 1996, s. 75.

Zira Atina agorasında ortaya çıkartılan yazıtların hiçbirinde şiddetli bir salgının yaşandığına dair bilgi bulunmamaktadır⁴³.

Tüm bu veriler ışığında Atina'da bir salgının yaşandığı kesin gibi görünmekle beraber Thukydides ve bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi nüfusun büyük kısmını etkileyen bir salgının yaşandığı konusunda elde sağlam deliller bulunmamaktadır. Yukarıda ifade edilen bilgilere ek olarak nüfusun ¼'ünü etkileyecek şiddette bir salgın yaşanması durumunda Atina'nın Peloponnesos Savaşı gibi uzun soluklu bir mücadeleyi sürdürmesinin mümkün olmayacağı kanaatindeyiz.

Salgının Siyasi ve Askeri Etkileri

Peloponnesos Savaşı konusunda düşünce beyan eden araştırmacıların büyük kısmı, Thukydides ve Plutarkhos'un aktardığı bilgiler ışığında savaşın kritik safhasında Perikles gibi yetenekli bir devlet adamının salgın sebebiyle hayatını kaybettiğini iddia etmişlerdir⁴⁴. Bununla beraber Perikles'in ölümü konusunda bilgi veren antik kaynaklarda ölüm sebebi açık olarak ifade edilmemiştir. Thukydides savaşın başlamasından iki yıl altı ay sonra Perikles'in ölmesi dışında nasıl hayatını kaybettiği konusunda bilgi vermemektedir⁴⁵. Peloponnesos Savaşı'ndan yaklaşık olarak beş asır sonra eserini yazan Plutarkhos'un Perikles'in ölümü konusunda verdiği bilgiler ise kafa karıştırıcıdır. Plutarkhos konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

*"Perikles çöküntü içinde evinde yatıyordu. Ama Alkibiades ve başka dostları tarafından kamu yaşamına yeniden dönmesi konusunda ikna edildi... Bu sırada görünürde başkalarında olduğu gibi keskin ve şiddetli bir atakla değil ama uzunca bir zaman boyunca birçok değişiklik göstererek ilerleyen ağır bir rahatsızlıkla, veba Perikles'i yakaladı, yavaş yavaş bedeninin gücünü tüketti ve ruhunun soylu etkilerini zayıflattı..."*⁴⁶

Thukydides salgına yol açan hastalığa yakalanan kişilerin yedi ile dokuz gün içinde hayatlarını kaybettiğini belirtmiştir⁴⁷. Bu duruma tezat olarak Plutarkhos ise Perikles'in hastalığının uzun süre devam eden ve ağır ilerleyen bir rahatsızlık olduğunu aktarmaktadır ki bu iki anlatım bir tezatlık yaratmaktadır. Plutarkhos muhtemelen Thukydides'in eserinden yararlanmış ve kendi çıkarımlarını da kullanmak suretiyle Perikles'in salgın sonucunda hayatını kaybettiğini iddia etmiştir. Gerçekte ise Perikles salgına yol açan hastalığın belirtilerinin hiçbirini sergilemediği görülmektedir. Muhtemelen öldüğünde 60'lı yaşlarda olan Perikles iddiaların aksine farklı bir rahatsızlık sonucunda hayatını kaybetmiştir. Bu durumda salgının, Perikles'in ölümüne yol açarak Atina'nın askeri ve siyasi geleceğine etki ettiği iddiaları temelden geçersiz bir hale gelmektedir. Perikles her ne kadar tarihçiler tarafından Atina'nın siyasi ve toplumsal yaşamına bıraktığı izler sebebiyle göklere çıkarılmış olsa da gerçekte tek bir kişinin ölmesinin savaşın gidişatı üzerinde yapacağı etki za-

43 J. M. Camp, **The Archaeology of Athens**, Yale University Press, New Haven and London, 2001, s. 257.

44 Charles Alexander Robinson, **Athens in the Age of Pericles**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1971, s. 113. Stephen V. Tracy, **Pericles: A Sourcebook and Reader**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles and London, 2009, s. 19. Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 260. Arif Müfit Mansel, **a.g.e.**, s. 321.

45 Thukydides, II. 65.

46 Plutarkhos, **Perikles**, 38-39.

47 Thukydides, II. 49.

man zaman abartılmıştır. Zira Perikles her halükarda ölümlü bir kişiydi ve savaş başladığında yaşı altmışa gelmişti. Peloponnesos Savaşı'nı temelde bir yıpratma harbi olduğu ve uzun süre devam ettiği düşünülecek olursa ölümünün yarattığı etki buna göre hesaplanmalıdır. Tarihçiler çoğunlukla kişilere olduğunda fazla değer yükleme eğilimindedirler ki bu durumlarda hata yapılması kaçınılmazdır. Önemli olan kişilerden çok devletleri idare eden kurumların gelişmişlik düzeyleridir. Bu bağlamda Thukydides ve Plutarkhos, Perikles'in ölümü sonrasında Atina'daki sosyal ve siyasi yaşamda ortaya çıkan durumu aristokrat ve demokrasi karşıtı bir zihinle ele aldıkları için konu hakkında tarafsız bir değerlendirme yapmaları da beklenemez⁴⁸.

Daha öncede ifade edildiği üzere, savaş başladığında donanması ve sahip olduğu güçlü tahkimat sebebiyle Atina doğrudan saldırılarla ele geçirilemez konumdaydı. Bu duruma ek olarak savaşın başında Atina siyasi ve askeri açıdan oldukça kuvvetliydi. Bununla beraber Perikles'in ortaya attığı savaş taktığının uygulamadan kaynaklanan bir takım sorunları vardı. Kent merkezi dışında yaşayan pek çok Atinalının, Sparta ordusunun her yıl düzenli olarak gerçekleştirdiği Attika istilası esnasında evlerini ve tarlalarını arkalarında bırakıp kent surları gerisine çekilmeleri gerekmektedir. Thukydides, Atinalıların doğup büyüdüğü ve aynı zamanda alıştıkları yaşam tarzını terk etmekte zorluk yaşadıklarını ifade etmiştir⁴⁹. Spartalıların, Attika topraklarını yağmalamaları üzerine kentte yaşayanlar ki özellikle Akharnei'nin erkekleri gelişmeler karşısında öfkeye kapılmışlardı. Fakat Perikles demokratik teamüllere aykırı olarak siyasi manevralarla meclisin yeni bir taktiği onaylamasını engellemeyi başarmıştır⁵⁰. Uzun süreli bir seferi destekleyecek lojistik hatlardan yoksun olan Sparta aynı zamanda helotların da isyan etmesinden çekindiği için seferi uzun tutmamış ve bir ay geçtikten sonra Attika'dan çekilmek zorunda kalmıştır.

Sparta'nın gerçekleştirdiği ilk saldırı sonrasında Atinalılar, Perikles'in planına uygun olarak donanmalarını kullanmak suretiyle harekete geçmişlerdir. Söz konusu dönemde Atinalılar yüz gemiye ek olarak bin hoplit ve dört yüz okçudan oluşan bir gücü Pelonnesos kıyılarına göndermişlerdir. Ayrıca eş zamanlı olarak 30 gemilik bir unsuru da Euboa'yı korumak için sevk etmişlerdir⁵¹.

M.Ö. 430 yılında Arkhidamos'un önderliğinde Sparta'nın gerçekleştirdiği ikinci işgal⁵² sonrasında Thukydides ve bazı araştırmacılar, siyasi ve askeri açıdan salgının kent için olumsuz neticeler doğurduğunu iddia etmişlerdir. Fakat var olan bilgiler aksi yönde deliller içermektedir. Salgın öncesinde Perikles 100 gemiden oluşan bir donanmayı Peloponnesos'a saldırmak amacıyla

48 “Savaş başladıktan iki sene sonra Perikles (M.Ö. 429) öldü. Ölümünden sonra da ne kadar haklı olduğu anlaşıldı. Perikles tüm güçlerini donanma için harcadıkları ve ülkelerinin geleceğini düşündükleri takdirde Atinalılar'ın bu savaştan zaferle çıkacaklarını düşünüyordu. Fakat onun söylediklerinin tersi yapıldı. Savaşla alakalı olmayan ve insanların kişisel çıkarlarını düşünen bazı işler Atinalılar'ın ve müttefiklerinin zararına gelişmelere yol açtı. Bu insanlar başarılı olsalardı yararı kendilerine olacaktı. Fakat başarısız olduklarında bunun acısı devletten çıktı... Yönetim biçimi demokrasi olarak adlandırılrsa da gerçekte var olan bir monarşiydi. Perikles'in ardından iktidara gelenlerse halka yaranmak amacıyla yönetimi halka bıraktılar”. Thukydides, II. 65.

49 Thukydides, II. 16. Thomas R. Martin, **a.g.e.**, s. 258.

50 Thukydides, II. 22.

51 Thukydides, II. 23-26. J. S. Morrison, J. F. Coates and N. B. Rankov, **The Athenian Trireme**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 94.

52 Thukydides, II. 47.

hazırlatmıştır. Söz konusu donanmada 4000 hoplit ve 300 süvari bulunmaktaydı. Ayrıca Khios ve Lesboslular da 50 gemi göndermişlerdir. Atina donanması Epidauros, Trezene, Halieis, Hermione ve Lakonia sahil kenti Prasiai'yi yağmalamış ve sonrasında Atina'ya geri dönmüştür⁵³. Bu esnada Thukydides salgın nedeniyle kentte toplu ölümlerin yaşandığını belirtmektedir⁵⁴. Aynı dönemde Hagnon ve Kleopompos komutasındaki ordu Thrakia'da bulunan Khalkidikeliler'e ve Potidaia kentine yönelik bir sefer başlatmışlardır. Fakat Thukydides ilk kez veba sebebiyle ordunun kenti ele geçiremediğini ve 4000 hoplitten 1500'ünün hayatını kaybettiğini aktarmıştır⁵⁵.

M.Ö. 429 yazında Spartalılar, Attika'yı istila etmek yerine Plataia kentini kuşatmışlarsa da kenti ele geçirmeyi başaramamışlardır⁵⁶. Aynı dönemde başlarında Ksenophon olan Atinalılar, 1000 hoplit ve 200 süvariden oluşan kuvvetleri ile Khalkidikeliler'e ve Boiotialılar'a saldırdılar. Atinalılar ilk olarak Boiotia'daki Spartalos kentine saldırmışlarsa da kenti almayı başaramadıkları gibi burada yapılan muharebede 430 askerlerini kaybetmişlerdir⁵⁷.

M.Ö. 429 tarihinde Atinalılar 20 gemiden oluşan az bir güçle 47 gemiden müteşekkil Korinthos donanmasına saldırdılar ve savaş sonunda 12 gemiyi ele geçirerek önemli bir zafere imza attılar⁵⁸. Söz konusu zafer sonrasında Knemos ve Brasidas önderliğindeki Peloponnesos donanması Pire limanına sürpriz bir saldırı yapmak için harekete geçmiş olmasına karşın muharebe planında yer almayan bir takım aksaklıklar nedeniyle Salamis'e yönelmek zorunda kalmışlar ve sonrasında Korinthos'a çekilmişlerdir⁵⁹.

Arkhidamos liderliğinde Spartalılar, M.Ö. 428 yazında Attika'yı bir kez daha işgal etmiştir. Spartalılar Atina'ya zarar vermek için kırsal alanda tahribatlar yapmışlardır. Bu duruma karşılık Atinalı süvariler kent yakınlarındaki bölgeleri korumak için Sparta ordugâhına karşı saldırılar düzenlemişlerdir. Takip eden süreçte Sparta ordusu geri dönmüştür⁶⁰. Sparta'nın işgali sonrasında Thukydides tekrardan Atina'da yaşanan salgın konusunda bilgi vermektedir⁶¹.

M.Ö. 428/27 yılları arasında Lesbos Adası'ndaki Atina'nın müttefiki olan kentler Mytilene önderliğinde ciddi bir isyan başlatmışlardır. Bu gelişme üzerine Atinalılar, Peloponnesos kıyılarına göndermek için hazırladıkları 40 gemiyi Lesbos'a göndermek zorunda kalmışlardır⁶². Bazı

-
- 53 Thukydides, II. 56. J. F. Lazenby, **The Peloponnesian War**, Routledge, London and New York, 2004, s. 39.
- 54 Thukydides, II. 47.
- 55 Thukydides, II. 58. Donald Kagan, **A New History of the Peloponnesian War**, Cornell University Press, New York, 2013, s. 79. Ayrıca bkz. Edith Foster, **Thucydides, Pericles and Periclean Imperialism**, Cambridge University Press, Cambridge 2010, s. 186.
- 56 Thukydides, II. 71, 78. Ayrıca bkz. Paul Bentley Kern, **Ancient Siege Warfare**, Indiana University Press, Indiana, 1999, s. 97-98.
- 57 Thukydides, II. 79.
- 58 Thukydides, II. 83-84. Fik Meijer, **A History of Seafaring in the Classical World**, Routledge, New York, 2014, s. 88-89.
- 59 Thukydides, II. 93-94. Jennifer T. Roberts, **The Plague of War: Athens, Sparta and the Struggle for Ancient Greece**, Oxford University Press, Oxford, 2007, s. 96. Donald Kagan, **The Archidamian War**, Cornell University Press, New York, 1974, 1990, s. 111.
- 60 Thukydides, III. 1.
- 61 Thukydides, III. 3.
- 62 Thukydides, III. 3. J. F. Lazenby, **a.g.e.**, s. 49-50.

araştırmacılar bir önceki sene Atinalılar'ın Peloponnesos kıyılarına 100 gemi göndermiş olmasına karşın, M.Ö. 428 senesinde ancak 40 gemilik bir güç göndermelerini salgın sebebiyle Atinalıların kuvvetlerinde ortaya çıkan azalmaya bağlamışlardır⁶³. Bununla birlikte Atinalılar, Lesbos'da ortaya çıkan isyanı bastırmak için gönderilen güçten ayrı olarak aynı tarihlerde Asopios komutasında 30 gemiden müteşekkil bir filoyu Peloponnesos'a göndermişlerdir⁶⁴. Fakat seferin ileriki safhalarında Asopios'un 12 gemi dışındakileri Atina'ya yollaması da kaynak eksikliğine bağlanmıştır⁶⁵. Modern araştırmacıların konu hakkındaki görüşlerine benzer şekilde Mytileneliler'de Atina'nın savaş ve salgın sebebiyle zor durumda olduğu yanılıgısına kapılmışlardır⁶⁶. Mytileneliler'in düşüncelerine karşın ortaya çıkan gelişmeler Atina'nın hiç de zayıf olmadığını göstermektedir. Atinalılar düşmanlarına güçlerini göstermek için aynı anda hem Lesbos hem de Peloponnesos'a sefer düzenlemeyi planlamışlar ve bu doğrultuda 100 gemi hazırlamışlardır⁶⁷. Bahsi geçen hazırlıkların yapıldığı zaman zarfında Atina donanması gücünün doruğuna çıkmıştı⁶⁸. Atinalılar Lesbos'da ortaya çıkan isyanı bastırırken sorunlar ortaya çıkmışsa da söz konusu problemler salgın kaynaklı değildir. Thukydides, Atinalılar'ın yalnızca finansal problemler yaşadıklarından bahsetmektedir⁶⁹.

Lesbos'daki isyanın bastırılması sonrasında Atinalılar, karşı saldırılara devam etmişler ve bu doğrultuda Nikias komutasındaki bir kuvveti Megara'nın karşısında yer alan Minoa'ya sevk etmişlerdir⁷⁰. Yaz sonlarına doğru Atinalılar, Lakhes ve Kharoeades idaresinde 20 gemiden oluşan bir donanmayı Sicilya'ya göndermişler ve bu güç ertesi sene Messina Boğazı'nda kontrolü ele geçirmiştir⁷¹. M.Ö. 427 yazında Atinalılar Demosthenes ve Prokles'in komutasında 30 gemiden oluşan bir filoyu Peloponnesos'a gönderirken aynı zamanda Nikias yönetiminde 60 gemi ve 2000 hoplitten oluşan bir gücü de Melos'a sevk etmişlerdir⁷². Peloponnesos seferinde Atinalılar 120 hoplit kaybetmişlerdir⁷³. M.Ö. 426 kışında kuzeybatıdaki Ambrakia'da meydana gelen muharebeyi de Atinalılar kazanmışlardır⁷⁴. Görüleceği üzere yaşanan salgın sebebiyle Atina'nın askeri gücünde azalma olmadığı gibi eş zamanlı olarak farklı bölgelerde savaşıacak kudrete sahip görünmektedir.

63 Donald Kagan, **a.g.e.**, s. 136.

64 Thukydides, III. 7. Donald Kagan, **A New History of the Peloponnesian War**, s. 138-139.

65 Thukydides, III. 7. Donald Kagan, **a.g.e.**, 139.

66 Thukydides, III. 13. John Bagnell Bury, **A History of Greece**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 413-414.

67 Thukydides, III. 16.

68 "Bu arada Atina donanması savaş başladığından bu yana en güçlü halini almıştı. Yüz gemilik bir bölüm Attika, Euboia ve Salamis'i koruyordu. Bir başka yüz gemi Peloponnesos topraklarında yer alırken, Potidaia ve diğer yerlerde de gemiler bulunuyordu. Yaz aylarına gelindiğinde Atina donanması 250 gemiye ulaşmıştı." Thukydides, III. 17.

69 "Fakat kuşatmanın devam edebilmesi için Atinalılar'a daha fazla para gerekiyordu. Önce vatandaşlar iki yüz talanton topladılar. Ayrıca müttefiklerden vergi alınması gerekiyordu. Bu nedenle Lysikles komutasında gemiler görevlendirildi. Lysikles vergi alabilmek için bir süre müttefik kentlerde zaman harcadıktan sonra Karia'daki Maiandros'tan Mytune'den ve Sandios'a kadar dolaştı." Thukydides, III. 19.

70 Thukydides, III. 51. J. F. Lazenby, **a.g.e.**, s. 55.

71 Thukydides, III. 86, 90. P. J. Rhodes, **A History of the Classical Greek World: 478-323 BC**, Wiley-Blackwell, 2010, s. 32.

72 Thukydides, III. 91. Donald Kagan, **a.g.e.**, s. 201.

73 Thukydides, III. 98. Joseph Roisman, **The Classical Art of Comand**, Oxford University Press, Oxford, 2017, s. 150.

74 Thukydides, III. 114. J. F. Lazenby, **a.g.e.**, s. 44.

Atina, M.Ö. 425 senesinde Pylos'ta Sparta karşısında önemli başarı elde etmiş sonrasında Sparta ve Atina arasında barış yapılmışsa da anlaşma kısa ömürlü olmuştur⁷⁵. Atinalılar Pylos'da elde ettiği başarının ardından Nikias komutasında Korinthos'a saldırmak için 90 gemi, 2000 hoplit ve 200 süvari göndermişlerdir⁷⁶. M.Ö. 424 tarihinde Atina Deliom'da yapılan mücadeleyi kaybetmiştir⁷⁷. Deliom'da alınan yenilgiye karşın Atinalılar, Mytileneliler'in de desteğini alarak 60 gemi, 2000 hoplit ve bir miktar süvari ile Kythera'ya karşı başarılı bir sefer düzenlemişlerdir⁷⁸.

Pylos'ta kazanılan zafer sonrasında siyasi yaşamda Kleon'un yıldızı parlamış ve M.Ö. 422'de Spartalı Brasidas'ı durdurmak için yolla çıkmıştır. Aynı tarihte Sparta ordusunun kazandığı bir muharebede hem Kleon hem de Brasidas, Amphipolis önlerinde hayatlarını kaybetmişlerdir⁷⁹. Söz konusu iki komutanın hayatını kaybetmesi barışın yolunu açmış ve M.Ö. 421'de Nikias Barışı olarak bilinen anlaşma Sparta ve Atina arasında imzalanmıştır⁸⁰.

Yukarıda belirtilen pek çok örnekten de anlaşılacağı üzere, M.Ö. 430 tarihinde Atina'da ortaya çıkan salgının Atina'nın askeri yapısı üzerine etkileri sınırlı düzeyde kalmıştır. Zira salgın esnasında ve sonrasında, Atina'nın askeri gücünde büyük oranlı azalmalar olmadığı gibi kent söz konusu dönemlerde Sparta karşısında önemli başarılar elde etmesine ek olarak Attika-Delos içerisinde ortaya çıkan isyanları da başarılı bir şekilde bastırabilmiştir.

Salgının Toplumsal ve Kültürel Etkileri

Atina'da yaşanan salgının şiddetinin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için toplumsal yapıda ortaya çıkardığı tahribatin de analiz edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Thukydides'in verdiği bilgilere ek olarak çağdaşı yazarların aktarımları ve kentteki maddi kültür unsurlarının da incelenmesi gerekmektedir. Thukydides yaşanan salgın neticesi toplumun bundan etkilendiğini şu şekilde aktarmaktadır:

“Hastalığın yaygınlaşması kentte başka bazı sorunların da ortaya çıkmasına neden oldu. Örneğin kısa bir süre için ölen zenginlerin mallarından yararlanan bazı fakirlerin zenginleştikleri görüldü. Zenginleşen insanlar da başka zevklerin ve kazanç kapılarının peşinden gitmeye başladılar. İnsanlar artık ahlaklı bir yaşam sürmek istemiyorlardı. Çünkü ne kadar süreyle yaşayacakları belli değildi. Böylece insanların hoşlarına gidecek her şeye ulaşma yolları faydalı bir şey olarak görülmeye başlandı. Artık insanlar tanrılardan da korkmaz olmuşlardı. Çünkü dindar olanlar da olmayanlar da salgından nasibini almışlardı. Suç işleyenlerin yaptıklarının hesabını verecekleri kadar uzun bir süre hayatta kalamayacaklarına inanılıyordu. İnsanlar yargı kararlarını önemsemeksizin sadece içinde buldukları anın tadını çıkarmaya çalışıyorlardı⁸¹.”

Yukarıda da işaret edildiği üzere Thukydides, salgının sosyal ve dini normları aşındırarak

75 Thukydides, IV. 15-16, 22-23.

76 Thukydides, IV. 42.

77 Atinalılar 1000, Boiotialılar'ın ise 500 kadar ölüleri vardı. Atinalılar'ın ölüleri arasında daha çok hafif silahlılar ve hizmetçiler yer alıyordu. Thukydides, IV. 101.

78 Thukydides, IV. 53. Donald Kagan, **a.g.e.**, s. 76.

79 Thukydides, V. 10-11. Donald Kagan, **The Peloponnesian War**, s. 320-324.

80 Thukydides, V. 17-18. Donald Kagan, **The Peloponnesian War**, s. 197-209.

81 Thukydides, II. 53.

toplumsal yaşantıyı ciddi oranda etkilediğini iddia etmiştir. Bununla beraber, söz konusu aktarımların doğruluğu tartışmalıdır. İlk olarak Atina'nın kültürel yaşantısının salgından etkilenmediği görülmektedir. Zira salgının yaşandığı dönemde kent Sophokles, Euripides ve Aristophanes gibi önemli sanatçılar yetiştirmiş ve halk, onların eserlerini ilgiyle takip etmiştir. Şayet salgın iddia edildiği gibi şiddetli olsa insanların bu tarz etkinliklere gitmede gönülsüz davranmaları gerekirdi. Bu denli ağır kayıplar yaşayan insanların hiçbir şey olmamış gibi davranarak akşamları tiyatroya gittiklerini düşünmek oldukça zordur. Bunun yanında salgının yaşandığı dönemde kaleme alınan eserlerin hiçbirinde salgın konusunda bir bilgi yer almamaktadır⁸². Yalnızca Sophokles'in bir eseri olan Kral Oedipus'un açılış sahnesi Thebai kentinde yaşanan salgın ile başlamaktadır; fakat bu durum Atina'da bir salgının yaşandığını kesin olarak göstermemektedir⁸³.

M.Ö. 429 ve takiben M.Ö. 427/26 yıllarında yaşanan salgının iddiaların aksine görece olarak şiddetinin düşük boyutlu olduğu konusundaki önemli verilerden biri de kentteki inşaat faaliyetleridir. Yapılan araştırmalar neticesinde özellikle dini yapıların inşasında bir kesinti olmadığı görülmektedir. Bununla beraber Thukydides, insanların dine olan saygılarının azaldığını iddia etmiştir:

“Tapınaklarda ölenlerin cesetleri hiç kimse tarafından kaldırılmıyordu. Salgın öylesine yayılmıştı ki insanların tanrısal ve kutsal şeylere karşı olan saygılarında azalma meydana gelmişti. Mezarlar ve cenaze törenleri ile ilgili gelenekler ortadan kalmaya başladı”⁸⁴.

Salgının yaşandığı dönemlerde Atina'da inşa edilen binaların niteliğinde gözle görülür bir azalma olmasına karşın bu duruma sebep olan etmen muhtemelen savaş ve savaşın beraberinde getirdiği ekonomik darboğazdır⁸⁵. Dini yapılar dikkate alındığında Akropolis'teki son dini yapı olan Erekhtheion'un inşasına M.Ö. 430'da başlanmış ve çalışmalar savaş boyunca devam etmiştir⁸⁶. Athena Nike Tapınağı'nın inşasına M.Ö. 427 tarihinde başlanmış ve M.Ö. 425/24 yılında bitirilmiştir⁸⁷. İnşasına savaş öncesinde başlanan Hephaistos Tapınağı'ndaki çalışmalar salgın esnasında da devam etmiştir⁸⁸. Muhtemelen salgınla bağlantılı olarak M.Ö. 425 tarihinde Brauron'da bir stoa inşa edilmiştir⁸⁹.

Salgının yaşandığı dönemdeki kamusal ya da sivil yapılar ise görece olarak daha mütevazıdır. Zira yapıların inşasında kerpiç sıklıkla kullanılan bir malzeme haline gelmiştir. Fakat söz konusu dönemde önemli bir kamusal yapı olan Zeus Stoası inşa edilmiştir ki adı geçen yapı M.Ö. 430/420 yılları arasında tamamlanmıştır⁹⁰. Tüm bunlara ek olarak salgın devam ederken Atina'da

82 James Longrigg, **a.g.m.**, s. 56.

83 James Longrigg, **a.g.m.**, s. 55.

84 Thukydides, II. 52.

85 J. M. Camp, **The Archaeology of Athens**, Yale University Press, New Haven and London, 2001, s. 117.

86 Wiliam A. P. Childs, **Greek Art and Aesthetics in the 4th Century B.C.**, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2018, s. 26-27.

87 John Freely, **Strolling Through Athens**, TPP Press, New York, 2004, s. 55.

88 Richard A. Tomlinson, **From Mycenae to Constantinople: The Evolution of the Ancient City**, Routledge, London and New York, 1992, s. 59.

89 J. M. Camp, **a.g.e.**, s. 126.

90 John McK. Camp, **The Athenian Agora**, American School of Classical Studies at Athens,

tanrılar adına yeni bir Bouleterion inşa edilmiştir⁹¹.

Nüfusunun ¼'ünü kaybeden aynı zamanda Sparta ve müttefiklerine karşı şiddetli bir savaş veren Atina'nın dini ya da kamusal yapıların inşası için iş gücü tahsis edebilmesi başlı başına salgının aktarıldığı gibi yıkıcı olmadığının bir diğer göstergesidir.

Sonuç

Konuyla ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların büyük bir kısmı, Thukydides'in aktarımlarını temel almak suretiyle Atina'da yaşanan salgının yıkıcı etkileri olduğunu; hatta bu gelişmenin savaşın gidişatı ve sonucu üzerinde belirleyici rol oynadığını iddia etmişlerdir. Bununla birlikte Atina'da yaşanan salgınla ilgili bilgiler analiz edildiğinde Thukydides'in aktarımlarının doğruyu tam olarak yansıtmadığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar, salgın sebebiyle kent nüfusunda büyük bir azalmanın yaşandığını ileri sürmüşlerse de bu iddiayı destekleyecek kaynaklar bulunmamaktadır. Askeri gelişmeler analiz edildiğinde de Atina'nın gücünde bir azalma olmadığı tersine farklı bölgelerde birbirinden bağımsız operasyonlar yapabilecek kabiliyete sahip olduğu görülmektedir. Tüm bunlara ek olarak, Atinalıların günlük yaşantısında da önemli bir değişim yaşanmamıştır. İfade edildiği üzere halk her zamanki gibi gündelik yaşantısına devam etmiş, kültürel yaşantıda da gözle görülür bir farklılaşma söz konusu olmamıştır. Peloponnesos Savaşı konusundaki en önemli kaynaklardan biri olan Thukydides bizzat hastalığa yakalanmış olması sebebiyle salgın konusunda abartılı ifadeler kullanmıştır ki bu durumun muhtemel nedeninin yaşadığı travmadan kaynaklandığı kanısındayız. Ayrıca yazar, Atina'da ortaya çıkan olumsuz gelişmeler için salgını bir günah keçisi olarak kullanmış olması da mümkün görülmektedir. Zira Thukydides, salgının en fazla toplumun üst kesimlerini etkilediğini belirtmesi yanında savaş nedeniyle Atina kent merkezine sığınmak zorunda kalan mültecileri hakir görmektedir. Sonuçta Thukydides'in vermiş olduğu bilgiler ve Atina'da ortaya çıkartılan buluntular ışığında tifo kaynaklı bir salgının yaşanmış olduğu kesin olmakla birlikte sanılanın aksine yıkıcı olmadığı görülmektedir.

Athens, 2003, s. 9

91 J.M. Camp, a.g.e., s. 127-128.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

Aristotle, **Aristotle on the Constitution of Athens**, ed., Frederic G. Kenyon, The Lawbook Exchange, Clarke and New Jersey, 2004.

Diodoros, **Bibliothèque**, ed. by C. H. Oldfather, Diodorus of Sicily, Loeb Classical Library, London, 1953.

Homer, **İlyada**, çev., Azra Erhat ve A. Kadir, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

Pausanias, **Hellados Periegesos**, çev. W. H. S. Jones, Loeb Classical Library, London, 1954.

Pausanias, **Pausanias's Description of Greece**, vol. 1, ed., J. G. Frazer, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

Plutarkhos, **Bioi Paralleloi: Perikles**, çev. B. Perrin, Loeb Classical Library, London, 1948.

Thukydides, **Peloponnesos Savaşları**, çev., Furkan Akderin, Belge Yayınları, İstanbul, 2010.

Araştırma Eserleri

Bryce, Trevor., **The Kingdom of the Hittites**, Oxford University Press, Oxford, 2005.

Buckley, Terry., **Aspects of Greek History**, Routledge, London and New York, 1996.

Bury, John Bagnell., **A History of Greece**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Camp, J. M., **The Archaeology of Athens**, Yale University Press, New Haven and London, 2001.

Camp, John McK., **The Athenian Agora**, American School of Classical Studies at Athens, Athens, 2003.

Cantor, Norman F., **In the Wake of the Plague: The Black Death and the World It Made**, Simon and Schuster, New York, 2001

Casson, Lionel., **Antikçağda Denizcilik ve Gemiler**, çev. Gürkan Erkin, Homer Kitapevi, İstanbul, 2002.

Childs, William A. P., **Greek Art and Aesthetics in the 4th Century B.C.**, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2018.

Cooper, Frederick A., **The Temple of Apollo Bassitas: The Architecture**, American School

of Classical Studies at Athens, Princeton and New Jersey, 1996.

De Paolo, Charles., **Epidemic Disease and Human Understanding**, McFarland Publishers, North Carolina and London, 2006.

Dixon, Bernard., “Ebola in Greece?”, **British Medical Journal**, vol. 313, no. 7054, 1996, s. 313.

Drancourt, Michel and Raouli, Didier., “Molecular insights into the history of plague”, **Microbes and Infection**, vol. 4, no. 1, 2002, s. 105-109.

Foster, Edith., **Thucydides, Pericles and Periclean Imperialism**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Freely, John., **Strolling Through Athens**, TPP Press, New York, 2004.

Gomme, A.W., **The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.**, Basil Blackwell, Oxford, 1933.

Hansen, M. H., “Three Studies in Athenian Demography”, **Historisk-filosofiske Meddelelser** 56, The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, Munksgaard, Copenhagen, 1988, 1-28.

Hansen, Mogens Herman., **The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1999.

Harari, Yuval Noah., **Homo Deus**, çev., Poyzan Nur Taneli, Kollektif Kitap, İstanbul, 2016.

Hawtorn, Geoffrey., **Thucydides on Politics: Back to the Present**, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.

Hedrick, C. W., “The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens”, **American Journal of Archaeology**, vol. 92, 1988, s. 185-210.

Howell, Cristopher, “Plague of Athens: A Fate More Terrible Than the Spartans 430-426 BCE”, ed., Rebecca M. Seaman, **Epidemics and War: The Impact of Disease on Major Conflicts in History**, ABC-CLIO, Santa Barbara, 2018.

Kagan, Donald., **A New History of the Peloponnesian War**, Cornell University Press, New York, 2013.

Kagan, Donald., **The Archidamian War**, Cornell University Press, New York, 1974, 1990.

Kagan, Donald., **The Peloponnesian War**, Penguin, New York, 2004.

Kern, Paul Bentley., **Ancient Siege Warfare**, Indiana University Press, Indiana, 1999.

King, Helen., **Greek and Roman Medicine**, Bloomsbury, London, 2013.

Lazenby, J. F., **The Peloponnesian War**, Routledge, London and New York, 2004.

Littman, Robert J., and Littman, M. L., “The Athenian Plague: Smallpox”, **Transaction and Proceedings of the American Philological Association**, vol. 100, 1969, s.261-275.

Longrigg, James., “Death and epidemic disease in classical Athens”, **Death and Disease in the Ancient City**, ed., Valerie M. Hope and Eireann Marshall, Routledge, London and New York, 2000, s. 55-64.

Mansel, Arif Müfit., **Ege ve Yunan Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Martin, Thomas R., **Eski Yunan**, çev., Ümit Hüsrev Yolsal, Say Yayınları, 2012.

Mayor, R. J. G., “Population”, **A Companion to Greek Studies**, ed., Leonard Whibley, Cambridge University Press, Cambridge, 1931, s. 502-506.

Meijer, Fik., **A History of Seafaring in the Classical World**, Routledge, New York, 2014.

Morris, I., and Powell, B. B., **The Greeks, History, Culture and Society**, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 2006.

Morrison, J. S., Coates, J. F., and Rankov, N. B., **The Athenian Trireme**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Rhodes, P. J., **A History of the Classical Greek World: 478-323 BC**, Wiley-Blackwell, 2010.

Rhodes, P. J., **Athenian Democracy**, Oxford University Press, Oxford and New York, 2004.

Roberts, Jennifer T., **The Plague of War: Athens, Sparta and the Struggle for Ancient Greece**, Oxford University Press, Oxford, 2007.

Robinson, Charles Alexander., **Athens in the Age of Pericles**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1971.

Roisman, Joseph., **The Classical Art of Comand**, Oxford University Press, Oxford, 2017.

Shrewsbury, J. F. D., “The plague of Athens”, **Bulletin of the History of Medicine**, vol. 24, no. 1, 1950, s. 1-25.

Soupios, M. A., “Impact of the plague in Ancient Grecee”, **Infectious Disease Clinics of North America**, vol. 18, no. 1, 2004, s. 45-51.

Stampolidis, N.C., and Parlama, L., **Athens: The City Beneath the City: Antiquities the Metropolitan Railway Excavation**, Abrahams, Harry N. Abrams,, New York, 2001.

Tomlinson, Richard A., **From Mycenae to Constantinople: The Evolution of the Ancient City**, Routledge, London and New York, 1992.

Tracy, Stephen V., **Pericles: A Sourcebook and Reader**, University of California Press, Berkley, Los Angeles and London, 2009.

Whibley, Leonard., **Political Parties in Athens During the Peloponnesian War**, Cambridge University Press, Cambridge, 1889.

Zinsser, Hans., **Rats, Lice and History**, Percy Lund Humphries, London, 1935.

Dr. Öğretim Üyesi

Erol AKCAN

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3580-4466>

Iğdır Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi
ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Öğretim Üyesi.

eerolakcan@gmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 29 May 2018 / 13 Ağu 2018

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.428098>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

>> e-ISSN 2458-7672

Mehmet Fazlı Güleç ve İran'da Yaşayan Azeri Türkleri ile İlgili Raporu

Mehmet Fazlı Güleç and His Report Regarding Azeri Turks Living in Iran

Öz

Bu çalışmada, Mehmet Fazlı Güleç'in biyografisi hakkında genel bilgiler verildikten sonra O'nun Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsaviri olarak görev yaptığı 1934 yılında İran'da yaşayan Azeri Türkleri hakkında kaleme aldığı rapor üzerinde durulmuştur. Bu raporun, raporu hazırlayan Mehmet Fazlı Güleç'in bu sırada Birinci Umumi Müfettişlik bünyesinde çalışan bir bürokrat olması dışında müfettişlikle bir ilgisi yoktur. İlk defa bu çalışmada tam metin olarak yayımlanan bu rapor gerek Mehmet Fazlı Güleç'in düşünce dünyasına gerekse bu dönem İran'da yaşayan Azeri Türklerinin durumuna ışık tutması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Çalışmada ortaya konan bir diğer husus, bahsi edilen raporda ortaya atılan düşünceler ile bu dönem Türkiye-İran ilişkiler arasında böyle bir sorunun olup olmadığıdır.

Anahtar Kelimeler: Mehmet Fazlı Güleç, Türkiye-İran İlişkileri, Birinci Umumi Müfettişlik, Türk Dış Politikası

ABSTRACT

This study gives general information about the biography of Mehmet Fazlı Güleç and touches on the report prepared by him on Azeri Turks living in Iran in 1934, when he served as the Principal Consultant of the First Public Inspection. This report has nothing to do with the inspection, except that Mehmet Fazlı Güleç, who prepared the report, was a bureaucrat working within the body of First Public Inspectorate meanwhile. This report, published in full text for the first time in the present study, is an important source for shedding light on not only Mehmet Fazlı Güleç's world of thought, but also Azeri Turks living in Iran in given period. Another issue raised in this study

ATIF: AKCAN Erol, "Mehmet Fazlı Güleç ve İran'da Yaşayan Azeri Türkleri ile İlgili Raporu" *Tarih ve Gelecek*, 4/2 (2018), s. (109-128)

CITE: AKCAN Erol, "Mehmet Fazlı Güleç and His Report Regarding Azeri Turks Living in Iran" *History and Future*, 4/2 (2018), pp. (109-128)

is to examine whether there is such a problem in Turkey-Iran relationships within the light of the ideas put forward in the report.

Key Words: Mehmet Fazlı Güleç, Turkey-Iran Relationships, First Public Inspection, Turkish Foreign Policy

Giriş

Bu çalışmanın ana eksenini Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsaviri Mehmet Fazlı Güleç'in İran'da yaşayan Azeri Türkleri ile ilgili 13 Ocak 1934 tarihli raporu oluşturmaktadır. Raporun içerik analizine geçmeden önce bu raporun altında imzası olan Mehmet Fazlı Güleç'in biyografisi hakkında bazı genel bilgiler vermek faydalı olacaktır.

Mehmet Fazlı Güleç, 1891 yılında Midilli Sancağı'nın Moluva Kazası'na bağlı Efsunde Köyü'nde doğdu. Moluva'da başladığı rüştiye eğitimini İstanbul'da tamamladı. Mercan idadisi ve Mülkiye'den pekiyi derecesi ile mezun olduktan sonra 1913 yılında İzmir valiliğinde maiyet memurluğu görevine başladı. Maiyet memuriyetinden sonra sırasıyla Ayasment (1914), Kınık (1915), Bağarası (1917) nahiyelerinde müdürlük yaptı. Bundan sonra kaymakamlığa terfi ederek Çal, Dinar, Adalar, Bayındır ve Bergama'da görev yaptı. 1927 yılında önce üçüncü sınıf mülkiye müfettişliğine arkasından İzmir ve İstanbul vali yardımcılığına getirildi. 14 Mayıs 1932 tarihinde İstanbul vali yardımcılığından alınarak Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsavirliği'ne atandı. İki yıl bu görevini sürdürdükten sonra 26 Mayıs 1934'te Bursa valiliğine getirildi. Mehmet Fazlı Güleç, bundan sonraki hayatını altıncı dönem Bursa mebusluğu hariç tutulacak olursa, emekliye ayrılacağı 31 Mayıs 1950 tarihine kadar valilik yaparak geçirdi. Kendisi 1966 yılında İstanbul'da vefat etmiştir¹.

Biyografisiyle ilgili verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere Mehmet Fazlı Güleç, Mülkiye çikışlı ve deneyimli bir bürokrattır. Aşağıda, üzerinde duracağımız raporu kaleme aldığı tarihte kırklı yaşların içerisinde ve Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsavirliği görevinde bulunmaktadır. Yeri gelmişken belirtelim ki bu raporun, Mehmet Fazlı Güleç'in bu sırada bulunduğu görev alanı ve yetkisi ile herhangi bir ilgisi yoktur. Nitekim Birinci Umumi Müfettişlik ile ilgili yapılan çalışmalarda böyle bir rapor üzerinde de durulmamıştır². Güleç'in bu raporu hazırlamasına bu tarihlerde Türkiye ile İran arasında devam eden sınır tespit görüşmeleri vesile olmuştur. Raporun başlangıcında da ifade edildiği gibi Güleç, son defa Makû'de toplanan Türkiye-İran Daimi Hudut Komisyonu'nda hükümeti temsil eden heyete riyaset için bölgeye gitmiştir. Kendi ifadesiyle "bu

-
- 1 Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. IV, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969, s. 1602-1603; Kazım Öztürk'ün hazırladığı TBMM albümünde ölüm tarihi 16 Mart 1942 olarak verilmektedir. Bu bilgi doğru olmasa gerekir. Bkz. **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (23 Nisan 1920-14 Ekim 1973)**, Hazırlayan: Kazım Öztürk, Önder Matbaası, Ankara 1973, s. 173; Ali Galip Baltaoğlu'nun çalışmasında Mehmet Fazlı Güleç'in sicil dosyasından hareketle göreve başladığı ve görevden ayrıldığı tarihler liste olarak verilmiştir. Bkz. Ali Galip Baltaoğlu, **Atatürk Dönemi Valileri (29 Ekim 1923-10 Kasım 1938)**, Ocak Yayınları, Ankara 1998, s. 145.
  - 2 Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)** İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2003, s. 53-127; Hüseyin Koca, **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Mikro Yayınları, Konya 1998(?), s. 161 vd.

fırsattan istifade ederek Azerbaycan Türklerinin vaziyeti üzerinde bazı tetkikler yapmak³ istemiştir.

Görüldüğü üzere Güleç'in İran'da yaşayan Azeri Türkleri ile ilgili bir rapor kaleme almasıyla bu sıradaki görevi arasında bir ilgi bulunmamaktadır.

Mehmet Fazlı Güleç'in İran'da Yaşayan Azeri Türkleri İle İlgili Raporu

Mehmet Fazlı Güleç'in, Başvekil İsmet Paşa'ya hitaben hazırladığı raporu on sayfadan ibarettir. Fazlı Güleç, bu incelemeyi şu iki açıdan gerekli görmektedir;

Azerbaycan Türkleri, Türkiye ile büyük Türk kitlesi arasında bir vasıl hattıdır. Bunların milli mevcudiyetlerini korumaları, Türkiye'de yapılan toplumsal inkılap hareketlerinin ve milliyetçilik akımının kolaylıkla büyük kitleye intikaline ve kültürel birliğin yıkılmaktan korunmasına ve Türk kitleleri arasında birlik ve bütünlüğün sağlanmasına yardımcı olur.

Türkiye'nin doğusunda yer alan ve Türkçe'den başka aile dili kullanan Türklerin temsili işinde bir yanlarının yabancı memleketlerdeki Türk kitlesine dayanması Türkiye için daha faydalıdır. Bu durum onların Türk olmayan yabancılardan tecrit edilmelerine ve milli benliğe kudretle sarılmalarına hizmet eder⁴.

Anlaşılacağı üzere Güleç'in incelemesinin gerekçelerinden ilkinin, Azerbaycan Türklerinin Türkiye'nin izleyebileceği "Pantürkizm" politikasındaki yeri ve önemi oluşturmaktadır. İkinci gerekçede ise her ne kadar açıkça ifade edilmemiş olsa da Türkiye'nin doğusunda yaşayan Kürtlerin, yabancı devletler tarafından Türkiye'nin aleyhine kullanılması ve milli birlik ve beraberliğin zarar görmesi kaygısı yer almaktadır.

Fazlı Güleç, yapmış olduğu incelemeyi bu şekilde gerekçelendirdikten sonra İran'da yaşayan Azeri Türkleri arasında son zamanlarda yükselen milli benliğe ve bilince işaret etmektedir. Ona göre bunda, İran hükümetinin temsil işlerinde gösterdiği şiddete dayalı ve hatalı politikaları, Türkiye'de mezheplere karşı müsamahalı ve milliyete önem veren inkılabın doğması ve Cihan Harbi'nde oraya giden Türk kıtalarının attıkları milliyet tohumlarının yeşermesi etkili olmuştur⁵.

Fazlı Güleç, raporunun bundan sonraki aşamasında Makü, Merent ve Tebriz'de kendisinin ve arkadaşlarının edindiği izlenimlerden hareketle bölge halkının kültürel olarak Türkiye'ye olan yakınlığı ve sevgisi üzerinde durmaktadır. Azeri Türkleri, her fırsatta kendilerinin de Türk olduğunu ve kan kardeşi olduğumuzu ifade etmeye çalışmıştır. Heyeti selamlamaya gelen subay ve erlerin resmi komutlar dışında Türkçe konuştukları, Farsça'dan başka dil bilmeyen bir miralayın hizmet erine laf anlatabilmek için Türkçe öğrenmek zorunda kaldığı, İran'ın bölgedeki temsil politikalarından ve Farsça dışında başka bir dile eğitimde izin vermemesinden Türklerin rahatsız oldukları altı çizilen hususlardır⁶.

3 BCA(Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030.10.261.759.1/1.

4 BCA, 030.10.261.759.1/1

5 BCA, 030.10.261.759.1/1.

6 BCA, 030.10.261.759.1/2-5.

Fazlı Güleç, bölgede yaşayan Azeri Türklerinin kendilerine olan yakın ve sıcak ilgisinden bahsettikten sonra İran'ın bölgedeki politikalarına işaret etmektedir. İran yönetimi, bölgede ilk zamanlar devlet dairelerinde Farsça dışında dilin konuşulmasını yasaklamak, Türk adını ağza aldırmamak gibi uygulamalara girişmiş ancak bu tür uygulamaların tepki çekmesi üzerine bundan vazgeçmiştir. İran'ın bölgedeki yeni yaklaşımı Türklerin yaşadığı bölgelere mektep açmak, bu mekteplerde Farsça eğitim vermektir. Güleç'e göre medreselerde verilmeye çalışılan Farsça eğitim, konuşma kudretinin kazanmasını sağlasa da "milli benliğin ilk ve en kuvvetli amili olan dilin kaybolması için bir tehlike arz etmeyecektir." İran'ın Türkiye'ye yakın olan şehirlerini imar etmeye ve bu sayede Türkiye'ye medeni üstünlük kurmaya, Türk muhiti olan Tebriz'de münevver ve üstün bir Fars zümresi oluşturulmaya çalışıldığı, bunun oradaki Türk benliği için en büyük tehlike olduğu raporda üzerinde durulan hususlardır⁷.

Fazlı Güleç, "Türk dili vatan hudutları haricinde ve hassaten bizden yeni ayrılan Suriye, Irak gibi memleketlerle İran, Kafkasya ve Orta Asya taraflarında muhtelif dille konuşanlar arasında umumi anlaşma dili olarak tutunuyor. Daha fazla ihmalkâr davranırsak dilimizin bu imtiyazı kaybedeceğine şüphe etmemelidir. Balkan memleketlerinde de Türkçe'yi anlayanların ve konuşanların az olmadığını işitiyorum"⁸ dedikten sonra hem sınırlarımızın dışında kalan Türklerin milli benliğine takviye yapabilmek hem de Türkçe'nin imtiyazını korumak için önem verilmesi gereken hususları beş madde halinde sıralamaktadır:

Tebriz'de tebaamız üç beş Ermeni'den ibarettir. Önemli bir Türklük merkezi olması nedeniyle Tebriz'de suni bir koloni oluşturulmalı ve münevver bir Türk cemaatini orada barındırma ve yaşatma çaresi aranmalıdır. Bu sayede Tebriz'de bir Türk mektebi açabilmenin yolu bulunabilir.

Türk dilini kolayca neşredebilmek için aydınlarımızın Tebriz'de Fransızca öğretme mektepleri açmaları en doğru yoldur. Bu sayede oradaki Türkler, bu mekteplere serbestçe rağbet ederler ve mahalli hükümetin dikkatini çekmeden Türk harfleri öğretilmiş olur.

İstanbul Üniversitesi'nde veya Ankara'da ilmi bir dergi çıkarılmalı ve bu dergide sınırlarımız haricindeki milli cereyanlar mevzubahis edilmeden "ilmi ve fenni" yazılar yazılarak en ucuz fiyatla komşu memleketlere gönderilmelidir. Bu derginin yaşayabilmesi için bütün memurlar ve subaylar mecburi abone yapılmalıdır. Aydınların, tüccarların ve sair vatandaşların bu dergiye abonelikleri teşvik edilmeli, İstanbul Üniversitesi'ne yeni gelen şöhretli profesörlerin dilimizde yazılmış makaleleri dergide yer almalıdır.

İran'da yaşayan Azeri Türkleri arasında sınırlı bir zümrede olmak üzere Fuzuli divanı, Aşık Kerem, Aşık Garip, Arzu ile Kamber ve Hoca Nasrettin gibi kitapların dışında yayın bilinmemektedir. Türkçe yazılmış ve yazılacak güzel ve ilgi uyandıran romanlar çoğaltılarak bu memleketlerde yok pahasına dağıtılmalıdır. Bu türden yayınlar teşvik edilmelidir. Kültürel bağlantı olarak Van'da veya diğer hudut şehirlerimizden birinde bir mektep açıp hariçteki Türkleri kabul etmeli, okutmalı ve bir dergi çıkartmalıdır. Maksada daha yakın olan bu hareketin manası hasımlarımızca kolayca sezilebileceğinden teyakkuz haline ve karşı tedbirlere mahal vermemek için bu okutma ve neşriyat işinin uzak merkezlerde yapılması daha doğru olacaktır.

7 BCA, 030.10.261.759.1/5

8 BCA, 030.10.261.759.1/6.

Sınıra yakın şehirlerimizin imarına ve bunlarla aramızda ticari bağlantı tesis edecek ve yatacak yolların yapılmasına; bu suretle medeni üstünlüğün bizim tarafta muhafazasına ve birbirimizle kaynaşma teminine çalışılmalıdır⁹.

Sınırlarımızın dışında kalan Türklerin milli benliklerinin güçlendirilmesi ve onlarla kültürel bağların kurulması ve korunması ile ilgili önerilerini bu şekilde sıralayan Fazlı Güleç, manevi üstünlüğün halen bizde olduğunu, yabancı ellerde yaşayan ırkdaşlarımızın arkalarında bizi yalnızca kafalarıyla değil gözleriyle de üstün görebilmeleri ve bize daha güvenle dayanabilmeleri için maddi sahada da üstün hale gelmek gerektiğinin önemini vurgulamaktadır.

2-“Azeri Türkleri” Ekseninde Türkiye-İran İlişkilerine Genel Bir Bakış (1923-1934)

Bu başlık altında, Mehmet Fazlı Güleç’in raporunu da göz önüne alarak Türk-İran ilişkilerine bu açıdan bakmayı deneyeceğiz. Bunu yaparken amacımız, Türk-İran ilişkileri ile ilgili başka kaynaklarda yer alan bilgileri tekrar etmek değildir. Burada, bu dönem Türk-İran ilişkilerinde Azeri Türklerinin bir mesele olarak ele alınıp alınmadığı, Türk dış politikasının bu tarihlerde İran’da yaşayan Türklerle ilgili herhangi bir politikasının olup olmadığı sorularına yanıt aramaya çalışacağız.

Bu dönem Türkiye-İran ilişkilerinin konu alan literatüre bakıldığında her iki ülkenin birbirine karşı kuşkulu yaklaştığına dair bilgilerle karşılaşmak mümkündür. Şöyle ki Türkiye, özellikle Şeyh Sait Ayaklanması ile başlayan ve sonrasında aralıklarla devam eden feodal karakterli asi Kürt ayaklanmalarıyla uğraştığı sıralarda İran’ın, “Kürt kartı”nı kullanmaya çalışacağından, İran ise Türkiye’nin kendisine karşı “Azeri kartı”nı kullanabileceğinden kuşku duymuştur¹⁰. İran’ın bir başka kaygısı, Türkiye’nin Turancı bir dış politika takip edip etmeyeceği olmuştur¹¹. Her iki ülke bu dönemde birbirinin dahili ve harici politikalarını dikkatle takip etmekle birlikte bu konuları bir politik manivela olarak kullanmaktan imtina etmiştir¹². Rıza Şah’ın Azeri Türklerine yönelik “Farslaştırma” politikalarından Türk hükümeti haberdar olmakla birlikte bu konuda tepkisiz kalmayı yeğlemiştir¹³. Başta Mehmet Emin Resulzade olmak üzere bu tarihlerde Türkiye’de yaşayan Azerbaycanlı aydınların çıkarmış oldukları Yeni Kafkasya, Otlu Yurt, Bildiriş ve Azeri Türk isimli gazete ve dergiler, “Ecnebi politikasına alet olarak komşu ve dost hükümet aleyhine” yayın yaptıkları gerekçesiyle Bakanlar Kurulu kararnamesiyle kapatılmıştır¹⁴. Dolayısıyla, bu tarihlerde Türk dış politikasının “Güney Azerbaycan” veya “İran’da yaşayan Türkler” ile kültürel bağları

9 BCA, 030.10.261.759.1/7-8.

10 Gökhan Çetinsaya, “Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri 1919-1925”, **ATAM Dergisi**, C. 16, S. 48 (Kasım 2000), s. 782-784; Gökhan Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, **Türkler**, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 260; Polat Kara, **Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960)**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 39-40.

11 Şamil Ünsal, “Atatürk’ün Bakış Açısı Çerçevesinde Türk-İran İlişkilerinin Kısa Bir Değerlendirmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 205 (Ağustos 2013) s. 31; Mehmet Çete, **Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) s. 29.

12 Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İran İlişkileri”, s. 261; Ahmet Özgiray, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri”, **ATAM Dergisi**, C. II, S.33 (Kasım 1995) s. 692-698.

13 Çetinsaya, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İran İlişkileri”, s. 261.

14 BCA, 030.18.01.02.22.59.013/1 (Bkz. Ek-1)

koruma ve geliştirme gibi bir meselesinin olduğuna dair elimizde bilgi mevcut değildir. Bu konunun, bu dönem Türkiye-İran diplomatik ilişkilerinde bir mesele olarak ele alındığını gösterir bir bilgi ve belgeye rast gelmedik. İki ülke arasında yapılan antlaşma metinlerine bakıldığında İran'da yaşayan Türklerin durumu, kültürel hakları vesair gibi bir maddeyle karşılaşılmaz¹⁵. Türk Genelkurmay'ının 1927 yılında İran Azerbaycan'ı üzerine bir tetkik raporu hazırlamış olması¹⁶, Van Hudut Komiseri'nin İran'ın bölgedeki Türklere yönelik politikaları konusunda bilgi vermesi¹⁷, Türkiye-İran ilişkilerinde böyle bir meselenin olduğu anlamına gelmemelidir. Bu açıdan bakıldığında Barış Metin'in makalesinin içeriği ile başlığı arasında bir uyumsuzluk söz konusudur¹⁸.

Her iki ülkenin kuşklarından kurtulması 1926 yılında yapılan dostluk ve güvenlik antlaşmasıyla başlamış, 1932 yılında yapılan Türkiye-İran Dostluk Antlaşması ve Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile taçlanmıştır¹⁹. Bu tarihten sonra iki komşu ülke sınır anlaşmazlıklarını halledecek ve Rıza Şah Pevlevi'nin 10 Haziran 1934 tarihinde Türkiye'ye ziyareti gerçekleşecektir²⁰. Şurası ilginçtir ki Fazlı Güleç'in böyle bir raporu kaleme aldığı tarihlerde Türk diplomasisi Rıza Şah'ın Türkiye'ye yapacağı ziyaretin planını yapmakla meşguldür. İki ülke arasındaki ilişkilerin genel seyriyle, bahsi edilen raporun içeriğinin örtüşüğünü söyleyemeyiz. Bu açıdan bakıldığında Mehmet Fazlı Güleç'in Mayıs 1934 tarihinde başmüşavirlik görevinden alınması basit bir görev yeri değişikliği olmayabilir. Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti sırasında kendisinden serzenişle söz ettiği Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin hemen görevden alınması Türkiye'nin İran ilişkilerini zedeleyecek tutum ve davranışlara karşı hassas olduğunu göstermektedir²¹. Netice itibarıyla Fazlı Güleç'in raporunun içeriği ile bu tarihlerdeki Türk-İran ilişkilerinin havası ve genel seyri karşılaştırıldığında bir uyumluluk olduğunu söyleyemeyiz. Fazlı Güleç'in düşüncelerini Türk hariciyesinin o dönem İran'a dönük politikalarının bir parçası olarak okumak ve değerlendirmek kanımızca doğru değildir.

-
- 15 Bu antlaşma metinleri için bkz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C. I, TTK, Ankara 2000, s. 282-288,428-429.
- 16 Bkz. Emin Özdemir-Ali Çakırbaş, "1927 Tarihli Genelkurmay'ın İran Azerbaycan'ı Tedkik Raporuna Göre Bu Bölgedeki Kürt Aşiretleri", **Tarih Okulu Dergisi**, S. XV (Eylül 2013) s. 311-329.
- 17 Barış Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi", (1918-1938), **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.2 (Ağustos 2012) s. 179.
- 18 a.g.m.,s. 157-182.
- 19 Bu antlaşma metinleri için bkz. Soysal,a.g.e.,C. I, s. 282-288,428-434; Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, ATAM, Ankara 2006, s. 289-304.
- 20 Rıza Şah Pevlevi'nin Türkiye ziyareti ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. L. Hilal Akgül, "Rıza Han'ın (Rıza Şah Pevlevi) Türkiye Ziyareti", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 7, s. 18-40; M. Volkan Atuk, "İran Şahı Rıza Pevlevi'nin Türkiye Ziyareti", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. XVII/35 (2017 Güz) s. 219-243.
- 21 Akgül, a.g.m., s. 48.

SONUÇ

Mehmet Fazlı Güleç, mülkiyenin farklı kademelerinde uzun yıllar görev yapmış deneyimli bir bürokrattır. Kendisi, 1932-1934 yılları arasında Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri olarak görev yaptığı dönemde Türkiye ile İran arasındaki sınır görüşmelerini yürüten heyete başkanlık etmek amacıyla İran'da bulunmuştur. Bu seyahat vesilesiyle bölgede yaşayan Azeri Türkleri hakkında incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemelerden hareketle İran'da yaşayan Azeri Türkleri hakkında edindiği izlenimlerini, sınır dışında kalan Türklerle Türkiye'nin kültürel bağlarının nasıl devam ettirilebileceği ile ilgili görüşlerini Başbakan İsmet Paşa'ya bir raporla iletmiştir. Bu raporun dönemin yöneticilerinin nazarında nasıl bir değerlendirmeye tabi tutulduğu konusunda bir bilgiye sahip değiliz. Fazlı Güleç'in sınırlarımızın dışında kalan Türkler ile ilgili görüş ve önerilerinin ne derece dikkate alındığı ve uygulamaya konduğu konusunda da elimizde somut bir bilgi yoktur. Fazlı Güleç'in raporu üzerinden o dönem Türk hariciyesinin İran'daki "Azeri Türkleri"yle ilgilendiği, bunu politik bir araç olarak kullandığı kanaatine varmak mümkün değildir. Çalışmamızda da ortaya koymaya çalıştığımız üzere, Fazlı Güleç'in düşüncelerinin bu dönem Türk-İran ilişkilerinin ruhuna uygun olduğunu söyleyemeyiz. Elimizdeki bu raporu, diplomat olmayan, deneyimli ve halka yakınlığıyla bilinen bir bürokratin, milliyet ve memleket meselelerine olan duyarlılığının bir göstergesi olarak okumak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Kuşkusuz, raporda verilen bilgiler, İran'da yaşayan Azeri Türklerinin bu tarihlerdeki durumuna ışık tutması açısından da önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv ve Resmi Yayınlar

BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (23 Nisan 1920-14 Ekim 1973), Hazırlayan: Kazım Öztürk, Önder Matbaası, Ankara 1973.

Tetkik Eserler ve Makaleler

ÇANKAYA, Ali, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. IV, Mars Matbaası, Ankara 1968-1969.

KOÇAK, Cemil, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)** İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2003.

KOCA, Hüseyin, **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları**, Mikro Yayınları, Konya 1998(?).

SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, C. I, TTK, Ankara 2000.

SARAY, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, ATAM, Ankara 2006.

BALTAOĞLU, Ali Galip, **Atatürk Dönemi Valileri (29 Ekim 1923-10 Kasım 1938)**, Ocak Yayınları, Ankara 1998.

AKGÜL, L. Hilal, “Rıza Han’ın (Rıza Şah Pevlevi) Türkiye Ziyareti”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S. 7, s. 1-42.

ATUK, M. Volkan “İran Şahı Rıza Pevlevi’nin Türkiye Ziyareti”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S. XVII/35 (2017 Güz) s. 219-247.

ÇETİNSAYA, Gökhan, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, **Türkler**, C. 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 260-266.

ÇETİNSAYA, Gökhan, Milli Mücadele’den Cumhuriyet’e Türk-İran İlişkileri 1919-1925, **ATAM Dergisi**, C. 16, S. 48(Kasım 2000), s. 769-796

METİN, Barış, “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi”, (1918-1938), **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S.2 (Ağustos 2012) s. 157-187.

ÖZDEMİR, Emin - ÇAKIRBAŞ, Ali, “1927 Tarihli Genelkurmay’ın İran Azerbaycan’ı Tedkik Raporuna Göre Bu Bölgedeki Kürt Aşiretleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, S. XV (Eylül 2013) s. 311-329.

ÖZGİRAY, Ahmet, “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri, **ATAM Dergisi**, C. II, S.33 (Kasım 1995) s. 687-698.

ÜNSAL, Şamil, “Atatürk’ün Bakış Açısı Çerçevesinde Türk-İran İlişkilerinin Kısa Bir Değerlendirmesi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 205 (Ağustos 2013) s. 25-42.

Tezler

ÇETE, Mehmet, Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938), **Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Sakarya 2007.

KARA, Polat, Türkiye-İran İlişkileri (1923-1960), **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube :
Sayı : 11631

KARARNAME

Ecnebi polıtıkasına alet olarak komşu ve dost hükümet aleyhi-
ne neşriyatta bulunan Yeni Kafkas, Otlı Yurt, Bildiriş ve Azeri Türk x
Gazete ve Risalelerinin Matbuat Kanununun ellinci maddesine tevfiikan
kapatılmaları; Hariciye Vekili Beyfendinin şifahen vukubulan teklifi
üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 17/8/93İ tarihli içtimasında tasvip x
ve kabul olunmuştur.

17/8/93İ

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bş. V.

İsmail

Ad. V.

M. Kemal

M. M. V.

Fevzi

Da. V.

Ha. V.

S. T. Bey

Ma. V. V.

S. R. Bey

Mf. V.

Erat

Na. V.

L. M. Bey

İk. V. V.

L. M. Bey

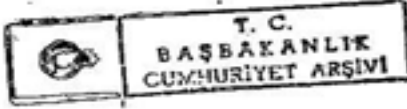
S. İ. M. V.

S. R. Bey

080 18 22 59 13

Ek-2 Mehmet Fazlı Güleç'in 13 Ocak 1934 tarihli Raporu

Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine

Azari Türklerinde müşahede-
ler:

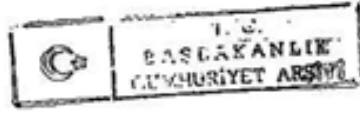
Son defa Makûde toplanan Türkiye-İran Daimî Hüdud Komisyonunda Hükümeti temsil eden Heyete riyaset için gitmiştim. Bu fırsattan istifade ederek Azerbeycan Türklerinin vaziyeti üzerinde bazı tetkikler yapmaktan kendimi men edemedim.

Bu tahkikata iki noktadan lüzum gördüm:

- 1.- Azerbeycan Türkleri Türkiye ile büyük Türk kitlesi arasında bir vasıl hattıdır. Bunların Millî Mevcudiyetlerini muhafaza etmeleri ana vatanda doğan içtimaî inkılâp hareketlerinin ve Milliyet cereyanlarının kolaylıkla büyük kitleye intikali-ne ve kültür birliğinin yıkılmaktan korunmasına ve türk kit-leleri arasında tecanüs tesisine yarar.
- 2.- Memleketimizin şarkında mevcut ve Türkçeden başka aile dili kullanan türklerin temsili işinde bir yanlarının Ecnebî mem-letlerdeki türk kitlesine dayanması bizim için daha fayda-lıdır. Bu vaziyet onların türk olmıyan ecnebîlerden tecridine ve Millî benlige kudretle sarılmalarına hizmet eder. İran Azerbeycanı Türklerinde Millî Benlik bir kaç sene evvel İran Hükümetinin temsil işinde gösterdiği şiddetten doğma mu-akese hissile şuarsuz olarak takviyet bulmuştur. Türkiyede mezheplere karşı müsamaha ve milliyete kıymet ve-ren inkılâbın doğması Büyük Harpte oralara giden Türk kitalası-nın attığı tohumların kolaylıkla tenebbütüne ve milliyet duy-gularına doğru şuurlu ve nurlu hamleler atılmasına da ayrıca sebep olmuştur. İran Azerbeycanı ile ilk temasında kulaklarım en büyük zevki-ni aldı. Heyetimizi selâmlamağa gelen kıta Zabitan ve efra

-8-

030 10 261 759 1

213
215
(2)

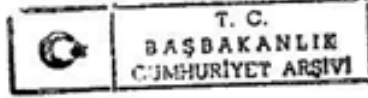
Resmî Kumandalar haricinde Türkçe tekellüm ediyorlardı. Farisî den başka dil bilmiyen bir Miralay hizmet neferine meram anlatabilmek için Türkçe öğrenmek mecburiyetinde kaldığını söyledi. Orada her fert bizi gördükçe bizle alâkadar olmakta ve bir fırsat bulup kendilerinin de türk olduklarını ve bizimle kan kardeşi bulduklarını bize duyurmak için tehalük göstermekte idiler. Misafir olduğumuz Makûl Serdarı (Bu Zatın İran Şahı tarafından hile ile hapsedilip itlâf edildiği öğrenilmiştir.) İkbâlüssaltana Murtaza Kulu Hanın öksüz çocuğu dokuz on yaşlarında Hasan Han bizden türkçe harflerini öğrenmeğe heveslendi. Arkadaşlar bu küçükçe harfleri tanıttılar çarçabuk yazı yazmağa başladı. Matbaa harflerini taklit ederek yazıyordu. Arap harflerile ve Türkçe bir yazı yazmak istedi şu ibareyi yazdı. "Men Türküm. Öz dilim Türkçe idi. Veli Mene medresede farisî okudular." Bu cümle Hasan Hanın masum dilile bize yapılmış bir tezellüdü.

Hudut tahdidine memur Zabitanın dinledim:

İran Zabiti neferine farisî bir emir vermiş nefer anlayamamış bizim zabıt kumandayı türkçe tekrar edince "Men Türki danışirem farisî bilmirem" demiş ve emri yerine getirmiştir. Bir gün Rumiye Valisi Muzaffer hanla beraber Bahçecik köyünde Makûye gidiyorduk. Yolda Hacı Emin Paşa Han isminde bir Zata tesadüf ettik. Valiye bir kâğıt uzatıp "bunu ohu mene diki ne isteyüpler" dedi. Vali "senden bir şey istemezler kıtlık oldu zahire isterler" dedi. Hacı Emin Paşa "bu farisîdir ben anyamadım cevabını verdi. Beraberimde seyahat eden Birinci Umûmî Müfettişlik Cümhuriyet Halk Fırkası kâtibi Alaattin Bey bizden bir iki gün evvel Tebrize gitmişti. Kendisinin tarassutuna memur edilen zabıt; türk olduğunu bildirerek vazifesini aynen söylemiş ve İran hükûmetinin temsil siyasetini şiddetle ten-

030	10			261	253	1
-----	----	--	--	-----	-----	---

2/

(3)

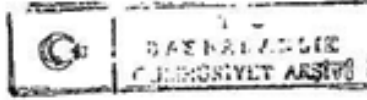
kit edip Türklerin buna tahammül edemeyeceklerini beyan etmekle beraber Farslar nakadar betbahttır.Çünkü türkü takibe türkü memur etmişlerdir demiştir.Hizmetimize tahsis edilen türk çocukları her fırsattan istifade ederek bizimle konuşmağı fırsat bilmekte idiler. Ve bizden eşyanın isimlerini sorup buna siz nedersiniz demekte ve kendilerince de o şeye verilen ismin aynı olduğunu gördükçe sevinç duymakta oldukları ve kalplerinin göğüslerinde kabardığı ve çarpdığı hiss olunmakta idi.Bu grurun kendilerinin siyaseten merbut oldukları camia haricinde ,Kanla ve dille bağlandıkları daha yüksek bir camiayı şahıslarımızda sezmelerinden ileri geldiği anlaşılıyordu. Tebrize giderken " Merent"te rasladığımız bir çocuk bizi şapkalı görünce Avrupalı zannetmişti. Türkçe konuştuğumuz saman " siz efendimisiniz"dedi. "Efendi sizde kullanılmaz bu sözü nereden öğrendin?" dedik " Bizden çok gelip geçerler ben efendileri tanırım,biz Rus Türklerine efendi deriz.Biz de türküz amma siz bizden daha selikalı (tekâmül etmiş)siniz."dedi.Biz seni Fars sanmıştık deyince "Ben medrese (Yani mektep) görmedim. medreseden çıkanlar Fars olurlar"cevabını aldık.

Bir gün bir düğüne davet edilmiştik.Düğün Makû köylerinden Kalecikte oranan Hanlarından birinin kızı ile bir diğar Hanın oğluna ait idi.Makûdeki 17.inci piyade alâyı Kumandanı Bağır Han maktul İkbâlüssaltana Murtaza kulu Hanın oğlulan Abbas Paşa Hanın damadıdır.O münasebetle Hanlara akrabadır.Bizi davet eden de Bağır Handı.Muhabbet derhal Türklüğe intikal etti. "Siz hepiniz türksünüz bize bir Fars tipi gösterin de görelim."dedik karşımızdaki İran heyetinden hudut komiseri Mafahâmî Hanı göstererek " Fars budur" dediler.Mafahâmî Han da Bağır Hanı gösterdi"bu da onlardandır"dedi.Bağır Han bunu şiddetle reddetti ve " Ben Afşarım halis türküm"dedi.Bir Hintli tipi olan Mafahâmî Han ile sarışın ve Elâ gözlü penbe çehreli Bağır

030 10 261 259 1

3

(4)

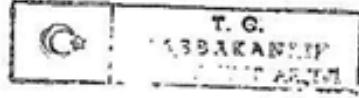
Hanın aynı milliyete mensup olmalarına zaten gönlümüz de kail olamazdı.

Şimalî Azerbeycan yani Rus Azerbeycanı Türkleri daha şuurlu milliyetperverdir.Oradan geçerken yeni nesilden olmak ve komünist tanınmak itibarile memuriyet almış bir gümrük memuru ile ilk defa konuştuk. sorduğumuz suallere cevaben bir kız çocuğu olduğunu ve adını Suna taktığını bu adın ölen annesinin adı olduğunu ve soyunu yaşatmak için taktığını söyledi.Komünistlik hisleri içinde bu soy yaşatma arzusu bilhassa dikkati caliptir.Yolda üç Türk arkadaş tirende bir kompartiman işgal etmiştik. Bir yer boş kalyordu.Oraya birini getirmek için bizden ruhsat istediler.Tabii muvafakat cevabı verdik. Onu getirmeğe giderlerken anî olarak kapı açıldı içeriye uzanan bir başın ağzından şu sözler döküldü:"Men türkdüm.Yanınıza biri katılacak türkçe bilmez gibi davranacak,yanında lâf etmeyin sizi gözleyicidir"dedi ve sıroldu.Bu vaziyet bizim de orada çarip olmadığımızı ,bizim için çarpan yürekler olduğunu göstermiştir.Ne bahtiyarlık....

Yine Tiflise geldiğimiz zaman Hammallar bizden Rus parası istidiler,"İn Turist "salonunda karşımıza çıkan iptidada milliyet sezediğimiz bir ermeni ben Rus parası vereyim Vezne açılınca tebdil eder bana verirsiniz dedi ve on beş manat verdi.Hammal gidince kendisinin fazla duramayacağını ve mukabilinin ona tesviyesini rica etti.Bir buçuk Manat için bir türk lirasına istiyordu.Hükümetin Türk lirasına tayin ettiği 89 Kapik itibarile Devlet mağazalarından alışverişteki (çünkü Ecnebî parasile x mallar daha ucuz veriliyor)kiymeti göz önüne alınınca bir lira on Manat etmekle beraber hariçte gizli olarak 51 Manata ve daha yukarıya tebdil imkânı vardı.Derhal bir Türk Makinist ortaya çıktı ve Ermeniye sert sert hitap ederek çıkardı on beş Manatı verdi.Ve bizim türk lirasını yirmi manat itibarile ken

030 10 261 259 1

4

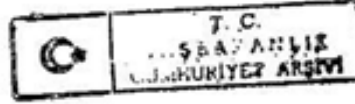
(5)

di bozdu.

İranlılar cenubî Azerbeycanda ilk zamanlar dairelerde Farisiden başka dil konuşurmamak ve türk adını ağza aldır-mamak gibi cebri temsil hareketlerine teşebbüs ettiklerini ve halk kitlesi arasında bunun muakese doğurduğunu görünce bundan vaz geçerek başka çarelere baş vurduklarını öğrendim. Mahaza bu gün yine temsil hareketlerine doğru başka yollar dan yürünmektedir. Ötedenberi İranda yazı dili Farsca olduğunu öğrendim. Bu dile halen daha çok ehemmiyet verilmekte ve her tarafta hassaten türk ellerinde mektepler açılmaktadır. Mekteplerini ziyaret yolundaki arzularımız istekle karşılanma- dığından muvaffak olamadıkça da hariçten buralarda eskiden bizdeki medreselerde okutulan arapça gibi Farisiye mana ve- rilerek okutulmakta ve çocukların konuşma dili yine türk- çe olarak kalmakta olduğunu öğrendim. Bu usul çocukların Fars- ca yazılmış eserleri anlayabilmesine hizmet eder. Fakat konuş- ma dillerinin değişmesine müessir olamaz. Olsa olsa içlerin- den bazılarının konuşma kudretini kazanmasına yarayabilir. Millî benliğin ilk ve en kuvvetli amili olan dilin kaybolma- sı için bir tehlike arzuetmez.

İranlılar bize yakın olan şehirlerini imara hassaten çalışma- ta ve yollarını koruma ve çoğaltmaya ehemmiyet vermek sureti- le Türkiyenin kendilerine yakın ellerine bakarak medenî üstün- lük tesisine cabalamaktadırlar. Hududa yakın kıtalarının kıyafet daha iyi olmakla beraber Askerî binalarını da tanzim etmekte ve esaslı binalar vücude getirmektedirler. Makûden başka yerlerd e çok kalamamakla beraber türk muhiti olan Tebrizde münevver ve üstün bir Farscı tabakası vücude getirmeğe çalıştıklarını da işittim. Kanaatımca oradaki türk benliği için en büyük tehlike budur. Tarihin gösterdiği misallerle öğrenebiliyoruz ki

030	10			261	159	1	5
-----	----	--	--	-----	-----	---	---

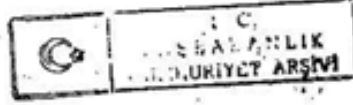

953
2
(6)

Temsilde kalabalıktan ziyade Medenî üstünlük muvaffak oluyor. İranlılar-da bilhassa Tebrizde Türk diline hele türk harflerine karşı şiddetli bir husumet ve hassasiyet vardır. Ermeniceye bile yer verilen bu memlekette türk dili ve hele türk harfleri en küçük musamahaya mazhar olamamaktadır. İranlıların bu hassasiyet haklarıdır. Fakat bizim için benliğine muhafaza etmesi lâzım olan bu kitleye karşı doğrudan doğruya olmasa da kendilerini ayakta tutabilecek ve düşmelerine mani olacak vasıtalı yardımlara ehemmiyet vermek icap eder sanırım. Gördüğüme ve işittiğıme göre Türk dili Vatan hudutları haricinde ve hassaten bizden yeni ayrılan Suriye Irak gibi memleketlerle İran ,Kafkasya ve Ortaasya taraflarında muhtelif dille konuşanlar arasında umumî anlaşma dili olarak tutunuyor. Daha fazla ihmalkâr davranırsak dilimizin bu imtiyazı kaybedeceğine şüphe etmemelidir. Balkan memleketlerinde de Türkçeyi anlayanların ve konuşanların az olmadığını işidiyorum. Bu vaziyete göre bir taşla iki kuş vurabilmek yani hem hariçteki türklerin benliğine takviye hem de türkçemizin imtiyazını korumak için şu hususlara ehemmiyet vermeliyiz.

- 1.- Tebrizde tebaamız üç beş ermeniden ibarettir. Orası mühim bir türklük merkezi olmak itibarile suni bir koloni vücade getirmek ve münevver bir türk cemaatini oraya sokup barındırmak ve yaşatmak çaresini aramak ve temin etmek lâzımdır. tâki orada bir türk mektebi açabilmenin yolu bulunabilsin.
- 2.-Türk dilini kolayca neşredebilmek için münevverlerimizin orada Fransızca öğretme mektepleri açmalarını en doğru yol gibi görürüm.Çünkü oradaki türkler bu mekteplere serbestce rağbet edebilirler. Ve mahallî Hükûmetin dikkat nazarını celbetmeden türk harfleri öğretilmiş olur.
- 3.-İstanbuldaki Üniversitede veya hükûmet merkezinde ilmî bir Mecma çıkarma ve bunda hudutlar haricindeki Millî cereyan

030 10 261 759 1 6

(7)

ları mevzuubahs etmeden sadece ilmi ve fenni yazılara ehemmiyet vermek ve bu suretle hükümetleri kuşkulandırmadan bu Mecmuayı en ucuz fiatla kimsu memleketlere sokup satmak muvafık olur.

Bu Mecmuanın yaşaması için bütün memurlar ve zabıtlar mecburî abone edilmelidirler. Diğer münevver tüccar ve sair vatandaşlar da propoğanda ile bu aboneye teşvik edilmelidirler. Bu mecmuada Üniversitemizin yeni gelen şöhretli profesörlerinin dilimizde yazılmış makaleleri hassaten yer almalıdır.

- 4.- Bundan başka dilimizde yazılmış ve yazılacak güzel ve me raklı romanları tab ve temsil etmek suretile bu memleketlerde yokbahasına satmalıyız. Hattac bir nisbet dahilinde bedava bile tevzi ettir eliyiz ve bu kabil neşriyatı teşvik etmeliyiz. Bendeniz Cenup azarâlerinin bizim şairlerinâ eserlerinden hangilerini okuduklarını sordum. Kendi lehçelerinde olmak itibarile sadece Fuzulî Divanını okuduğunu öğrendim. diğherleri ya hükümdarları met etmek veya meshep gayretini gütmek itibarile bu memleketlere girememişlerdir. Fuzulidivanı da daha çok bir zümreye inhisar etmiştir. Buna mukabil suya sabuna dokunmaz basit aşk masallarından ibaret olan aşık Kerem, Aşıkgarip, Arzu ile kamber ve lâtifelerden ibaret olan Hoca Nasrettin gibi kitaplardan her okuma bilen türkû haberdar gördüm. Ve aramızdaki kültür rabitası olarak konuşma dilile sadece bunları bulabildim. Kültür hareketleri arasında Vanda veya sair hudut şehitlerimizden birinde bir mektep açıp hariçteki türkleri kabul etmek ve okutmak ve bir mecmua neşretmekte mütalea olunabilir. Maksada daha yakın olan bu hareketin manası hasımlarımızca kolayca sezilebileceğinden teyakkuzu ve mukabil tedbiri mucip olur diye korkarım. Ve bu okutma ve neşriyat işinin uzak merkezlerde yapılmasını daha doğru bulurum.

030	10			261	759	1	z
-----	----	--	--	-----	-----	---	---

(8)

5.-Hudutlara yakın şehirlerimizin imarına ve bunlarla aramızda ticarî revabit tesis edecek ve yaşatacak yolların inşasına ve bu suretle medenî üstünlüğün bizim tarafta muhafazasına ve bir birimizle kaynaşma ve yaklaşma teminine mesai sarfetmemiz icap eder.

Manevî üstünlük halen bizdedir. Türk devletinin ve cemiyetinin manevî kudreti açık olarak göze çarpmaktadır. Bize iltica etmek en mühim emeli olan bir İran Türk köylüsü iltica sebebini kendi mantığı ile izah ederken " Türkiyede kanun var ,adalet var bizde Şallak(Tokat, dayak şemektir) var" diyor.

Bu üstünlüğü maddi sahada dahi elde etmek ve bizim tarafta geçenlerin bu tarafı daha ileri görmelerini ve yabancı ellerde yaşayan ırkdaşlarımızın arkalarında bizi yalnız kollarıyla değil gözleriyle de daha üstün görebilmeleri ve bize daha emniyetle dayanabilmeleri sebeplerini halk etmek mecburiyetinde bulunduğumuzu arz ederim efendim hazretleri

13. I. 1934

Birinci Umumî Müfettişlik

Başmüşaviri

030	10			261	759	1
-----	----	--	--	-----	-----	---

Arş. Gör.
Kenan DEMİREL

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
k.demirel@alparslan.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3394-3836>

Eser Geçmişi / Article Past: 29 Haz 2018 / 17 Tem 2018

Kitap İncelemesi

Book Review

Kemalist Ulus Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları (Kitap İncelemesi)

*Kemalist The Nation-State Construction: Education, Culture,
Place and Housing Policies (Book Review)*

**Kemalist
Ulus-Devletin
İnşası**

ERCAN ÇAĞLAYAN

www.nobelkitap.com

Ercan Çağlayan, Kemalist Ulus Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları, Açılım Kitap, İstanbul, 2018, 232 Sayfa,

ISBN 978-605-9608-21-3

1980 yılında Bingöl’de doğan Ercan Çağlayan lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini Erzurum Atatürk Üniversitesi’nde tamamladı. Başlıca uzmanlık alanları; şehir tarihi, milliyetçilik, ulus-devlet, azınlıklar ve Kemalist modernleşme olan yazarın Bilge Adamlar, Birikim, Milet ve Nihal, Radikal, Şarkiyat, Tarih Okulu, Turkish Studies, Vote ve Yeni Türkiye gibi gazete ve dergilerde çeşitli yazı, röportaj ve makaleleri yayımlanmıştır. Ayrıca yazarın “Cumhuriyet’in Diyarbakır’da Kimlik İnşası(1923-1950), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014”, “Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016”, “Kemalist Ulus Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları, Açılım Kitap, İstanbul, 2018” ismiyle yayınlanmış üç kitabı bulunmaktadır.

Tanıtımını yapacağımız “Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları” adlı eser önsöz ve toplam dokuz bölümden oluşmaktadır. Kitap, yazarın çeşitli dergi ve sempozyumlarda yayınladığı makalelerinden oluşmaktadır. Bu makaleler kitabın ismine uygun olacak ve konu bütünlüğünü sağlayacak şekilde dokuz bölüm halinde eserin içine serpiştirilmiştir. Eserin önsözünde yazar Kemalist ideolojiyi; tek adam ve tek parti yönetimine dayanan, güdüm-lü bir muhalefete, laik ve seküler bir yapıya sahip, Türk milliyetçiliğini benimseyen ve toplum mühendisliğini kullanarak radikal toplumsal dönüşümü hedefleyen bir yapı olarak açıklar. (s. 9) Yazarın kitabı için belirlediği ana tema, Kemalist ideolojinin benimsetilmesinde bir araç olarak kullanılan eğitim, endoktrinasyon(fikir telkin etme) ve toplum mühendisliğidir. Yazara göre eserin savunduğu tez; Kemalist Cumhuriyetin, Ziya Gökalp’in belirlediği Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak ilkeleri üzerine inşa edildiğidir.

Kitabın “Kemalizm, Eğitim ve Endoktrinasyon” başlıklı birinci bölümünde yazar, Kemalizm kavramının kullanım tarihi hakkında bilgiler verdikten sonra Kemalist ideolojinin ülkede benimsetilmesinde eğitimin rolü üzerinde durur. Yazara göre Kemalistler eğitim aracılığıyla; bir yandan yeni topluma uygun, rejimi güçlendirecek insan yetiştirmeyi hedeflerken diğer yandan kapitalizmin giderek güçlenmesi ile ekonomik amaçlara hizmet edecek insan gücü yetiştirmeyi amaçlıyordu. (s. 14) Toplumun laik, homojen ve üretken olmasını amaçlayan Kemalist ideoloji bunu sağlayabilmek adına ilk ve orta öğretime ağırlık vermekle beraber Türk Ocakları, Akşam Mektepleri, Halk Dershaneleri, Halkevleri vb. gibi yaygın eğitim kurumlarının çalışmalarına da büyük önem vermiştir. Yazar bu bölümde özellikle doğuda açılan yatılı okullar aracılığı ile bölgenin dönüştürülerek devlete ve onun resmi ideolojisine bağlı bireyler yetiştirilmek istendiğini belirtir. Bu düşüncesini Diyarbakır’ı örneğiyle açıklayan yazar burada açılan ilkokul, ortaokul ve meslek okulları ile Diyarbakır’ın 1950 yılına kadarki eğitim tarihi hakkında bilgiler vermenin yanı sıra bu ilimizdeki okul sayısı ve okuryazar oranları ile ilgili istatistiki açıklamalarda da bulunur.

“Kemalizm ve Din Eğitimi” başlıklı ikinci bölümde yazar; egemen güç ve din ilişkisi üzerinde durur. Yazarın belirttiğine göre; Cumhuriyetin ilanından sonra egemen gücün din ile ilişkisi; dinin dışlandığı, laiklik argümanlarının ağırlıkta olduğu bir seyir izlemiştir. Milli Mücadele döneminde din kavramından fazlasıyla yararlanan Kemalist kadrolar Cumhuriyetin ilanından sonra dini bir vicdan meselesi olarak görmüş ve din olgusunu toplumsal hayattan soyutlamaya çalışmıştır. Bu dönemde din kurumsal hayattan çıkarılmış, bireyle Tanrı arasında bir olgu olarak ele alınmış ve bir

vicdan meselesi olarak görülmüştür. (s. 50-51) Yazar, 3 Mart 1924 tarihinde kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Kemalist ideolojinin bir aracı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Dini denetlemek ve kontrol altında tutmak amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı'nı kuran Kemalist kadrolar, bu kurumla aynı zamanda Kemalist reform ve inkılaplarına meşruiyet kazandırma amacı gütmüşlerdir. (s. 51)

Yazar tek parti yönetiminin din eğitimi konusundaki politikasını; Cumhuriyetin ilk yıllarında tüm dini eğitim veren kurumları asgariye indirmek, okullarda din derslerini azaltmak ve 1930'lu yıllardan itibaren kademeli olarak din eğitimi veren okulları kapatmak ve din derslerini müfredattan çıkarmak şeklinde izah etmiştir. (s. 51) Cumhuriyet kadroları bu politikalarını hayata geçirmek için Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak önce medreseleri 11 Mart 1924 tarihinde 477 numaralı bir genelgeyle kapatmış, ardından İmam ve Hatip Okulları ile Darü'l Fünun'da bir ilahiyat fakültesi açmıştır. (s. 52-53) Ancak Kemalist elitler bunları da sonraki yıllarda öğrenci yetersizliğini gerekçe göstererek kapatmışlardı.

“Kemalizm'in Medeniyet Fabrikası: Kız Enstitüleri” başlıklı üçüncü bölümde yazar; Kız Enstitülerinin ulus-devletin inşasındaki rolü üzerinde durur. Kemalist ideoloji Kız enstitüleri ile bir taraftan çağdaş Batılı normları benimsetmeyi amaçlarken, diğer taraftan ideal ev kadınlığı ve Türk milliyetçiliğini endokrine ederek ideolojik denetimi sağlamayı amaçlamıştı. (s. 66) Bu amacı Ayşe Sıdıka Avar'ın “Dağ Çiçeklerim” adlı hatırasına ve çeşitli raporlara dayanarak Elazığ Kız Enstitüsü örneği ile açıklayan yazara göre Kız Enstitüleri ile amaçlanan; Kemalist ideolojiyi benimsemiş, medenileşmiş ve Türkleşmiş üretken kadınlar yetiştirmektir. Yazar, 1930'lu sonunda açılan Elazığ Kız Enstitüsü'nün iki temel hedefi olduğunu belirtmiştir. Bunlar bölgedeki kızları Türkleştirmek ve medenileştirmektir. (s. 72-74)

“Milliyetçi Asker Öğretmenlerin Yuvası: Köy Enstitüleri” başlıklı dördüncü bölümde yazar; ulus-devlet olmada eğitimin etkisi üzerinde durur. Bu etkiyi köy enstitüleri örneğiyle açıklayan yazar burada genel olarak köy enstitülerinin kuruluşu, amacı ve ulus-devlet olmadaki etkisini anlatarak Dicle Köy Enstitüsü hakkında bilgi verir. “Modern devletlerde eğitim kurumları, resmi ideolojinin üretildiği ve kitlelere aktarıldığı yerlerin başında gelmektedir.” diyen yazar bu enstitülerin ideolojik, kültürel ve iktisadi hedefleri olduğunu belirtir. (s. 102) 1940-1954 yılları arasında hizmet veren köy enstitüleri ile amaçlanan bu ideolojik, kültürel ve iktisadi hedeflere uygun bir toplum yaratmaktır; yani laik, yurttaşlık bilinci yüksek ve üretken bir toplum yetiştirilecektir. Böyle bir toplumu yaratmada köy enstitüleri kırsal nüfusun eğitimini ve kalkınmasını sağlayıp kolektif kimliğe dayalı bir ortak hafıza yaratarak ulus-devletin inşası sürecini hızlandıracaktır. (s. 92-93)

“Devrimin Bekçisi: Türk Ocakları” başlıklı beşinci bölümde yazar; Türk Ocakları hakkında genel bilgiler verdikten sonra bu ocakların Doğu'daki “Şark, Lisan ve Temsil” misyonları üzerine açıklamalarda bulunur. II. Meşrutiyet döneminde kurulan Türk Ocakları Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Kemalist reformları en ücra köylere kadar yayarak seküler bir toplumun inşa edilmesinde bir tür okul görevi üstleniyordu. Türk Ocakları Batı'da çağdaş ve laik bir toplum inşa etmek için kullanılırken, Doğu'da bunlara ilaveten temsil(asimilasyon) işinin gerçekleştirilmesinde de kullanılmıştır. (s. 110) Doğu'da Şeyh Sait Ayaklanmasından sonra 24 Eylül 1925 tarihli Şark Islahat Planı doğrultusunda açılan Türk Ocakları'na bölgede Türkçeyi öğretmek, Türk milliyetperverliğini telkin etmek, Türklüğü kuvvetlendirmek vb. gibi temsil misyonu ağır basan görevler verilmiştir. (s. 114-115)

“Ümmetten Millet Yaratmak: Halkevleri” başlıklı altıncı bölümde yazar; Türk Ocaklarının

1931’de kapatılmasından sonra kurulan Halkevleri hakkında bilgiler verdikten sonra bu kuruluşların ülkenin doğu ve batısındaki misyonları hakkında da açıklamalarda bulunur. Halkevlerine biçilen misyon Türk Ocaklarından farklı değildi. Bu evlerin görevleri; Kemalist ideolojiyi benimsetmek, seküler bir yaşam tarzı aşılama, kaynaşmış bir millet yaratmak, yetişkin nüfusu eğitmek ve Türk kültürü ve nüfusunu geliştirmektir. Ancak bu görevlerine ilaveten doğu vilayetlerinde bunların da Türk Ocakları gibi temsil(asimilasyon) misyonu bulunmaktaydı. (s. 133)

“Vilayat-ı Şarkîye’de İskân Politikası” başlıklı yedinci bölümde yazar; ulus-devlet inşa etmede iskân politikalarının önemi üzerinde durur. Ulus-devletlerin en belirgin özelliğini farklı din, dil, kültür ve etnisiteleri tek bir potada eriterek homojen bir toplum inşa etmek olarak belirten yazar bu bölümde Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan asimilasyon ve disimilasyon politikalarına değinir. Cumhuriyet Türkiye’si disimilasyon politikaları çerçevesinde Anadolu’yu gayrimüslim nüfustan arındırmaya çalışırken asimilasyon politikasıyla da Anadolu’daki Müslüman olan ancak Türk olmayan unsurları benzeştirme yoluyla Türklük potasında eritmeye çalışmıştı. (s. 155) Cumhuriyet yönetimi bunu yaparken gayrimüslim nüfus için mübadele, Müslüman nüfus için de zorunlu iç göç yöntemini uygulamıştı. Özellikle doğuda Van, Tunceli, Muş ve Bitlis gibi illerden batı bölgelerine, batı bölgelerinden ve Karadeniz Bölgesi’nden de buralara yaptırılan zorunlu göçlerle doğu bölgelerindeki Türk olmayan unsurlar iskân yolu ile asimile edilmeye çalışılmıştı.

“Azınlık Haklarından Mahrum Süryaniler” başlıklı sekizinci bölümde yazar; ülkemizdeki Süryaniler ile ilgili kısa bir bilgi verdikten sonra bunların tek parti ve sonrası dönemlerde yaşadıkları sıkıntılara değinir. Lozan Anlaşması ile gayrimüslim olmalarına rağmen azınlık statüsü elde edemeyen Süryaniler Şapka, Harf, Kılık-Kıyafet Kanunları gibi Kemalist reformları hemen benimsemiş ve desteklemişti; ancak Süryaniler bu desteklerine karşılık bir kazanım elde edememiş aksine bu dönem ve sonraki dönemlerde bunlar üzerinde bir baskı oluşmuştu. (s. 184) 1927 ve 1965 yılları arasında yapılan nüfus sayımlarında Süryanice ve Süryanilik diğer diller kategorisinde yer almış ve Süryani nüfusta gittikçe artan bir azalma meydana gelmişti. 8 Kasım 1931 tarihli kararname ile güvenlik gerekçe gösterilerek Süryaniler devlet memuriyetinden çıkarılmış, 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisinin bunlar üzerinde oluşturduğu ekonomik baskı Süryanilerin göçünü tetiklemişti. (s. 186-187)

“Kemalizm’in Mekân ve İmar Politikaları” başlıklı dokuzuncu bölümde yazar; mekânların yönetim ideolojisini yansıtan dinamik unsurlar olduğunu, ideolojik aktarımın gerçekleştiği bir sahne olduğunu belirterek ulus-devletin inşası sürecinde Kemalist ideolojinin mekân ve imar politikaları üzerinde durur. Milliyetçilik, sekülerizm ve Batıcılık üzerine oturtulan Kemalist mimaride, coğrafyadan yola çıkarak yurttaşlık temelinde bir ortaklık zemini oluşturmak amaçlanmıştır. (s. 202-205) Bu amaçla Osmanlı’nın heterojen yapısındaki kentlerin yerine homojen Türk kentleri oluşturulacaktı. Başka bir ifade ile Osmanlı’yı simgeleyen “Camii, Türbe, Medrese” gibi yapılar ötekileştirilerek geçmişin izleri silinecek, bunun yerine Cumhuriyet kentlerinin sembolleri olacak “Halkevi, İstasyon, Park ve Meydanlar” inşa edilerek Kemalist ideoloji yapıları da yansıtılacaktı. (s. 208-209)

Tanıtımını yaptığımız eser, konu bakımından bir bütünlük oluşturmasının yanı sıra sade dili ve anlatımındaki akıcılık sayesinde okuyucuyu yormayan aksine okuyucuda okuma merakı ve isteği uyandıran bir yapıdadır. Ayrıca eser ulus-devletin inşası sürecinde tek parti ve erken Cumhuriyet dönemi uygulamalarını belgeleri ile ortaya koyduğundan akademik olarak da oldukça başarılıdır.

Yüksek Lisans Öğrencisi
Eren KORKMAZ

Adnan Menderes Üniversitesi,
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD
eren_470@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2991-627X>

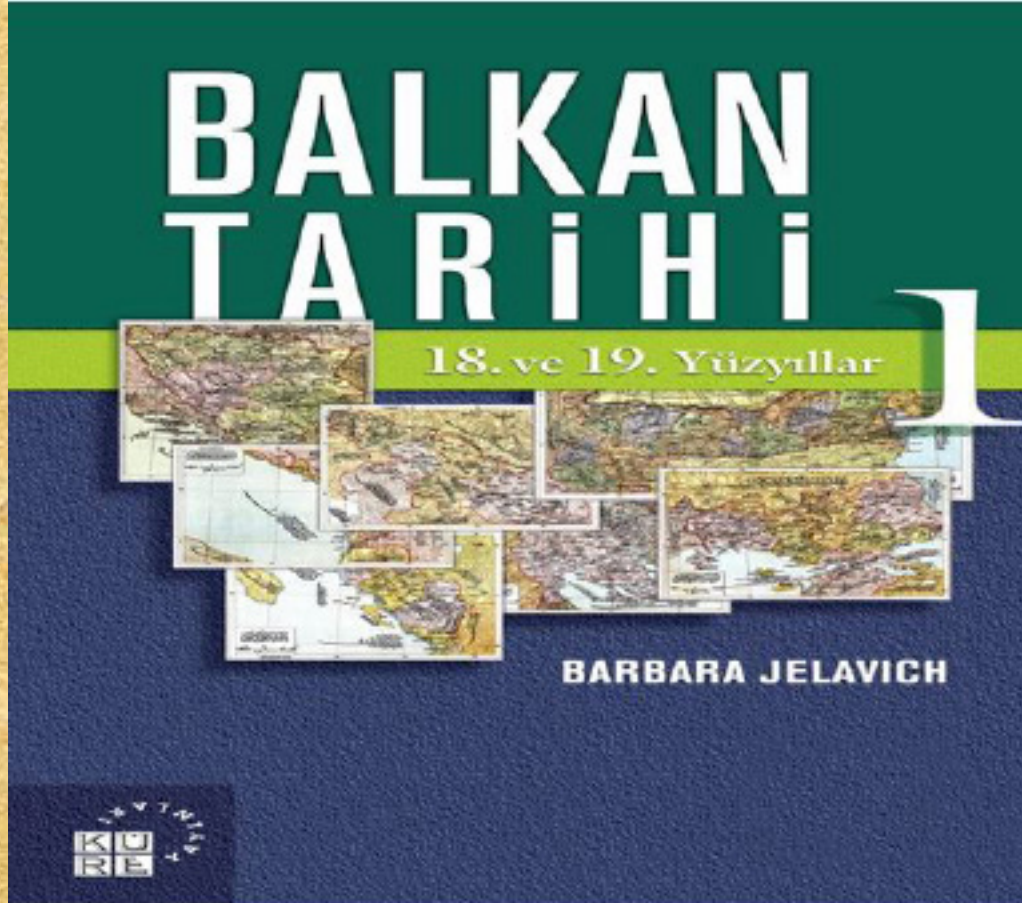
Eser Geçmişi / Article Past: 17 May 2018 / 2 Ağu 2018

Kitap İncelemesi

Book Review

Balkan Tarihi (18. ve 19. Yüzyıllar) Cilt: 1 (Kitap İncelemesi)

Balkan History (18th and 19th Centuries) Volume I (Book Review)

Balkan Tarihi (18. ve 19. Yüzyıllar) Cilt: 1 Barbara JELAVICH / Tercüme: İhsan Durdu, Gülçin Tunalı, Haşim Koç, İstanbul, Küre Yayınları, 2015, 431 Sayfa, ISBN: 9789756614372

Indiana Üniversitesi'nde Amerikalı bir Tarih Profesörü olan Barbara Jelavich, Balkan Tarihi üzerine kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Balkan Uluslarının tarihine yoğunlaşan yazar Rus ve Habsburg monarşilerinin diplomatik ilişkilerinin yanı sıra Osmanlı Diplomasisi üzerine çalışmaları da bulunmaktadır. Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi (18. Ve 19. Yüzyıllar) Cilt:1* adlı bu çalışmasında, Osmanlı idaresinde gelişen Balkan coğrafyasının Habsburg yönetimi altında ki gelişimine vurgu yaparak Osmanlı idaresindeki isyan ve azamet dönemi Balkan uluslarının isyanını Milliyetçilik kavramı çerçevesinde ele almaktadır. Bu çalışma, Giriş ve Önsöz kısmı ile başladıkdan sonra iki kısım içerisinde sekiz bölümden oluşmaktadır. Sonuç ve kaynakça kısmı eserin son kısmında yer almaktadır.

Çalışmanın “*Osmanlı İdaresindeki Balkan Hıristiyanları*” (s. 43-141) adlı birinci bölümünde, Osmanlı “Millet Sistemine” vurgu yaparak mutlak gücün sınırlarını bu sistem üzerinden nasıl bir şekilde şekillendiği aktarmaktadır. Millet sistemi üzerinde Osmanlı siyasi ve dini kurumlarıyla beraber toplumsal statülerinin bağımsız bir tabakadan oluşumunu açıklamaktadır. Bu muhteşem sistemin çöküşünü geniş bir çerçevede alan yazar, İmparatorluğun başarısını güçlü ve akıllı bir yönetici ile muzaffer bir ordu olarak görmektedir. Bu ilişki çerçevesinde bozulan sistematığın etkisiyle Klasik dönem idari sistemi 17.yüzyıl itibariyle çöktüğünü dile getirmektedir. Yazar, sistemin çöküşüne dair tipik bir gösterge olarak, ordunun bölünmesi ve imparatorluğun güçlü bir askeri kurum oluşturma konusunda kudretsizliğini görmektedir. Millet sistemi bünyesinde idamelerini sürdüren Balkan Hıristiyanları ve Ortodoks milleti İstanbul'un fethi sonrasında Fatih Sultan Mehmed'in tanımış olduğu özgür statü ışığında 17-18 yüzyıllarda patrik olmak için giriştiği entrika faaliyetleri sonucu sistem bozulur bir hal almıştır. Osmanlı İdaresinde ayrıcalıklı bir statüye sahip olan Yunanlılar, ticari hayatta hakim bir konuma sahiptirler. Yunanlıların Osmanlı sınırları içerisinde gerek tercümanlık makamı olsun gerekse güçlü konumdaki yapısından kaynaklı olarak yapılanmaları sonucu Ortodoks milleti içindeki hâkim konumuna değinmiştir. Osmanlı millet sistemi bünyesinde taşra yönetimi etrafında oluşan köy toplulukları ve şehirlerini yönetim sistematığı içinde konumu belirterek yaşantılarının 18. Yüzyıl sonrası Balkanlarda gelişen bozgun faaliyetlerine yer vermektedir. 18.yüzyılda Balkan topraklarında gerçekleşen savaşlar Babiâli nezdinde olumsuz bir sürece itmiştir. Osmanlı yönetimindeki Balkan halkları olarak tanımlayabileceğimiz; Yunanlılar, Arnavutlar, Karadağlılar, Bosna-Hersek, Sırlar, Bulgaristan, Makedonya, Trakya ve özerk bölgeler olarak Dubrovnik, Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki yaşantısını ve Osmanlı idaresinden kopuş sürecine Fener rejimi etrafında şekillenmesine anlatmaktadır. 18. yüzyıldaki Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi evrimini reform ve devrim ilişkisinde Babiâli bünyesindeki azamet yıllarına vurgu yaparak Balkan coğrafyasındaki bu kargaşa elde çıkmanın panoramasını bizlere çizmektedir.

“*Habsburg Yönetimi Altındaki Balkan Ulusları*” (s. 143-191) adlı ikinci bölümde, daha önce ele aldığımız Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sorunlarını bu bölümde İmparatorluğun sosyal koşulları çerçevesinde işlemektedir. Habsburg İmparatorluğun' un 18. Yüzyılda ki Monaklar tarafından yönetimine değinerek Katolik ve Protestan kiliselerinin mutlak otoriteyi güçlü bir şekilde muhafaza etmiştir. Habsburg İmparatorluğu'nun uluslararası alandaki gücü üzerinde duran yazar, Osmanlı Devleti'nin uzun bir dönem ayakta kalmasının nedeni olarak komşusunun nispi olarak askeri zayıflığında görmüştür. Avusturya tahtına Maria Theresia ve II. Josef'in geçmesi

ile bir Reform dönemi oluşmuştur. Reformlar, doğal yaşamın birçok cephesini kapsamaktaydı. Bu reformların uygulanışı 18. Yüzyılda Balkan uluslarını ciddi manada etkilemiştir. Macaristan, Hırvatistan ve Slavonya uluslarını hareketlendirmiştir. Habsburg hükümeti Askeri sınırının korunması için Avusturya ile ilişkilere girmiştir. Fransız Devrimi ve Napolyon'un hâkimiyeti birçok devrimci ilkenin uygulanmasına yol açmıştır. Netice itibarıyla Viyana Antlaşması, Habsburg İmparatorluğu için büyük bir önem arz edecek ileride Balkan ve Doğu sorunlarını siyasi arenada gündeme getirecek

“Osmanlı ve Habsburg Yönetimindeki Balkan Hakları: Bir Mukayese” (s. 187-191) adlı üçüncü bölümde, Osmanlı ve Habsburg yönetimindeki Balkan halklarının kaderini devletin iktisadi ve siyasi yapısının yanı sıra dahili ve harici meseleler ışığında 18. Yüzyılın temel siyasi sorununu merkezi otoriteler ile eyalet otoriteleri arasındaki nispi güç dengesinde görmüştür. Askeri yenilgiler her iki devletinde reforma yönelmesine neden olmuştur. Babiâli'ye yönelik tehditleri bütüncül bir paradigma çerçevesinde ele alınarak Habsburg toprakları çerçevesinde mukayese etmektedir.

“İlk Ulusal İsyanlar” (s. 195-259) adlı dördüncü bölümde, Balkan milliyetçiliği doğrultusunda meydana gelen isyanların arka planına arayan yazar, Aydınlanma ışığında kültürel bir canlanış olarak Tarih ve Dil paradigmasında zemin oturarak İktisadi münakasalar çerçevesinde Balkan isyanlarının haritasını çizmiştir. Doğu sorunu Avrupalı güçleri dengesi olarak tanımlayan yazar, güçler arasındaki diplomatik çekişmenin Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine genişleyerek Sırp, Yunan, isyanlarının patlak vermesi Balkan uluslarının ilk isyanları olarak tarih sahnesinde yerini almıştır.

“Ulusal Hükümetlerin Teşekkülü” (s. 261-328) adlı beşinci bölümde, Sırbistan, tam özerk bir yönetime sahip olmasa da iç meselelerde kendini yönetme hakkını kazanmıştır. Karadağ, Osmanlı İmparatorluğu'nun normal şartlar altında sürdürdüğü siyaseti karşı tavır koyabilme imkânı elde etmiştir. Özerklik veya bağımsızlık olarak tanımlayabileceğimiz kavramlar Balkan coğrafyasında yeni rejimlerin doğmasına neden olmuştur. Sırp Prensiğinin statüsünün Miloş'tan Milan'a kadar ki idari örgütlenmeyi Babiâli ve dış güçler çerçevesinde ele almaktadır. Bı dönemde tıpkı Sırbistan gibi Karadağ'da sık sık bağımsızlık iddialarından geri kalmamıştır. Herak'teki isyanı çıkarları doğrultusunda kullanarak bir otorite tesis etmeyi amaçlamıştır. Yunanistan'da Kral Otto idaresinde kurulan idari yapının monarşi hükümetlerine en uygun tarzda yeni bir idari sitem aşılmasını amaç edilmiştir. 19. Yüzyılda Rus himayesi altında kalan Tuna Prenslikleri Küçük Kaynarca Antlaşmasından ilham alarak gelişen siyasi atmosferi Osmanlı son dönem politikaları ele alarak bu sürecin fikri zeminini zemine oturtmayı amaçlamıştır. Osmanlı Devletinin Balkanlar'daki reformu olarak Kırım Savaşı'nı gören yazar, büyük güçlerden gelen baskıya cevap verirken karşılaştığı zorluklar karşısında “hasta adam” olarak nitelendirilmesinin gerekçelerini son dönem Osmanlı padişahları ve devlet adamları etrafında sorularına cevap bulmaya çalışmıştır.

“Habsburg İmparatorluğu'nda Milliyet Sorunu” (s. 329-357) adlı altıncı bölümde, Viyana Kongresi sonrası Habsburg hükümetinin uluslar arası arenada güçlü bir duruma gelmesine değinen yazar, Habsburg yönetimin nasıl bir şekilde işleneceği bir kaygı oluşturmuştu. Bu topraklar üzerinde çok zor bir oyun oynanıldığını savunarak viyana'nın merkezleşme çalışmalarına karşı milli haklarını koruma çabası olarak nitelendirmiştir. 1815 sonrası Habsburg topraklarında Hırvatistan ve Slovenya'nın İllirya hareketini kültürel bir hareket olarak göz önüne sermiştir. 1848-1867 Habsburg Monarşisi'nin egemen olduğu bu dönemi iç ve dış meselelerde krizler dönemi olarak nitelendirmiştir. Habsburg İmparatorluğunun varlığına karşı en büyük tehdit olarak dış baskılardan ziyade içteki

gelişmelerin bir sonunu olarak nitelendirmiştir. Macar isyanının gelişmesi ile Habsburg hükümeti, imparatorluğu yeniden şekillendirmeye çalışmıştır. Habsburg tarihinde 1867 yılının önemini vurgulayarak milliyetin zaferini simgelemiştir.

“Savaş ve Devrim 1856-1887” (s. 359-406) adlı son bölümde, Avrupa haritasının hızlı bir şekilde değiştiğini söyleyen yazar, milli ayaklanmaları ve büyük Balkan hükümetlerinde bunun etkisini ele almıştır. Balkan işbirliği çerçevesinde 1866 yılında Avrupa’da meydana gelen krizin Balkan devletleri için büyük bir fırsat olarak görüşmesini zemin hazırlamıştır. Bulgar milliyetçi hareketi ve Bosna-Hersek olaylarını 1875-1878 krizi ile ilişkilendirerek geç dönemdeki Arnavutluk bünyesinde yer alan Prizren Birliğinin Osmanlı devleti bünyesindeki etkisi ve konferansın katılımcılarını vurgulayarak Babıâli’ye Arnavutluk topraklarını savunmadığını gerekçe göstererek bir tepki verilmiştir. Son olarak Doğu sorununu göreceli olarak 1887-1897 yılları arasında sakin bir şekilde işlemiştir.

Yazar, Osmanlı Devleti bünyesindeki Balkan Uluslarının 18. ve 19. yüzyıldaki faaliyetlerini geniş bir çerçevede ele almaktadır. Balkan Uluslarının Osmanlı Devleti içerisindeki İsyân hareketlerinin tarihi bir alt zeminini oluşturarak bu isyanların Balkan Ulusları üzerinde ki gelişimine tek tek ele alarak bir ayrışma içerisinde işlemektedir. Bunun öncesinde Osmanlı İdaresindeki Balkan Uluslarının gelişimini Osmanlı “Millet Sistemi” üzerinden önemli bir vurgu yaparak, Osmanlı idari yapısı hakkında kapsamlı bilgi vermektedir. Görsel materyal olarak harita ve figürlere konu çerçevesinde yer vermesi kitap’a görsel bir zenginlik katmaktadır. Çalışmanın kaynakça kısmını değerlendirmiş olursak özel bir yere sahip olduğu aşikârdır. Çünkü her bir döneme ait bilgileri iyi bir şekilde analiz ederek çalışmaya katması verimliliği artırmıştır.

